ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

4(32) шығарылым

қазан – қараша – желтоқсан

Жылына 4 рет шығады

Филология, тарих, педагогика

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

И.А. Тайманов	физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;
Д.А. Усанов	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Е.А.Александрова	педагогика ғылымдарының докторы,профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Д.А.Аманжолова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, туризм және сервис Москва мемлекеттік университеті;
Н.Е.Бекмаханова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институты;
Ә.Қ.Мұқтар	тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М.К.Бисимәлиева	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Т.Е. Дарбаева	биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
С.С. Джубатырова	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.С. Қыдыршаев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.Мұханбетжанова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Р.Д.Урунова	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М. Сабыр	филология ғылымдарының докторы, доцент, БҚГА.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Шығаруға жауапты: А.Ә.Кожевникова

ISBN 9965-553-82-3

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2008.

ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Выпуск 4(32)

октябрь – ноябрь – декабрь

Выходит 4 раза в год

Филологические, исторические, педагогические

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А. доктор физико-математических наук, Член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;

Усанов Д.А. доктор физико-математических наук, профессор, Саратовский государственный университет им.Чернышевского;

Александрова Е.А. доктор педагогических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;

Аманжолова Д.А. доктор исторических наук, профессор, МГУ туризма и сервиса;

Бекмаханова Н.Е. доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН;

Муктар А.К. доктор исторических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Бисималиева М.К. доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Дарбаева Т.Е. доктор биологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Джубатырова С.С. доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Кыдыршаев А.С. доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Муханбетжанова А. доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Урунова Р.Д. доктор фиолологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Сабыр М. доктор филологических наук, доцент, ЗКГА.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

ISBN 9965-553-82-3

© Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, 2008.

РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Туймебаев Ж.К.
Кандидат филологических наук,
г.Астана

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

Бесспорен тот факт, что язык является одним из основных идентификационных признаков этноса и играет огромную роль в формировании этнолингвистических общностей. По лингвистическому материалу можно судить об истории межэтнических отношений даже для дописьменных периодов истории народов. Сравнительно-историческое и сопоставительно-типологическое изучение языков и исторических межъязыковых контактов позволяют не только создать полное представление об их формировании, но и дают достаточно надежную основу для установления генетических и контактных взаимосвязей между языками. Поэтому чрезвычайно важно и перспективно проведение широкомасштабных сравнительно-исторических, сопоставительных и контактологических исследований исторически контактировавших родственных и иносистемных языков для выяснения сложных процессов этноглоттогенеза казахов и их исторических предков.

Из исторической литературы (Бушков, 2007; Доманин, 2007; Кульпин, 1998; Мэн, 2006; Паркер, 2003; Пензев, 2007; Почекаев, 2006; Султанов, 2006; Уэзерфорд, 2004, 2006; Филлипс, 2003; Хамидуллин, 2002; Хара Даван, 2005; Хартог, 2007; Храпачевский, 2005; Spuler, 1965 и др. см.

библиографию) известно, что предки современных тюркских народов в особо тесные контакты с монголами вступили на рубеже XII–XIII вв., когда Темучин–Чингисхан, став во главе Монгольской империи, принялся расширять ее границы. В 1137–1141 гг. в Южном Казахстане и Средней Азии установилось господство каракитаев. В 1203 году Темучин разгромил кереитов, в 1206 году покорил найманов. В 1218 году монгольские полчища вторглись в Семиречье и к 1211 году завоевали почти всю территорию Казахстана и Средней Азии, и на долгое время в евразийских степях установилось господство Чингисидов. В этот период происходит активное взаимодействие тюркских языков (прежде всего – среднекыпчакских диалектов) с монгольским, что в конечном счете привело к полной ассимиляции языка монголов и сложению в кыпчакском и других языках определенного пласта монгольских лексических интерференций.

С падением Юаньской династии и изгнанием восточных монголов из Китая в 1368 году разгорается борьба между восточными и западными монголами, в результате которой наступает кратковременное господство западных монголов, или *ойратов*, расцвет которых приходится на середину XV века. Но после смерти ойратского хана Эссена в 1453 году западные монголы теряют господствующее положение в степях Центральной Азии.

Междоусобицы и связанный с ними процесс политического дробления Ойратского ханства в конце XVI века приводят к образованию кратковременного и эфемерного государства под главенством Алтынханов. Территория его располагалась к западу от верховьев реки Селенги и озера Хубсугул до верховьев Иртыша с центром вблизи озера Убсу-Нур. Политическое влияние государства Алтынханов распространялось и на восточноказахстанские земли. Государство Алтынханов пало в результате междоусобной борьбы между Дзасактухановским аймаком Монголии и ойратами.

Во второй половине XVII века ойратские ханы образовали Джунгарское ханство (Златкин, 1964; Моисеев, 1991), которое вело опустошительные набеги на казахские

земли. В период правления казахского хана Тауке джунгары завоевали и разрушили город Сайрам. Отсутствие естественных границ между кочевьями казахских и джунгарских владетелей и постоянное соперничество из-за господства в степи служили причиной частых столкновений и войн между ойратами-калмаками и казахами. В годы правления Цеван-Рабтана джунгарско-казахские войны следовали одна за другой; наиболее значительные из них имели место в 1711–1712, 1714, 1717, 1723, 1725 годах. Наступательные действия джунгаров несли серьезную угрозу казахам, что ускорило сближение Казахстана с Россией, а в последующем вхождение казахских жузов в состав Российской империи. В 1758 году Джунгарское ханство окончательно пало под ударами внешних сил и прекратило свое существование.

Но казахско-монгольские этноязыковые контакты с разной степенью интенсивности, временами то затухая, то разгораясь вновь, продолжали развиваться и в дальнейшем. На северо-западной периферии казахского этнолингвистического континуума местами и в настоящее время происходят контакты с калмыцким языком, далеко на востоке, главным образом в Баян-Ульгейском автономном районе Монголии, казахский язык, оказавшись в сфере монголоязычного информационного пространства, до сих пор продолжает испытывать мощное влияние со стороны халхаского языка. Все это, конечно же, требует самого пристального внимания со стороны лингвистов-контактологов. Однако наше исследование направлено прежде всего на изучение ранних этапов тюркско-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений.

В процессе длительного исторического развития пра- и древнетюркские языки взаимодействовали со многими иносистемными языками – иранскими, сино-тибетскими, монгольскими, арабскими и т.д. Это оставило неизгладимый, но не всегда ясно читаемый след на всем облике тюркских языков, в их числе, конечно же, и казахского. Исследование иноязычных элементов в казахском, а также в других тюркских языках, имеет исключительно важное значение для

правильного понимания не только истории казахского языка, но и истории самого народа и его исторических и современных соседей. Ведь давно известно, что взаимодействие языков происходит не само по себе, а в результате контактов говорящих на этих языках народов. За каждым фактом языкового влияния и лексического заимствования стоит факт политического, экономического, культурного взаимодействия. Поэтому всякое исследование, посвященное контактированию языков, в силу характера предмета изучения должно опираться на факты и выводы других гуманитарных и обществоведческих наук, в первую очередь таких, как история, археология, этнография, культурная антропология и т.п. В свою очередь по тем же самым причинам сравнительно-историческое языкознание предоставляет в распоряжение этих наук ценнейшие сведения исторического характера.

Вторая половина XX столетия ознаменовалась в развитии языкознания возрастанием интереса к проблемам компаративной, диахронической лингвистики. Возрастание интереса к сравнительно-историческим исследованиям в лингвистике обусловливает в известной мере возврат к обсуждению проблем, возникших в классической алтаистике, и к освещению их с применением новых приемов и методов лингвистического анализа, разработанными различными направлениями синхронической и диахронической лингвистики, языковой типологии, контактологии и т.д.

В середине XX века смена очередных задач языковедения выразилась в многочисленных опытах приложения технических приемов и навыков, выработанных индоевропеистикой, к другим языковым семьям, в частности, к алтайским, а в их числе – большей частью к тюркским.

Примерно с середины прошлого века в алтаистике происходит кардинальное изменение исследовательской парадигмы: ряд специалистов по тюркским и монгольским языкам, осознав ущербность традиционного генетического направления, приступает к контактологическому изучению материальной общности тюркских, монгольских, тунгусо-

маньчжурских и некоторых других языков. При этом надо заметить, что контактологические исследования языков алтайской общности, благодаря энциклопедичности знаний и умений отдельных исследователей (Б.Я.Владимирцов, В.Л.Котвич, З.Гомбоц и др.), были заложены еще в начале XX века, однако в силу ряда объективных и субъективных причин, в отечественном языкознании они были свернуты и преданы забвению вместе со сравнительно-историческим направлением вообще. В западноевропейском языкознании в первой половине XX века восторжествовала ортодоксальная алтаистика, которая после восстановления в правах сравнительно-исторического языкознания внедрилась и в советское востоковедение.

В 50-е годы XX века начинает бурно развиваться социолингвистика. В рамках этой новой отрасли языкознания разрабатывается общая теория взаимодействия языков, известная также как теория языковых контактов [Вайнрайх, 1979]. Детальная разработка в социолингвистике общей теории языковых контактов, описание различных видов двуязычия как основы смешения языков, изучение психологических и социальных аспектов взаимодействия языков позволили по-новому взглянуть на классическую теорию языкового субстрата.

Язык как социальное явление и феномен человеческой культуры тесно связан с другими проявлениями культуры. Поэтому язык как в синхронии, так и в диахронии должен изучаться в тесной связи со всеми аспектами человеческой культуры, исследование которой и составляет предмет современной культурной антропологии.

Хотя сравнительно-историческое языкознание уже по определению предполагает интердисциплинарный (по крайней мере, историко-лингвистический) характер исследований, предметное поле и эмпирическая база компаративистики, за редкими исключениями, по сути остаются монодисциплинарными, сугубо лингвистическими. Объектом сравнительно-исторического языкознания в основном являются родственные, то есть генетически связанные языки; конкретно в компаративистике речь идет об

установлении соотношения между родственными языками и описании их эволюции во времени и пространстве. Наиболее общая форма компаративных исследований – это составление сравнительно-исторических грамматик (включающих в себя прежде всего фонетику) и этимологических словарей (лексика). Между тем, В. фон Гумбольд еще в начале XIX века («О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития», 1820; см. Humbold, 1880, I, II) теоретически обосновал статус сравнительно-исторического языкознания как не только особой, но и автономной лингвистической дисциплины, выводы которой имеют первостепенное значение при изучении культуры, интеллектуальной деятельности, народной психологии и т.д. Заслугой В. фон Гумбольда является выделение языкознания как новой науки исторического цикла – «сравнительной антропологии». При этом задачи сравнительно-исторического языкознания понимались им исключительно широко: «…язык и постигаемые через него цели человека вообще, род человеческий в его поступательном развитии и отдельные народы являются теми четырьмя объектами, которые в их взаимной связи и должны изучаться в сравнительном языкознании» (цит. по: Топоров, 1990, 487). Уделяя большое внимание таким ключевым для сравнительно-исторического языкознания проблемам, как внутренняя форма, связь звуковой оболочки слова и его значения, языковая типология и т.п., В. фон Гумбольд в историческом аспекте языка подчеркивал связь с духом творчества, с категорией значения в широком смысле слова (язык и мышление). Тем самым принцип историзма в языкознании получил понимание, выходящее далеко за рамки компаративного языкознания.

После появления ставших классическими работ Ф.Боппа (1816), Р.К.Раска (1818), Я.Гримма (1819–1837), В. фон Гумбольдта (1820) сравнительно-историческое языкознание завоевало себе прочное место среди лингвистических дисциплин, но уже, по крайней мере с 20-30-х годов XIX века в нем стали отчетливо размежевываться два начала – «сравнительное» и «историческое», отношения между

которыми не всегда ясны. Иногда акцент делается на «историческом» составляющем: оно определяет цель, а «сравнительное» начало скорее определяет средство, с помощью которого достигаются цели исторического изучения языков. В работах других исследователей акцентируется «сравнительное» начало, образующее как бы главный объект исследования, а исторические выводы из этого сравнения остаются неэксплицированными, неинтерпретированными вообще. Многие сравнительные грамматики групп генуинных языков относятся именно к этому типу. Соответственно этим двум отмеченным ситуациям соотношения «сравнительного» и «исторического» нередко различают сравнительное языкознание (или сравнительную грамматику) и историческое языкознание (или историческую грамматику), что искусственно разводит их в разные стороны виртуальной демаркационной линии и тем самым затушевывает наиболее показательные и теоретически наиболее важные случаи, когда оба эти начала поддерживают и обогащают друг друга.

Компаративисты уже давно заметили, что лексические соответствия между языками проливают свет на основные аспекты истории общей культуры. Изучение «слов и вещей» в их неразрывной диалектической связи оформилось уже давно. Превосходное начало этому направлению было положено еще классическими работами М.М. Покровского (Покровский, 1959), а специальный журнал «Wörter und Sachen», основанный Ф. Мерингером в Германии, начал выходить в 1909 году, но в годы Второй мировой войны это издание заглохло. Однако немецкая традиция этого направления вновь ожила, что было отмечено появлением коллективного труда с тем же названием «Wörter und Sachen» в 1981 году. В индоевропеистике это направление отмечено крупными работами О. Шрадера (Schrader, 1917–1928), О.Н.Трубачева (1966), Т.В. Гамкрелидзе и Вяч. Вс. Иванова (1984), Э. Бенвениста (1995; Benveniste, 1970) и многих других.

Замечательным явлением в этом ряду стало появление шеститомной «Сравнительно-исторической грамматики

тюркских языков», в особенности ее последних трех томов: «Лексика» (СИГТЯ, 1997), «Региональные реконструкции» (СИГТЯ, 2002) и «Пратюрский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса» (СИГТЯ, 2006), которые способствуют развитию историзма и в мышлении, и в исследовательской деятельности тюркологов-лингвистов.

Предпринятый в последних томах «Сравнительно-исторической грамматики тюркских языков» интегрированный полидисциплинарный историко-этимологический анализ пратюркской культурной лексики наглядно демонстрирует картину материальной и духовной жизни тюрков древнейшей поры, о которой не существует никаких письменных свидетельств. Обработка археологических и исторических данных позволила группе исследователей под руководством члена-корреспондента РАН А.В.Дыбо (Г.Ф.Благова, И.Г.Добродомов, И.В.Кормушин, Ю.В.Норманская, О.А.Мудрак, К.М. Мусаев и др.) полностью верифицировать данными лингвистической реконструкции представления о пратюркском народе рубежа нашей эры как:

- народе скотоводов отгонного типа с преобладающим значением коневодства;
- с двумя типами поселений – стационарными зимними и кочевыми, переносными летними;
- об обитателях сухих степей от Восточного Туркестана до предгорий Алтая;
- народе с достаточно хорошо развитым земледелием, имеющим вспомогательное значение;
- с хорошо развитым ремеслом;
- с предгосударственным социально-политическим устройством (с развитыми торговыми отношениями и с наметившейся имущественной дифференциацией);
- с патрилинейным и патрилокальным типом семейно-родственных отношений;
- с религиозными верованиями классического шаманистического типа и т.д. (см.: СИГТЯ, 2006, 818 и след.).

Быстрое развитие сравнительно-исторического языкознания привело к тому, что уже в середине XIX века оно

стало рассматриваться не только как самая развитая и точная гуманитарная дисциплина исторического цикла, но и образец для ряда других наук, основанных на принципах историзма и компаративизма.

Вот уже в течение века сравнительно-историческое изучение языков протекает в двух противоположных, но взаимно дополняющих друг друга направлениях. С одной стороны, производятся реконструкции, опирающиеся на собственно языковые элементы – фонемы, морфемы, целые слова – и таким образом восстанавливаются модели, которые в свою очередь служат для новых более глубоких – пратюркских, прамонгольских, праалтайских, ностратических – реконструкций. С другой стороны, при исследовании в обратном направлении берется какая-либо достаточно твердо установленная праязыковая (пратюркская, прамонгольская, праалтайская) форма и прослеживается судьба тех форм, которые произошли от нее, изучаются пути диалектной дифференциации и новые языковые единства – прабулгарское, праогузское, пракыпчакское и т.д., – которые возникают в результате этого процесса. Между этими двумя полюсами и действует компаративист, и усилия его направлены именно на разграничение унаследованных черт и инноваций, на выяснение как сходств, так и расхождений между родственными языками.

Сравнительно-историческое языкознание является одной из наиболее представительных отраслей современной гуманитарной науки в целом. В его ведение входят такие автономные дисциплины, как сравнительно-историческая грамматика (включая и фонетику), сравнительная и историческая лексикология, этимология, теория реконструкции и исторического развития языков, лингвистическая контактология, диалектология, ономастика и т.д., которые оказывают значительное влияние на выводы, формулируемые в таких науках исторического цикла, как археология, протоистория, историческая этнология, мифология, религиоведение, история культуры, предыстория древнейших форм словесного творчества, сравнительная и историческая поэтика, исследования структуры текстов и т.д.

Кардинальное изменение научного дискурса компаративистики в последней трети XX века изменило и status quo алтаистики в целом. Ныне она позиционирует себя не только как самостоятельная отрасль сравнительно-исторического языкознания, а как многомерная интердисциплинарная область гуманитарной науки, имеющая свои обширные предметные и объектные поля, свои методологические и методические установки, собственный научный тезаурус.

Широкая интеграция сравнительно-исторического языкознания с другими монодисциплинами исторического и гуманитарного циклов возвращает лингвистическую компаративистику к ее исходной основе – к принципу историзма и принципу связи языка с культурой в целом, но уже с углублением и расширением предметной сферы, репрезентативной эмпирической базы и, конечно же, результатов и выводов. Широкий охват не только языкового материала, но и предметных областей, им обозначаемых, является исключительно перспективной отраслью алтаистики.

Решительный сдвиг научных интересов нового поколения алтаистов связан с тем, что в последней трети XX века на стыке различных научных сфер стали формироваться такие интердисциплины, как этнолингвистика, лингвофольклористика, этнолингвокультурология и др. В результате этого назрела научно-методологическая и эмпирическая база для конституирования и придания определенного научного статуса новой интегрированной отрасли алтаистики – интердисциплинарной контактологии.

Появление интегрированных интердисциплинарных направлений в области гуманитарных наук (нередко даже с выходом на предметные поля естественных) система границ в области алтаистики значительно расширилась и усложнилась, а объектные поля, эмпирическая база, методологические, методические и прочие установки оказались многократно перекроенными и расширенными за счет зоны «периферийных» экстралингвистических дисциплин – истории, археологии, этнологии, культурологи,

фольклористики, физической антропологии, географии, палеоботаники, палеозоологии и т.д.

Тюркологам и, шире, алтаистам необходимо стремиться к более широкому охвату предметных областей лексического материала. Континуум исследовательского поля в сфере интегрированной междисциплинарной алтаистики создается тем, что смыкаются области **истории** и **языка**: история слов, история вещей, история духовных ценностей (концептов культуры) (см., напр.: Степанов, 2001).

Здесь нельзя обойти молчанием немаловажное методологическое упущение, которое является камнем преткновения если и не всех, то, по крайней мере, большинства исследований, посвященных проблеме тюркско-монгольских языковых взаимоотношений, затрагивающих в основном уровень лексики. Такого рода исследования, не претендуя на какие-либо серьезные выводы, обычно называются скромно: «тюркско-монгольские языковые (или лексические) параллели» (Суюнчев, 1977; Садыков, 1983 и др.). В лучшем случае речь идет о языковом влиянии (Татаринцев, 1976), заимствованиях (Рассадин, 1980), иноязычных элементах (Kałużyński, 1961) и т.п.

Обычно в работах, посвященных тюркско-монгольским лексическим параллелям, исследователи пишут об общем праалтайском наследии (часто не утруждая себя приведением каких-либо доказательств) или просто о банальных параллелях, в лучшем случае – о заимствованиях (обычно о монгольских интерференциях в тюркские). Приятным исключением в этом довольно обширном ряду работ являются разве что труды А.М.Щербака (особенно – Щербак, 1997), в которых последовательно разрабатывается методика разграничения разновременных тюркских заимствований в монгольском и монгольских – в тюркских. Исключительно важными в методологическом отношении являются труды венгерского тюрколога А. Рона-Таша (в особенности: Рона-Таш, 1974; см. также библиографию), которому с большой убедительностью удалось доказать, что ортодоксальная алтаистика в основном опирается на ранние тюркские материальные заимствования из тюркского *R*-языка булгаро-

чувашского типа в монгольский. Между тем, и А. Рона-Таш говорит в основном о тюркских заимствованиях в монгольском и монгольских – в тунгусо-маньчжурском. Однако подробное изучение тюркско-монгольских языковых параллелей скорее свидетельствует о сложных адстратно-субстратно-суперстратных взаимоотношениях между ними; причем уже в среднемонгольском отчетливо выделяются, по крайней мере, два разновременных тюркских субстрата: наиболее ранний *R*-язычный, то есть огурский (до XI в. н.э.) и относительно поздний *Z*-язычный, то есть стандартный, или уйгурский (по Дж. Клоусону, XII–XIII вв.).

Однако как в алтаистике в целом, так и в тюркологии и монголистике, вопрос об адстратно-субстратно-суперстратных взаимоотношениях в общем еще и не поставлен. Увлекшись традиционной алтаистикой, исследователи в лучшем случае говорят о заимствованиях и интерференциях, не утруждая себя выяснением истинного характера контактов на разных исторических этапах.

Многолетняя работа по изучению истории образования многоплановых казахско-монгольских лексических параллелей привела автора данного исследования к твердому убеждению, что не следует упрощать проблему и рассматривать все тюркско-монгольские параллели, представляя их как нечто однородное, как это делается в некоторых исследованиях (см., например, Сыдыков, 1966, 110-229; 1983 и др.).

Термин «заимствование» в специальной литературе, посвященной сравнительно-историческому изучению тюркско-монгольских языковых (большей частью – лексических) параллелей обычно употребляется недифференцированно и в результате этого создается превратное представление, будто бы это был некий единовременный акт. Так, например, когда говорят о монгольских лексических заимствованиях в каком-либо конкретном тюркском языке, обычно подразумевают *контактные* (или *интерстратные*) лексические интерференции из среднемонгольского языка, проникшие в тюркские языки в эпоху становления Монгольской империи

Чингисхана, или же в золото-ордынский период. Такое упрощенное представление о взаимных заимствованиях между тюркскими и монгольскими языками, имевшими место на протяжении более чем тысячелетнего периода, сильно искажает реальную картину этноязыковых взаимоотношений между тюркскими и монгольскими идиомами. На самом деле исторические взаимоотношения между различными тюркскими и монгольскими родоплеменными и раннегосударственными образованиями были куда более сложными, многосторонними и на разных этапах имели самый разнообразный характер – от прямых контактов до адстратно-субстратно-суперстратных и их комбинаций.

Выход ранних монголов на широкую историческую арену обусловлен прежде всего их переходом на рубеже I–II тысячелетий нашей эры от экстенсивного охотничье-собирательского типа хозяйства к интенсивному хозяйственно-культурному типу кочевых скотоводов. Решающую роль в революционной смене хозяйственно-культурного типа монголов сыграли тюркоязычные огурские племена, сохранившиеся после очередного усыхания степи на северо-западных отрогах Большого Хингана, в бассейне Керулена и Аргуни. Об этом, в частности, свидетельствует тот факт, что практически вся терминология развитого животноводства и, более того, огромный пласт культурной лексики, достигающей до полутора тысяч слов, в монгольских языках имеет субстратное происхождение и приобретено из тюркского *R*-языка булгаро-чувашского типа, который в специальной литературе принято называть огурским. Итак, приступая к компаративному изучению тюркско-монгольских лексических параллелей, прежде всего необходимо выделить так называемый огурский субстрат в монгольском языке. Для этого сначала надо определиться в дефиниции самого понятии языкового субстрата.

Термин *субстрат* происходит от латинского слова *substratum* (< *sub* «под» и *stratum* «слой, пласт»), что буквально означает «подстилка», «подкладка». Он был введен в языкознание во второй половине XIX века

итальянским лингвистом Г. Асколи. В современном языкознании под субстратом понимается совокупность черт языковой системы, невыводимых из внутренних законов развития данного языка и восходящих к языку, распространенному ранее на данной лингвогеографической территории. Субстрат, в отличие от контактного заимствования (интерстрата), предполагает широкое этническое смешение и языковую ассимиляцию пришельцами коренного населения.

При субстратном взаимодействии проникновение элементов одного языка в другой гораздо глубже и значительнее, чем при других формах взаимодействия. Субстратно-суперстратные воздействия затрагивают всю структуру языка, приводят ее к перестройке. Субстратные явления способны проявляться на любом уровне языковой системы от фонетики до лексики либо в виде вошедших в язык единиц и категорий, либо в виде специфических процессов исторических изменений в системе языка-победителя, стимулированных диахроническими законами побежденного языка.

Значительная материальная близость между монгольскими и тюркскими (а в числе последних в особенности с чувашским) языками, на основе которой зародилась ортодоксальная алтайская гипотеза, обязана своим происхождением не генетическому родству названных языков, а исключительно огурскому субстрату в монгольском. Несколько позднее, на рубеже XII–XIII веков в ходе завоевательных походов Чингисхана на монгольский язык наслаивается второй тюркский субстратный пласт, который, вслед за Дж. Клоусоном, несколько условно можно назвать уйгурским. В этот период монголы ассимилируют целый ряд племен, говоривших на диалектах стандартного тюркского Z-языка.

В период монгольской экспансии в сознании тюркоязычных аборигенов центральноазиатских степей родной язык и язык монгольских завоевателей оказались в отношении дополнительного распределения. В более высоких сферах, например, в политической, социально-

экономической и др., местное население стало пользоваться монгольским языком пришельцев, тогда как в более низких сферах – на бытовом, семейном уровнях по-прежнему общалось на родном, тюркском языке. Со временем, как показывают современные наблюдения, проблема выбора языка бытового, семейного общения у двуязычного населения решается в пользу более престижного языка. В период монгольской экспансии социально более престижным был язык завоевателей. Быстрее всего на монгольский язык переходила социальная верхушка тюркского населения, а родной язык дольше всего сохранялся у социальных низов. На периферии, вдали от крупных политических и экономических центров, тюркоязычное население, судя по всему, никогда полностью не переходило на монгольский язык. Что касается монголоязычных кереитов, татар, найманов и других племен, то исторически они были теми тюркскими подразделениями, которые волею судеб оказались в XIII веке в самом центре политических событий, связанных с ходом монгольской экспансии в эпоху Чингисхана.

На рубеже XII–XIII веков в ходе монгольской экспансии под давлением социально-политических факторов многие тюркоязычные племена Монголии и Восточного Туркестана перешли на язык пришельцев. Местные тюркские племенные языки и диалекты исчезли, однако их следы остались в монгольском языке. Дело в том, что при переходе на язык пришельцев местное население бессознательно переносит на него свои языковые навыки. Это проявляется прежде всего в так называемом акценте – своеобразном произношении чужих звуков, в замене непривычных артикуляций привычными – ведь в каждом языке существует своя собственная артикуляционная база – совокупность привычных для носителей данного языка положений и движений артикуляционных органов. Инструментальные исследования артикуляторных навыков, свойственных носителям современного монгольского языка, проведенные фонологами Института филологии Сибирского отделения РАН, показали, что монголы центральных аймаков Монголии

по происхождению являются тюрками. Артикуляционно-акустическая база современных халха-монголов является преобразованной не ранее XI века артикуляционно-акустической базой древних тюрок с тройным противопоставлением согласных звуков по степени мускульного напряжения речевого аппарата: сильные / слабые / сверхслабые [Селютина и др., 2005, 9]. Это исключительно важное заключение дает веское основание принципиально пересмотреть многие устоявшиеся в монголистике положения на этнолингвистическую историю Центральной Азии.

Список использованных источников

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища школа, 1979. – 264 с.
2. Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 486-490.
3. Селютина И.Я., УртегешевН.С., Рыжикова Т.Р. Экспериментально-фонетические данные по языкам народов Сибири как историко-лингвистический источник // Пути формирования лингвистического ландшафта Сибири. – Новосибирск, 2005. С. 8-27.

УДК 94(574):811.512.1

Туймебаев Ж.К.
Кандидат филологических наук,
г.Астана

ЭТИМОЛОГИЯ ЭТНОНИМА *ОЙРАТ*

Ойратско-казахские этноязыковые взаимоотношения начинают разворачиваться, как известно, уже в первой половине XV века. После изгнания из Китая последнего великого монгольского хана Тогон-Тэмура (1333–1368) в Монголии ханская власть утратила всякое значение; Монголия фактически распалась на два независимых друг от друга владения: Восточную Монголию, находившуюся под контролем потомков бывших юаньских императоров, и Западную, где стали доминировать ойраты. В период правления у ойратов Тогона (1434–1438), а затем его сына Эсена (1439–1455) ойраты стали весьма активной силой на севере и западе – в Восточном Туркестане, Моголистане, степях Дешт-и Кыпчака и Средней Азии и оказали значительное влияние на ход сложных исторических событий, разворачивавшихся в этом регионе. Первые набеги ойратов на казахские земли ойраты совершали на рубеже XIV–XV вв., а начиная с 20-х годов XV века ойратские вторжения принимают систематический и прогрессирующий характер.

Примерно с середины XV века начинается качественно новый этап во взаимоотношениях казахских и монгольских племен, который можно назвать ойратским или ойратско-джунгарским. Хронологические рамки этого периода

определяются временем установления систематических контактов ойратов с казахами в середине XV века и временем падения Джунгарского ханства в 50-х годах XVIII века. Упорная борьба между Джунгарским и Казахским ханствами на протяжении двух столетий оказывала огромное влияние на внутреннее и внешнеполитическое положение самих этих ханств, а также на положение других племен и государственных образований Центральной и Средней Азии и соседних регионов от Цинского Китая до Российской империи. Проблема казахско-джунгарских политических взаимоотношений имеет достаточно богатую историографию [1, с. 8-34], [2], [3, с. 134-150], [4], что значительно облегчает нашу задачу. Тесные взаимоотношения с монголоязычными ойратами, продвинувшимися еще в конце XVI века в Восточный Казахстан и в XVII веке занявшими важное место в политической жизни Казахских ханств, оставили глубокий след в казахском языке. Прежде чем перейти к краткому изложению истории политических, этнокультурных и языковых взаимоотношений между ойратами и казахами необходимо остановиться на существующей в специальной литературе терминологии.

Этноним *ojrăt* – это самоназвание западных монголов, которые известны также под термином *джунгары* (монг. *»ī̄nγar*). Мусульманские народы, а в их числе, прежде всего, тюркоязычные, западных монголов называли *калмыками* (тюрк. *qalmaq,* калм. *χalĕmăγ*), отсюда происходит русское *калмык.* В китайских источниках ойраты называются *элютами (eleuth, ölöt*), что в сущности является искаженным китайским произношением автоэтнонима *ojrăt.*

Ойраты издревле составляли население Западной Монголии. Первое упоминание ойратов в письменных источниках относится к 1204 году. Обитавшие в горно-таежных районах Монголии и Южной Сибири отдельные племена ойратов в это время признали над собой власть Темучина и вошли в состав его владений. В ранний монгольский период ойраты представляли собой объединение четырех основных племен – *олёт, батут, хойт* и *кэргуд* (последнее название представляет собой

монголизированную форму множественного числа на *-t* от тюркского этнонима *qırγız,* что свидетельствует об участии в этногенезе ойратов древних енисейских кыргызов), а также из более мелких родоплеменных подразделений. Этот союз четырех ойратских племен традиционно назывался *dörben ojrăt* (от монг. *dörben* «четыре»). Согласно гипотезе Д. Банзарова, поддержанной рядом монголоведов, этноним *ojrăd* образовался из сочетания двух монгольских слов: *oj* «лес» и *arad* «народ», что де соответствует понятию «лесной народ» в «Собрании летописей» Рашид ад-Дина. Однако такая этимология сталкивается с серьезными фонетическими трудностями и больше смахивает на так называемую вульгарную (народную) этимологию. Существует другая, более правдоподобная версия, согласно которой этноним *ojrăd / ojrăt* является монголизированной формой множественного числа на *-t* прабулгарского термина *oγur* ~ тюрк. *oγuz*, употреблявшегося в значении «племенной союз» [5, с. 198-203], [5, с. 314-320], [6], [7, с. 305], [8, с. 127], [9]. Идентификация этнонимов *oγuz, oγur* и *ojrăt* чрезвычайно важна с точки зрения понимания исторических взаимосвязей между прототюрками (огузами) и прабулгарами (огурами), с одной стороны, и между огурами и прамонголами (ойратами) – с другой. Турецкий ученый татарского происхождения Садри Максуди (Арсал) выяснил, что в древнетюркскую эпоху слово *oq* «стрела» в сочетаниях типа *on oq, on ujγur* и т.п. употреблялось в значении «племя, союз племен» (ср.: др.-тюрк. *on oq* «[народ] десяти родовых подразделений, десяти стрел»; *on ujγur* «объединение десяти уйгурских родов». [10, с. 367]. Далее он пишет, что слова *oγuz* и *oγur* не являются собственно этнонимами, а обозначали структурные подразделения народов [5, с. 198-199], [5, с. 317]; ср.: др.-тюрк. *oγuš* «род, племя»; «каста»; «род, класс, порода»; *oγuš bodun* «родовые подразделения и народы» [10, с. 365]; *oγul* «ребенок, мальчик», «сын» [10, с. 364], т.е. «продолжатель рода»; *oγuz* «племя и объединение племен» [10, с. 365]; *sekiz oγuz* «одно из племенных объединений огузов» [10, с. 494]; *toquz oγuz* «объединение тюркских племен (родов?)» [10, с. 578]. Во всех приведенных примерах выделяется основа *oγ*

(<*oq*) «племя» ~ чув. *jăχ* «род, племя» (→ монг.: п.-монг. *uγ*, х.-монг., бур. *ug/uγ* «начало, основание, происхождение»; «корень»; «род, родословная, предки»); др.-булг. → ост. (хант.) *jaχ* [11, с. 47], [12, с. 82-84], [13, с. 93], [14, с. 76].

Общетюркский термин *oγuz* «родоплеменное объединение» в булгарской группе тюркских языков представлен в закономерном ротацированном варианте, ср. др.-булг. *on oγur* «объединение десяти племен», *sarı oγur* (сарагуры) «желтые (т.е. западные) племена», *otur oγur* (утригуры) «объединение тридцати (ср. тюрк. *otuz* ~ *булг. *otur,* чув. *vabove* «тридцать») племен» и др. В этих формах выделяется древний тюркский аффикс собирательной множественности *-uz* ~ булг. *-ur,* который до сих пор функционирует в формах множественного числа местоимений 1-го и 2-го лица, ср.: тюрк. *ben* (<**bi* «я» + афф. склоняемой посессивной основы *-en*) ~ *biz* «мы» (<**bi* «я» + афф. собирательной или посессивной множественности *-iz*); тюрк. *sen* «ты» (<**si* + *-en*) ~ *siz* «вы» (<**si* + *-iz*), а также в соотносительных именных и глагольных формах 1-го и 2-го лица множественного числа ср.: каз. *qĭz-ĭm-ĭz* ~ чув. *χĕr-ĕm-ĕr* «наша дочь»; *qĭz-ĭŋ-ız* ~ чув. *χĕr-ĕ-r* «ваша дочь»; каз. *bi°z žazam-ĭz* ~ чув. *eBir śıratp-ăr*; каз. *si°z žazas-ĭz* ~ чув. *eZ ĭr siraD-ăr* «вы пишете» и т.д.

Прабулгарская форма *oγur* проникла в монгольский язык и трансформировалась в **ojăr,* а форма собирательной множественности **oγurut* ~ **oγurıt* на монгольской почве закономерно стянулась в *ojrăt.* Тюркское, вернее огурское (прабулгарское) происхождение этнонима *ojrăt,* по всей вероятности, указывает на участие в этногенезе ойратов древних огуро-булгарских племен. Чувашский языковед Н.И. Егоров даже склонен считать ойратов омонголившимися в эпоху возвышения монголов огурами [15, с. 144-163]. Участие огуро-булгарских племен в этногенезе не только ойратов, но и всех монгольских племен, в общем то, не может подвергаться сомнению. Об этом красноречиво свидетельствует огромное число ранних тюркизмов с явно выраженными булгаро-чувашскими отличительными признаками, проникших во все монгольские языки. Что же

касается ойратских диалектов, то в них, по подсчетам венгерского алтаиста А. Рона-Таша, число тюркизмов булгаро-чувашского облика значительно выше, чем в диалектах халхаского и других монгольских языков. Это служит достаточно веским аргументом в пользу мнения Н.И. Егорова, но вопрос требует дальнейшего изучения именно в этом аспекте. Добавим к этому несомненный факт участия в этногенезе ойратов древних кыргызов, о чем свидетельствует наличие племени *кэргуд* (мн. ч. от тюркского *qırγız*) в союзе *dörbĕn ojrăd*. В свете сказанного обращает на себя внимание полная структурная идентичность данного этнонима с древнетюркскими и древнебулгарскими названиями племенных союзов типа *sekiz oγuz, toquz oγuz, otuz tatar, on oγur, otur oγur* и т.п.

Принятое в мусульманских странах название ойратов и других западных монголов *qalmaq* (по-видимому, впервые встречается в «Мукаддима», то есть во вводной части к «Зафар-наме» Шариф ад-Дина Али Йазди, завершенному в 1425 году) обычно выводится из тюркского глагола *qalmaq* (ср. каз. *qal-*) «оставаться», что якобы обозначает оставшихся в язычестве ойратов. Есть и другое толкование, согласно которому после возвращения в 1771 году части ойратских племен в Джунгарию так назвали оставшихся в России калмыков. Однако тюркская версия этимологизации термина *qalmăq* является народной и не дает достоверной картины его возникновения и развития. В настоящее время наиболее достоверной следует признать предложенную В.П. Дарбаковой версию, согласно которой этноним *qalmĭq* происходит от монгольского *χalimăg* ~ *χolimŏg* «смешанный», «смесь», ср. калм. *χolĕmăg* «смешанный», *χalĕmăg* «калмык», х.-монг. *χalimăg* «калмык». В языке халха-монголов слово *χolimăg* употребляется при характеристике национального состава полиэтничных регионов. Действительно, этноплеменной состав дёрбен-ойратов был смешанным, в основном тюркско-монгольским. Смешанный характер калмыков еще долго проявлялся также и в пределах России и побуждал исследователей обращать внимание на различия этнических компонентов в культуре калмыков и даже назвать

поволжских ойратов «калмыцкими народами» или «калмыцкими племенами».

В.П. Дарбакова обратила внимание на то, что у ойратов Монголии слово *хальмг*, в монгольской орфографии *халимаг*, и его синоним *холимаг* обозначает «смешанный»; в калмыцком языке употребляется только слово *хальмг* «смешанный» [16, с. 267]. Далее она пишет, что «Слово *хальмг* в значении «смешанный» употребляется в монгольском языке при характеристике национального состава какого-нибудь района, т.е. на вопрос, какое население живет в Кобдо, отвечают *халимаг* (смешанное). Действительно, в центре аймака (как и в сомонах этого аймака) живут дербеты, торгоуты, хошеуты, элеты, урянхайцы, *казахи* и др. Подтверждением именно такого значения этнонима *хальмг* может служить этническая карта Кобдоского аймака, составленная академиком Б. Ринчэном» [16, с. 267]. «Кроме этого, термином *халимаг* именуется гибрид животных *(халимаг мал);* а также мясное блюдо, приготовленное из баранины, говядины и свинины *(халимаг хоол)*» [16, с. 267].

Весьма показательным в данном случае является тюркское, вернее – огурское (прабулгарское), происхождение самого монгольского слова **qolimag* «смесь», «смешанный», в котором однозначно выделяется глагольная основа **qoli-* «смешивать» (← огур. **qol-*, ср. чув. *χılla-* «оплодотворять» < **xılă-la* – букв. «смешивать (кровь)» ~ тюрк. *qoš-* «соединять», «прибавлять», «смешивать») и именной деривационный аффикс *-maq* ~ огур. *-maγ*, чув. *-ma*. Следовательно, монгольское слово *qolimag* ~ х.-монг., бур. *χolimăg* «смесь» является ранним тюркским заимствованием, проникшим в прамонгольский язык из языка огурских племен в цельнооформленном виде. Между тем, в монгольских языках самостоятельно функционирует и глагольная основа **qoli-* «смешивать», ср.: ср.-монг. *qoli-*, п.-монг. *qoli-*, х.-монг. *χoli-*, калм. *χolĕ-*, бур. *χoli-* «смешивать», «примешивать» и т.д.; ср. также производную глагольную форму **qolbu-* «объединять, соединять, связывать, сочетать», ср.: ср.-монг. *qolbu-*, *qulba-*, *qolba-*, п.-

монг. *qolbu-*, х.-монг. *χolbo-*, бур. *χolbo-*, калм. *χolwă-*, орд. *χolbo-*, дагур. *χolbo-*, *χolbu-* «соединять» и т.п. [7, с. 184], [17, с. 287], [18, с. 364], [18, с. 61], [19, с. 283], [14, с. 670], [20, с. 41-42]. Однако наличие в монгольских языках формы *χalimag* «смешанный» (с гласным *a* в первом слоге) вызывает некоторые сомнения. Во всех доступных лексикографических справочниках по монгольским языкам приводятся только формы с губным гласным *o* в первом слоге, ср.: ср.-монг. *qulba-* «смешивать» (MA), *qolba'ara-* (SH); п.-монг. *qolbu-* «смешивать», *qolimaγ* «смешанный», «смесь» [21, с. 957]; х.-монг. *χoli-* «смешивать, перемешивать, примешивать, подмешивать»; «путать(ся)»; *χolimog* «смешанный», «смесь» [22, с. 534]; *χolbo-* «соединять, связывать; увязывать, сочетать» [22, с. 533]; но: *χalimag* «калмык»; «мужская стрижка»; *χali-* «переливаться через край»; «парить»; «падать»; «скончаться, умереть» [22, с. 503-504]; *χoli-* «смешивать, подмешивать»; «путать», *χolbo-* «связать»; «собрать (детали)»; «соединить», *χolbos* «супруг»; *χolio* «лигатура»; «смесь», *χolbō* «союз»; «связь» [23, с. 265]; но: *χali-* «переливаться через край посуды»; «выходить из берегов»; «умирать»; *χalia* «наледь; вода, появившаяся поверх льда» [23, с. 255]; *χoli-* «смешивать, перемешивать, примешивать, подмешивать»; «путать(ся)»; «быть причастным к какому-либо делу»; *χolimog* «смешанный, комбинированный, разнообразный»; «смесь, помесь; ассорти; винегрет» (24, с. 100], но: *χali-* «переливаться через край (посуды)»; «выходить из русла, из берегов, разливаться (о реке)»; «выступать поверх льда, снега (о воде)»; «парить, взлетать, взвиваться кверху, летать, подниматься вверх»; «падать», «скончаться, умереть»; *χalimag* «калмык»; «мужская стрижка волос»; *χalim* «верхний, поверхностный слой жирового покрова»; «сорочье мясо» (слой жирового покрова на небрежно снятой коже)»; «наледь; вода, выступившая поверх льда» и т.д. [24, с. 27]; ойр. *χolĭmăγ* «смешанный»; *χolĭ-* «смешивать, перемешивать; подмешивать, разбавлять»; в говорах Внутренней Монголии: хорч., джал., дурб., горл., архорч., бар., онн., найм., хеш., харч., тум. *χöli- (<*χoli- <*qoli-);* уцаб., чах., ордос. *χoli-* «смешивать, перемешивать, примешивать, подмешивать»;

хорч., джал., дурб., горл., архорч., бар., хеш., харч., тум. *χölmoγ (<*χolimoγ <*qolimaγ),* уцаб., чах., сун. *χol'moγ,* ордос. *χolimoγ* «смешанный» [25, с. 235]; калм. *χolĕ-* «смешивать, перемешивать, разбавлять»; *χolĕmăg* «смесь», «смешанный»; но: *χalĕ-* «парить», «умереть, скончаться»; *χalĕmăg* «калмык»; бур. *χolĭ-* «смешивать, примешивать»; *χoli°mog* «смешанный», *χolĭmol* «смешанный», *χolĭso* «смесь, примесь»; «соединение»; но: *χalĭ-* «переливаться через край (посуды)»; «выходить из русла, из берегов»; «падать, срываться»; *χali°ma* «льющийся через край, переполненный»; *χali°ŋgi°* «тж.» и т.д.

Кстати, основы этих слов имеют тюркское происхождение: монг. *qali-* «подниматься», «переливаться через край» восходит к тюрк. **qal(ï)-* «подниматься», «подпрыгивать», «всплывать» и т.п., ср. каз. *qalqĭ-* «плавать» [19, с. 226], [7, с. 163], [7, с. 176-177], где разные значения монгольских слов разводятся и сближаются с разными тюркскими словами), а монг. **qoli-* «прибавлять, примешивать, смешать» – к огурскому **qol-* ~ общетюрк. *qoš-,* каз. *qos-* «прибавить, присоединить, добавить».

К этому следует добавить, что в монгольских языках чередование *a ~ o,* вернее, историческое развитие *a>o* или *o>a* не отмечается. Редкие случаи перехода *a>o* (но не *o>a!*) наблюдаются только рядом со смежными губными согласными *b~w,* ср.: п.-монг. *jabu-* «идти' > могол. *jobu-,* ару-хорч. *job-,* х.-монг. (зап.) *jaw- ~ jow-,* калм. (баит., дерб., торг. *jow- ~ jom-* «идти»; п.-монг. *baγal±aγur ~ boγal±aγur* «глотка»; п.-монг. *balγasun,* квадр. *balaγan ~ bolaγan ~ bolγan* «город», х.-монг. *balγăs,* бур. (унгин.) *bulγāhăŋ* «юрта» и т.д. [26, с. 146-147].

Это наводит на мысль, что отмеченные В.П. Дарбаковой формы с гласным *a* в первом слоге (ойр. *χalĭmăg,* монг. орф. *χalimag* «смешанный»), если они действительно существуют реально, то, скорее всего, имеют узколокальный характер в некоторых говорах ойратов Монголии, и вряд ли они могли послужить основой этнического наименования калмыков. Нам представляется более вероятной идея о фонетической трансформации *χolimag* «смешанный» в *qalmaq ~ qalmıq* и

этнонимизации этой последней формы на тюркской почве в ойратско-джунгарский период истории западных монголов.

Название **qolimăg* «смесь, смешанный», по всей вероятности, было приложено к населению западных регионов Монголии уже в конце XII века, где в ходе бурных событий в период возвышения Чингисхана действительно происходило неимоверное смешение и ассимилияция собственно монгольских, тюркских (огурских и огузских) и других племен (см. выше). Однако в этот период термин *qolimăg* «смешанный», очевидно, еще не имел выраженного этнонимического значения. Этнонимизация данного термина, по всей вероятности, произошла поздее, в джунгарский период истории ойратов, причем не на монгольской, а на среднеазиатской, тюркско-иранской почве. Корреляция *qolimăg ~ qalmıq ~ qalmaq* могла произойти только при участии иносистемных языков – тюркских *(qalmıq)* и иранских *(qalmaq).* Следовательно, *qalmıq ~ χalĕmăg ~ qalmaq,* вероятнее всего, является аллоэтнонимом, данным ойратам коренным населением Средней Азии в период джунгарских завоеваний. Поэтому данный этноним привился только у западной группы ойратов – калмыков Нижнего Поволжья.

В начале XIII века ойратская конфедерация племен *Dörben ojrăt* («союз четырех племен») была захвачена монгольской экспансией, и после длительного сопротивления правитель ойратов Худуха-беки в 1207 году был вынужден подчиниться Чингисхану и был пожалован главой четырех тысяч ойратов. В «Сокровенном сказании» об этом читаем: «В год Зайца [1207] Чжочи (Джучи. – *Ж.Т.*) был послан с войском правой руки к лесным народам… Подчинив ойратов, бурятов, тархунов, урсутов, хабханасов, ханхасов и тубасов, Чжочи подступил к Тумен-Киргизам… Чжочи принял под власть монгольскую все Лесные народы… За то, что ойратский Худуха-беки первый вышел навстречу Чжочия с выражением покорности вместе со своими ойратами, государь пожаловал его и выдал за сына его Инальчи царевну Чечейген. Царевну же Олуйхан выдал за Инальчиева брата – Торелчи, а царевну Алаха-беки отдали в замужество к онгудцам. Милостиво обратясь к Чжочи (Джучи. – *Ж.Т.*)

Чингисхан соизволил сказать: “Ты старший из моих сыновей. Не успел выйти из дому, как в добром здравии благополучно воротился, покорив без потерь людьми и лошадьми Лесные народы. Жалую их тебе в подданство”…» [27, с. 174-175].

Владения Худуха-беки простирались от Селенги до Малого Енисея. К концу первой трети XIV века, ко времени падения династии Юань, ойраты составляли четыре тумена *(tümen).*

В эпоху Чингисхана ойраты стали называться *dörben tümĕn ojrat* «четырехтуменные ойраты», так как они были обязаны выставлять в общемонгольскую армию четыре тумена (40 000) конницы. Общую численность ойратов в начале XIII века современные калмыцкие историки определяют примерно в 200 тысяч человек [28, с. 44]. Усиление ойратов на рубеже XII–XIII веков вызвало значительные миграции тюркоязычного населения Центральной Азии на север, в бассейны Лены и Вилюя, куда курыканы увели с собой часть монгольско-ойратских племен, и которые со временем влились в состав формирующегося якутского этноса. Одновременно усилились контакты ойратов с древними бурятскими племенами хори-тумат и эхирит-булагад, а также с тюркскими и самодийскими племенами Саяно-Алтайского нагорья.

По сведениям персидского историка Рашид ад-Дина, в первых веках II тысячелетия ойратские племена занимали территорию *Segis muren* – «Восьмиречья».

В эпоху Чингисхана ойратские тумены вошли в состав левого крыла (*±ī̄n γar*) монгольской феодальной империи. По этой причине они получили очередное название *±ī̄nγar* (отсюда русские названия Джунгар, Джунгария, Джунгарское ханство, в старых документах – *Зенгория, Зенгорская земля, Зюнгор, Зюнгорское ханство* и т.п.

Установленная в Монгольской империи десятичная военная система подорвала традиционные родоплеменные связи монгольских этносов и привела к перераспределению населения по территориальному принципу – образованию «сотен», «тысяч» и т.п., новых улусов – феодальных уделов, владельцы которых находились в вассальной зависимости от самого́ великого хана и его потомков. В частности,

Чингисхан организовал отборный гвардейский корпус из 10 тысяч торгоут-кешигтенов, с которым, вероятно, связано происхождение феодальной верхушки средневековых ойратов и их потомков – калмыков-кешиктенов и калмыков-торгоутов. Ойраты-хошоуты и ойраты-торгоуты вплоть до XVII века составляли основное население Западной Монголии и Джунгарии и сохраняли общее с объединениями дербетов и зюнгаров название – *dörbĕn ojrăt* «чытыре ойрата», то есть «объединение четырех родственных племен». В состав ойратских племен в монгольскую эпоху влились отдельные группы коренных халхаских племен, переселенные на Алтай по приказу Чингисхана из улуса темника Хорчи.

После падения империи Юань во второй половине XIV века Монголия разделилась на ряд самостоятельных крупных и мелких владений. Более сильные правители стремились подчинить себе более слабых, захватить их кочевья, скот и подданных. В этих условиях власть и авторитет всемонгольского хана сильно ослабли. Кризис в сфере политики усугублялся экономической слабостью Монголии, которая после отпадения единственного в то время китайского рынка оказалась в полной экономической изоляции.

В этот период сформировались три большие этнотерриториальные группы монголов: северные (халха), южные монголы и ойраты. Отделенные друг от друга обширными пространствами, они не были зависимы друг от друга ни в политическом, ни в экономическом отношении.

Конец XIV – первая половина XV века были временем политического господства ойратов в монгольских степях. Период правления у ойратов Тогона-тайши (1934–1438), а затем и его сына Эсена-тайши (1439–1455) ознаменовался ростом внешнеполитической активности ойратов в борьбе против восточномонгольских феодалов, походах против Минского Китая и Моголистана, в создании объединенного государства с централизованной системой власти.

После распада Монгольской империи в конце XIV века началась эпоха феодальной раздробленности. Во второй половине XIV века ойратский союз племен вышел из-под

власти всемонгольского правителя, им стали управлять свои собственные предводители (тайши). В то время владения ойратских тайш располагались на территории, ограниченной западными склонами Хангайских гор на востоке, пустыней Гоби на юге, Моголистаном на западе, верховьям Иртыша и Енисея на севере.

В течение XV–XVI вв. ойратские князья, с одной стороны, вели войну с Восточной Монголией за независимость и за главенство над всей страной, а с другой стороны – войну с Китаем и Казахскими ханствами за расширение пастбищных угодий и рынков сбыта. В результате этих войн к концу XVI века ойраты значительно ослабли.

Период с конца XIV до конца XVII века в истории Монголии характеризуется как период расцвета феодализма. Для данного периода характерно обострение внутренних противоречий: Монголия вступила в полосу феодальной раздробленности, и исчезли всякие следы былой централизации. На смену единовластному хану пришли борющиеся между собой удельные ханы, называемые монгольскими источниками «малыми ханами». В этот период монгольских ханов было так много, что порой невозможно уследить за их сменой. Во второй четверти XV века к власти пришел ойратский правитель Тогон-тайши (1418–1440), а через некоторое время – его сын Эсэн-хан (1440–1455), в 1467 году на монгольский престол взошел *Бату-Мункэ* (1460–1543), известный под именем Даян-хана. В 1488 году он практически завершил объединение монгольских земель под своей властью. На некоторое время утихла междоусобная война, улучшилось экономическое положение страны, наладились дипломатические и торговые связи с Китаем и Тибетом.

В послеюаньский период ойратские племена впервые упоминаются источниками в годы правления Эльбек-хана (1392–1399), правнука последнего юаньского императора Тогон-Тэмура, то есть спустя четверть века после изгнания монгольских завоевателей из Китая. В течение всего этого времени, а возможно и раньше, в период пребывания Юаней у власти, ойратская знать находилась в тесном

сотрудничестве с восточномонгольскими правителями, к которым ойратская племенная аристократия относилась как вассалы к своим сюзеренам [2, с. 39-40].

В этот период ойраты представляли собой этнически и политически единое целое, население одного объединенного феодального владения, во главе которого стояли единоличные правители и иногда соправители. Китайские летописи свидетельствуют, что первым ойратским правителем был военачальник, находившийся на службе у потомков юаньских императоров, что при нем ойраты были объединены в одном владении, которое разделилось лишь после его ухода из жизни [2, с. 41].

Монголия того времени распадалась в основном на два самостоятельных владения: западный – ойратский, где главенствовал Ма-ха-му, и восточный, находящийся под властью А-лу-тайя. Между правителями этих двух соперничающих владений происходила постоянная и упорная борьба за господство в степи. Тот из правителей, который добивался временной гегемонии, тотчас спешил узаконить свое положение, поддерживая одного из потомков юаньских императоров.

Список использованных источников

1. Сулейманов Р.Б. Внешнеполитические связи Казахстана XVI–XVIII вв. в советской историографии // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. – Алма-Ата, 1983. – С. 8-34.
2. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства: 1635–1758. – М.: Наука, 1983. – 332 с.
3. Моисеев В.А. Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 134-150.
4. Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы, 1998.
5. Максуди (Арсал) С. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право / Пер. с тур. Р. Мухамметдинова. – Казань: Фән, 2002. – 412 с.
6. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах: (из предисловия к изданию Кутадку Билика). – СПб., 1893. – 130 с. (Записки РАН, 1893. Т. 12. – Прил. №2).
7. Ramstedt G.J. Kalmükisches Wörterbuch. –Helsinki, 1935. –560 S. (LSFU, 3)
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Под ред. Б.А. Ларина. – М.: Прогресс, 1964. – Т. I. – 562с.; 1967.– Т. II. – 671 с.; 1971. – Т. III. – 827 с.; 1973. – Т. IV. –855 с. (2-е изд. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т.1-4).

9. Róna-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. –Budapest: CEUPress,1999.– 566p.
10. Древнетюркский словарь лингвистических терминов.
11. Ашмарин Н.И. Болгары и чуваши // Известия общества археологии истории и этнографии при Казанском университет. – Казань, 1902. – Т. 18. – Вып. 1-3. – С. 1-132; 2-е изд. – Чебоксары: ЧГИГН, 2000. – 144 с.
12. Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 192 с. + 92 с. текста.
13. Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка: Изд. 2-е, испр. и доп. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2002. – 470 с.
14. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972. – 989 p.
15. Егоров Н.И. Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашский гуманитарный вестник. – Чебоксары, 2006. –№1. – С. 144-163.
16. Дарбакова В.П. К этимологии этнонима калмык // Этнонимы. – М.: Наука, 1970. – С. 265-268.
17. Street J. Proto-altaic *-l(V)b- ~ turcic š // Central Asiatic Journal. – The Hague; Wiesbaden, 1980. – Vol. 24. – № 3-4.
18. Doerfer G. Türkische and mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. 1: Mongolische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden, 1963. – 557 S.; Bd. 2: Türkische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden, 1965. – 671 S.; Bd. 3. 1967. – 670 S.; Bd. 4. – 1972. – 650 S.
19. Räsänen M. Versuch eines etymologisches Worterbuchs der Türksprachen. – Helsinki, 1969. – 533 S.; 2-е изд. – Helsinki, 1971. (LSFU, XVII; 1, 2).
20. Clark L.V. Turcic loanwords in Mongol. I: The treatment of non-initial s, z, š, č // Central Asiatic Journal. – Wiesbaden, 1980. – Vol. 24. – № 1-2. – P. 36-59.
21. Lessing, 1960.
22. Лувсандэндэв А. Русско-монгольский словарь / Под общ. ред. А.Лувсандэндэва. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – 715 с.
23. Ринчинэ А.Р. Краткий монгольско-русский словарь / Сост. А.Р.Ринчинэ. – М.: ОГИЗ, 1947. – 423 с.
24. БАМРС, 2002, IV.
25. Тодаева Б. Язык монголов Внутренней Монголии. – М.: Наука, 1979. – 274 с.
26. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия: Введение и фонетика. – Л., 1929. – XII + 436 с.
27. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongγol-un niγuča tobčiğan. Юань Чао би ши. Монгольский обыденный изборник. Введение, перевод, тексты, глоссарии. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 620 с.
28. Авляев Г.О., Санчиров В.П. К вопросу о происхождении торгоутов в составе средневековых ойратов Джунгарии: (К проблеме этногенеза калмыков) // Проблемы этногенеза калмыков. – Элиста, 1984.

* * *

Мақалада автор ойрат этнонимінің шыққан түп төркіні төңірегінде баян етеді.

ӘОЖ 93(574)

М.Б. Сабыр
Батыс Қазақстан гуманитарлық
академиясының профессоры,
филология ғылымдарының докторы, Орал қ.

МӘДЕНИ МҰРАМЫЗ –РАБҒУЗИДЫҢ «ҚИССАС –УЛ ӘНБИЙА» ЕСКЕРТКІШІ

Еліміз тәуелсіздік алғалы ұлттық руханиятымызды, мәдени мұраларымызды, тарихтан алар еншімізді түгендеуге бет бұрдық. Түркітану ғылымының алдында келелі мәселер тұр. Солардың бастысы қазақ тілінің тарихына қатысты жазба мұраларды танып, түстеу, бұрыннан ғылымға белгілі болғанмен, толық зерттелмеген жазба жәдігерліктерді қазақ тілімен сабақтастыра зерттеу. Жалпыадамзаттық және ұлттық рухани құндылықтарды игеру бүгінгі өскелең ұрпақтың қасиетті міндеті. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына байланысты айтқан «...ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау - «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс»,- деген тарихи пікірі ғылымның басы-қасында жүрген зиялы қауымның басты қағидасы болуы керек (1,1). Жазба мұраларды зерттеу тек қазақ тілінің тарихын зерттеу емес, ол сонымен бірге ұлт тарихын ізерлеп, ұлттың қалыптасу жолын безбендеу болып табылады.

Ұлтымызға тікелей қатысты жәдігерліктің бірі түркі өркениеті мен ислам мәдениеті дәстүрлерінің тоғысу кезеңі, Алтын-Орда-Қыпшақ (XIII-XIVғ.ғ.) дәуірінің әдеби мұрасы, ғұлама ғалым Насыреддин Бұрханаддин Рабғузидің қаламынан туған «Қиссас –ул анбийа» ескерткіші. Қиссаның негізгі мазмұны пайғамбарлар туралы қысқаша әңгімелер,

ислам дінін таратудағы қиындықтар мен соғыстар, жеңістер туралы мағлұматтар.

Орта ғасырларда аталмыш мұраның бірнеше нұсқалары кең тарап, оны түсіну, оқу қиындап кеткен. XIV ғасырда билік жүргізген Тоқбуға бек «Қиссас - ул анбийаның» араб, парсы тіліндегі нұсқаларын бір жүйеге түсіруді Рабғузиге тапсырады. Рабғузи Тоқбуға бектің өтінішін орындап, Құран Кәрім сүрелерін, исламдық сарындағы діни әңгімелерді өз жанынан шығарған өлеңдермен біріктіріп, орта түркі әдеби тілінде жазып шыққан. Дәлірек айтсақ орта түркі тілінің қыпшақ вариантында жазылған бұл дүние бүкіл түркі халықтарының рухани қазынасына айналды. Яғни, оның тілі қазіргі заманғы қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріне жақын. Профессор М.Жолдасбеков Алтын Орда – Қыпшақ дәуіріндегі мұралар туралы «... бұл тұста негізгі тіл қыпшақ тілі болды, сондықтан әдебиет қыпшақ тілінде дамыды», - деп орынды атап көрсеткен (2,16).

Рабғузидің бұл шығармасының біздің заманымызға жеткен бірнеше нұсқасы бар. Олар Лондонда, Санкт-Петербургте, Қазанда, Ташкентте сақтаулы. Бұлардың ішінде ең көнесі – Британ мұражайында сақтаулы. Қазақ даласында Рабғузи ескерткішіндегі пайғамбарлар туралы аңыз әңгімелер кең тараған, сонымен қатар қолжазба нұсқалары да болған. Қазан университеті баспасынан шыққан «Қисса – и хазірет Жүсіп ғалайһис-сәләм мен Зылиханың мәселесі» кітабы (1898,1901,1904,1907 ж.) кең тараған.

Рабғузи қиссалары әдеби мұра ретінде өзбек әдебиетінің тарихында ертеден қарастырылып, 1950 жылы М.Айбектің алғы сөзімен шыққан «Өзбек әдебиетінің антологиясында» жарияланды. Қырғыз әдебиетшілері Темиралы Қунашев, Қамбарлы Ботояров ескерткішті аударып, әр пайғамбарға арналған қиссаларды бөлек-бөлек кітап етіп, «Пайғамбарлар баяны» деген атпен жариялады.

Қазақ әдебиеттану тарихында Рабғузидің «Қиссас-ул анбийа» ескерткіші туралы пікір білдірген профессор Б.Кенжебаев болатын. Ол: ««Қиссас-ул анбийа» таза діни кітап қана емес, түгелдей әулиелер, пайғамбарлар туралы хикая да емес. Ерте заманғы түркі текті халықтардың, ру-тайпалардың, қисса-хикаялардың, аңыз ертегілердің, өлең-жырлардың жиынтығы, өңделген түрі, ескі ұрпақ мәдениетінің нұсқасы дерлік көркем шығарма», - деп баға берді. Осы бастаманы Х.Сүйіншалиев, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов сияқты әдебиетшілер жалғастырды.

Рабғузи қиссалары 72 пайғамбардың өмірін қамтиды. Соның ішінде ең көне қиссаның бірі – «Жүсіп - Сыдық» қиссасы. Бұл шығарманы Г.С. Асқарова әдеби тұрғыдан зерттеп, «Рабғузидің «Қиссас-ул анбийа» ескерткішіндегі «Жүсуп Сыддық» қиссасы (түп-төркіні мен поэтикасы)» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

Ендігі кезек аталмыш шығарманың тілін зерттеу қажет. Орта ғасыр авторлары араб, парсы, түркі тілдерін жетік меңгеріп, осы үш тілдің тоғысында шығарма жазған. Аталмыш жәдігерліктің лексикасын сөз еткенде осы қабаттарды анықтап алған дұрыс. Әрине ең маңыздысы және ең көбі түркі қабаты. Қисса лексикасын зерттеу арқылы, оның тілінің қазіргі қазақ тіліне қаншалықты жақын екенін аңдауға болады. «Жүсіп Сыддық» қиссасы аралас тілде жазылған. Орта ғасырларда ұлт тілдерінің ара-жігі ажыратылмаған. Тайпа тілдерінің өз ерекшелігі болғанмен, бір-бірімен тығыз байланыста, мидай араласып жатқан. Қисса махаббат, сүйіспеншілік тақырыбында жазылған. Сондықтанда оның лексикасында өмірдің барлық саласына қатысты сөз қоры қамтылмағаны аян. Дейтұрғанмен, жәдігерлік лексикасын лексика – семантикалық топтарға бөліп қарастырсақ, көп мәселенің ұшығы анықталады. Мәселен,

1. Адамның дене мүшелеріне байланысты атаулар: баш, алын (маңдай), бағыр (бауыр), ағни (иық), алығ (қол,), тиш, йүрек, ерин, ағыз (ауыз), бурун (мұрын), т.б.

2. Отбасылық, туыстық қатынасты білдіретін сөздер: хатун, ата, қарындаш, оғул, қыз, іні, т.б.

3. Әлеуметтік, қоғамдық саяси атаулар: ел, патша, құл, оғры (ұры), черик (әскер), булун (тұтқын), хан, т.б.

4. Үй-жабдықтарының атаулары: бешик, чадыр (шатыр), дарваза, төшәк, т.б.

5. Ыдыс-аяқ атаулары: қазан, табақ, бичақ, йанчақ (шанышқы), чырча (шыны ыдыс), т.б.

6. Кәсіп иесін білдіретін сөздер: отачы (дәрігер), тарығчы (егінші), авчы (аңшы), ашчы (аспазшы), т.б.

7. Киім-кешекке қатысты атаулар: тон, етәк, бөрк, йақа (жаға), көнләк (көйлек), қурлуғ (белбеу), т.б.

8. Құрал-сайман, қару-жарақ атаулары: қамчы, үзәңгі, қылч, т.б.

9. Діни наным-сенімге байланысты адамдар: уған (құдай), таңры, тамуғ, йалаваш (пайғамбар), т.б.

10. Азық-түлік, тағамға байланысты атаулар: ет, етмәк (нан), туз, қағун (қауын), т.б.

11. Үй хайуанаттарының атаулары: тәуә (түйе), ат, қой, қозы, йылқы, оғлақ (лақ), т.б.

12. Жер асты байлықтарының, бағалы тастардың атаулары: алтун, кумиш, йухар (жұпар), кафур (камфар), т.б.

13. Табиғат денелерінің, құбылыстарының атаулары: йер, су, от, топырақ, таш, булт, құм, қар, тағ (тау), ау (ай), күн, йулдуз, теңиз, т.б.

14. Жыл мезгілдерін, уақыт мерзімдерін білдіретін сөздер: кеч, йаз, қыш, күн, тун, йыл, иариндаси (ертеңгі), таңласы (таңертең), т.б.

15. Өсімдік, ағаш, гүл атаулары: тайақ, ағач, терәк, тал, чечәк (гүл), йапурғақ (жапырақ), т.б.

16. Әртүрлі жәндік атаулары: сычқан (тышқан), ары (ара), бақа, чайан, құрт, йылан, т.б.

17. Аң атаулары: бөру, арслан, (арыстан), тулки, қойан, қулан, тәуиң (тиын), қундуз, т.б.

18. Құстардың атаулары: әурәк (үйрек), көкәрчин, суңқар, қаз, қу, туты қуш, булбул, т.б.

Осындай лексика – семантикалық топтар арқылы қиссадағы түркі сөздерінің қолданылу шеңбері кең екенін байқаймыз. Көптеген сөздер мағынасы мен дыбысталуы жағынан қазақ тіліндегі сөздермен дәлме-дәл. Мұның өзі қазақ тіліне ескерткіш тілінің өте жақын екенін көрсетеді. Кейбір сөздер бір-екі дыбыс айырмашылықтары арқылы ғана ерекшеленіп тұр. Қисса тілі мен қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалық өзгерістеріне ықпал етіп тұрған фоно-морфологиялық заңдылықтардың бірі **ғ, г ~ у, й** сәйкестігі, яғни ескерткіштегі сөз ортасы мен сөз соңындағы ғ, г дыбыстары қазақ тілінде у, й дыбыстарына өзгереді. Мысалы, бағыр-бауыр, ағыз-ауыз, бағ-бау, бағла - байла, мундағ-мұндай, т.б. Жазба жәдігерлік тілі мен қазақ тілін салыстыра қарасақ осындай дыбыс сәйкестіктерін көптеп ұшыратамыз. Бірақ олар көне мұра тілін біздің тіліміздан алыстатпайды. Дыбыс сәйкестіктері тарихи тілдік процесс. Керісінше дыбыс сәйкестіктерін жете білсек тіл туыстығын анықтай түсеміз. Тіпті қазақ тілінің өз ішінде де бірнеше дыбыс сәйкестіктері бар. Мәселен, әдеби тілде *бауыздау* десек, Сыр бойы қазақтары *мауыздау* дейді.

Қорыта айтқанда «Жүсіп Сыддық» қиссасы орта түркі тілінің қыпшақ вариантында, дәлірек айтсақ көне қыпшақ тілінде жазылған мұра. Оның тілін кешенді зерттеуге алу алдағы күннің еншісінде.

Биылғы жылы «Мәдени мұра» бағларламасы қайта қолға алынып, алдағы үш жылдың жоспары белгіленді. Басты мақсат қазақтың тарихы да, материалдық мұрасы да, жазба мәдениеті де, өнері де, тілі мен ділі де аса бай екенін барша

әлемге білдіру. Белгілі саясаткер У.Черчиль «мәдениет-экономиканың шырынымен қуаттанады» деп айтқан. Егер біз дамыған елу елдің қатарына енетін болсақ, экономика мен мәдениетімізді қатар ұстап отыруымыз керек. Мәдениет ұлттық идеяның басты тірегі, сүйенері. Ал орта түркі дәуіріндегі (X-XVғ.) жазба жәдігерліктер, мәдени мұралар бүкіл түркі халқына ортақ. Бұл жәдігерліктерді әр ұлт жеке дара зерттей бергеннен гөрі, күллі түркі халықтары бірлесе отырып, зерттейтін халықаралық бағдарламалар қажет-ақ. Ғылыми зерттеулерде томаға тұйықтықтан арылып, бүгінде 133 миллионға жеткен түркі халықтарының өшкенін ескеріп, өскенін екшеп, мемлекет аралық деңгейдегі кешенді зерттеулерге жол ашу Ғылым Академиясы, Білім және ғылым министрлігі сияқты құзырлы орындардың пәрменді әркеттерімен іске асырылуы қажет. Түркі тілдерінің тамыры бір, өзегі ортақ десек те жаңа ғасырда бір-бірімізді түсіне қою қиындап бара жатыр. Әрине бұның бәрі Кеңес үкіметі тұсындағы саясат салқыны, әліпбидегі ала құлалық екені рас. Кейінгі кезде ортақ әліпби жасасақ деген де ұсыныс, әрекеттер болды. Дегенмен түркі тілдерінің өзіндік айырмашылықтары бұған көне бермейді. Біз алып бәйтеректің әртүрлі жапырақтарымыз. Бірнеше түркі тілін терең игерген мамандар да тапшы. Сондықтан филолог жастарды дайындау үшін түркі тілдес елдердің арасында жоғары оқу орындары студенттерін алмастыру, білім жетілдіру істерін жандандыру қажет-ақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан – 2003. 29 қараша.
2. Жолдасбеков М. Орхон ескерткіші. Астана: Фолиант, 2001.
3. Рабғузи «Қиссас - ул Әнбийа». Алматы, Арда, 2000.

* * *

В статье раскрываются особенности памятника культурного наследия - «Қисас-ул Әнбийа» Рабгузи.

УДК 49

Урунова Р.Д.
Доктор филологических наук, доцент,
ЗКГУ им.М.Утемисова, г.Уральск

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ МЕСТОИМЕНИЯ 1-ГО ЛИЦА, ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ТЕКСТАХ X-XIV вв.

Древнерусское местоимение 1-го лица единственного числа унаследовало все основные признаки индоевропейского рефлекса и широко использовалось во многих текстах X-XIV веков. Это обусловлено тем, что тексты того периода имели непосредственную связь с коммуникативным актом, и разница между говорящим и автором текста пока еще никак не обнаруживалась. Хотя, конечно, в разных текстах это проявляется в разной степени. Так, «Повесть временных лет» пишется как наблюдение за событиями в жизни народа со стороны, и хотя в некоторых фрагментах текста проявляется пристрастное отношение к лицам и событиям, о которых идет речь, тем не менее автор прямо себя никак не обнаруживает. В «Слове о полку Игореве» позиция автора обнаруживается в его оценках героев и событий, но при этом в тексте нет его актуализации посредством личного местоимения. Что же касается деловых бумаг, то естественно, они пишутся от какого-либо лица, и при этом существует насущная необходимость его обозначения.

В самых ранних древнерусских текстах используются три местоименных варианта со значением 1-го лица, единственного числа в именительном падеже – азъ, ѩзъ, ѩ: 1. Азъ грѣшныи рабъ бжии недостоиныи дъмъка написахъ кънигы сиѩ (Новгородские служебные минеи). 2. Во имγ оцγ и сна и стого дха се ѩзъ грѣшныи худыи рабъ бжии дмитрии иванович

пишю дшвную цѣлымъ своим оумомъ (Духовная грамота великого князя Дмитрия Ивановича Донского). 3. Идѣте съ данью домови а ꙗ возъвращюсу похожю и еще (Повесть временных лет). Между тем, хорошо известно, что нормированными конструкциями того периода были определенно-личные односоставные предложения и что эта синтаксическая особенность имела масштаб общей индоевропейской тенденции (А.Мейе 1938; В.И.Борковский, 1949; Г.А.Хабургаев, 1990). А.Мейе по этому вопросу пишет: «В предложении (индоевропейском) мы находим в основном только один существенный элемент, сказуемое, и, кроме того, в известных случаях, подлежащее. В соответствии с индоевропейским употреблением для предложения достаточно личных форм глагола; форма типа **пиѭ** «я пью» вполне хорошо обозначает первое лицо единственного числа. Следовательно, славянское предложение, как и предложение индоевропейское, может состоять из одного глагола, сопровождаемого или не сопровождаемого определением» (1951: 383). С древнейших времен для европейских языков были характерны конструкции с «опущенным» местоименным подлежащим при сказуемом, выраженном финитной глагольной формой. Таким образом, наличие трех номинативных вариантов местоимения 1-го лица единственного числа является характерной особенностью древнерусского языка, требующей объяснения исходя из специфических условий его функционирования.

В славистике наличие трех вариантов номинатива 1-го лица объясняется главным образом фонетическими причинами, исходя из тех исторических процессов, которые были характерны звуковому строю языка праславянского и восточнославянского периодов (В.В.Иванов, 1990: 280). Все местоименные варианты, по этой интерпретации, появляются как продукт определенных фонетических процессов и сменяют друг друга во времени. Так, вариант **азъ** является славянизированной формой общеевропейского

*egō. Затем от этого варианта образуется русифицированная форма ѥазъ с протетическим **j** в начале слова соответственно одному из славянских слоговых законов: закону восходящей звучности. А ѥа появляется уже как результат усечения формы ѥазъ после падения редуцированных **ъ**, **ь** (В.В.Иванов, 1990: 280). Данная интерпретация является вполне убедительной с точки зрения традиционной концепции, по которой все рефлексы единиц языка рассматриваются как продукт фонетических процессов. Это вполне логичная точка зрения на историю местоимений, так как, действительно, жизнь языка осуществляется в звуковой форме. Но последовательность появления вариантов номинатива местоимения 1-го лица в текстах связывает их с определенными временными периодами, и как раз в этом отношении наблюдается несоответствие фонетической интерпретации и хронологии фактического материала. Так, по этой теории, последний вариант должен был появиться не ранее XII века, т.е. после того, как произошел важнейший в восточнославянском диалекте процесс - падение редуцированных. Между тем уже в самых древних восточнославянских текстах варианты **азъ** и ѥа используются параллельно, и, следовательно, фонетические процессы, хотя и являются механизмом внешней переработки местоименных вариантов, не могут быть причиной появления современного варианта этого местоимения. На этот факт обратил внимание Г.А.Хабургаев, который считает, что **азъ** и ѥазъ бесспорно являются двумя вариантами одной формы, а вот «вариант **я** следует рассматривать как очень древнюю, видимо праславянскую диалектную черту, объединяющую восточнославянские языки с западнославянскими» (1990: 218).

На наш взгляд, наличие трех вариантов номинатива одного местоимения было обусловлено разными сферами их функционирования.

Анализ текстов русских летописей показывает, что к моменту появления письменности на Руси чаще всего

используется славянизм **азъ.** Вариант ꙗ в значении 1-го лица в текстах встречается гораздо реже. Позже, предположительно в XII веке, в этом значении он используется все чаще, является, безусловно, разговорным русским. Скорее всего, он восходит к нейтральному безличному местоимению ꙗ, которое широко употребляется весь древнерусский период в качестве синонима всех лично-указательных местоимений для выражения разного рода отношений. Можно предположить, что сначала вариант ꙗ использовался не в качестве личного, а в качестве указательного местоимения.

Вариант ꙗзъ является наиболее употребительной словоформой именительного падежа единственного числа в деловых текстах и в первую очередь в устойчивых юридических выражениях (В.И.Борковский, Г.А.Хабургаев). Он также представляет собой характерное обозначение 1-го лица в позднецерковных письменных памятниках. Генетическая связь ꙗзъ со славянским **азъ** очевидна. В общем-то, не вызывает сомнения и его генетический источник – индоевропейская словоформа *egō. Вариант ꙗзъ является фонетической русифицированной формой с протетическим **j** местоимения **азъ**.

Распространенное в славистике мнение о том, что местоимение ꙗ появляется как усеченный вариант русской формы ꙗзъ после падения редуцированных **ь**, **ъ** в результате ослабления конца слова, учитывая данные функционального анализа древнерусских текстов, является, на наш взгляд, необоснованным. Восточнославянский вариант ꙗ этимологически связать с ꙗзъ и **азъ** невозможно, так как он используется в более ранних текстах, нежели вариант ꙗзъ. На этот факт также указывали В.И.Борковский и Г.А.Хабургаев, хотя объяснения причин, обусловивших употребление сразу трех вариантов, они не дали.

Еще более сомнительным является утверждение, что ꙗзъ - это восточнославянский вариант праславянского

местоимения 1-го лица, функционировавший в живой речи одновременно с **ѩ**. Характер текстов, в которых используется вариант **ѩзъ**, отсутствие каких-либо его следов в восточнославянских диалектах и почти полное отсутствие в текстах после XIV века позволяют сделать вывод, что он является особенностью церковнославянского языка русской редакции, откуда и перекочевал в деловые грамоты. Это также подтверждает явно книжный характер этого варианта. Исследование текстов показывает, что форма **ѩ** используется в языке гораздо раньше формы **ѩзъ** и, следовательно, происходить от нее не может.

Крайне редкое употребление личных местоимений в роли подлежащего является одной из наиболее характерных особенностей древнерусских текстов. Синтаксические конструкции с прямой речью в подавляющем большинстве случаев относятся к определенно-личному типу. В таких предложениях понятие о субъекте выражается личными окончаниями глагольного сказуемого. Очевидно, это особенно характерно для разговорного стиля, поскольку эта черта последовательно проявляется в конструкциях БГ и в прямой речи героев в таких литературных памятниках, как «Повесть временных лет» (ПВЛ), «Слово о полку Игореве» (СПИ): 1. (ПВЛ) «Но хочю вы почтити наутрия предъ людьми своими». «Пришлите мужа нарочиты да в велицѣ чти приду за вашь кнѹзь». «Моужа твоего убихомъ бѹше бо мужъ твои аки волкъ восхишта ѩ и грабѹ». «И посылаше къ странамъ глоголѹ. Хочю на вы ити». 2. (СПИ) «Хощю бо, - рече, - копиє приломити конець поля половецкаго съ вами, русици; хощю главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону». «А уже не вижду власти сильнаго и богатаго и ноговоя брата моего ѩрослава». «Полечю, - рече,- зегзицею по Дунаеви, омочю бебрѹнъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ». «Се ли створисте моей сребеней сѣдинѣ».

Для берестяных же грамот определенно-личные односоставные конструкции вообще являются нормой: Коупилъ еси робоу плъскове (№ 109). А продаи клеветьника того а оу сего смьръда възь (возьми) (№ 247). Да пришли сороцицю. Сороцицѣ забыле (№ 43). А се ти хочоу (а вот тебе велю) (№ 109) и т.д. Очевидно, эту особенность можно объяснить тем, что в прямой речи нет необходимости использовать какие-либо названия для участников, поскольку в коммуникации осуществляется непосредственный, прямой дейксис.

В древнерусских текстах подлежащее выражается местоимением крайне редко лишь в тех случаях, когда на него падает логическое ударение или это продиктовано правилами речевого этикета. Обычно это происходит в обращении князя или княгини к своим подчиненным или в речи родителей, обращенной к детям: 1. «Ни имамъ убѣжати. Но станемъ крѣпко. Азъ же предъ вами поиду». «И азъ мьстіла уже обиду мужа своего». «И азъ оутро послю по вы» (ПВЛ). 2. «Се азъ отхожю свѣта сего, сынове мои». «Поиди къ брату своему и рьчи ему. Что ми вдаси то┤**азъ** прииму» (ПВЛ).

Кроме этих случаев, подлежащее также выражается в предложениях, в которых необходимо подчеркнуть особое участие говорящего или слушающего и слушающих в происходящих действиях: 1. «И рече единъ отрокъ. Азъ преиду (необходимо пробраться к своим) и рѣша. Иди». «А неволя ми своее головы блюсти. и не азъ его ослѣпил. но Давыдъ». «Со слезами отвѣщеваху другъ другу глаголюще. Азъ бѣхъ сего города. и други. Азъ сея вси (село)» (ПВЛ).

На частотность употребления древнерусских местоимений в роли подлежащего влияют разные факторы. Местоимение 1-го лица единственного числа в роли подлежащего, похоже, вообще является стилистическим приемом, так как нет необходимости говорящему как-то

называть себя при каждом моменте речи. Если в предложении есть подлежащее, выраженное местоимением 1-го лица, это всегда продиктовано какой-то текстовой необходимостью. Исследование показало, что в тексте «Слова о полку Игореве» нет ни одного случая использования местоимения 1-го лица единственного числа в роли подлежащего, хотя в произведении достаточно много определенно-личных односоставных предложений с глагольным сказуемым 1-го лица: «Полечю, - рече, - зегзицею по Дунаеви, омочю бебрѵнъ рукавъ въ Каѵлѣ рѣцѣ, утру кнѵзю кровавыя его раны на жестоцѣмь его тѣлѣ». «Кликну, стукну земля, въшумѣ трава, вежи (шатры) ся половецкіи подвизашася» и др.

Выбор местоименного варианта для роли подлежащего в предложении в большой степени определяется функциональным фактором. Так, в «Повести временных лет» чаще всего в роли подлежащего используется вариант **азъ**. В большинстве случаев его употребление оправдано двумя факторами: 1) вариант используется в прямой речи как официальный при общении князей со своими подчиненными; 2) вариант необходим для соблюдения правил логической стройности и последовательности речи. В исследованных нами текстах «Повести временных лет» было зафиксировано всего 15 случаев употребления варианта **азъ** в роли подлежащего. Вариант **ꙗ** использован в пяти текстах.

Обращает на себя внимание, что форма **ꙗ** используется для называния говорящим самого себя в более житейских ситуациях, нежели вариант **азъ,** и при этом очень часто в противительной конструкции. Так, например, в тексте «Смерть Олега»: Wлегъ же посмеасѵ и оукори кудесника ·река то ти неправо глють волъсви ·но всѵ лож ѥс ·а конь оумерлъ ѥс а **ꙗ** ·живъ. В данном фрагменте местоимение **ꙗ** используется князем в мыслях и при этом противопоставляется его жизнь смерти любимого коня. В

тексте «Смерть Игоря» из «Повести временных лет» в предложении: Идѣте съ данью домови а ѩ возъвращюсу похожю и еще – вариант используется в речи князя, обращенной к своей старшей дружине, с которой он был вынужден поддерживать дипломатические отношения. К тому же в случае, описанном в данном фрагменте текста, князь хитрил, пытаясь избавиться от старших дружинников, поскольку решил завладеть данью, на которую они имели такое же право, как и он. Данный вариант так же, как и предыдущий, используется в противительной конструкции.

Два других случая употребления варианта ѩ также отличаются в стилистическом отношении от случаев употребления местоимения **азъ**: 1. и рече имъ . послушаите мене . не предайтесу за 3 дни . и ѩ вы что велю . створите (ѩ – старец). 2. И приѣха кнѹзь печенѣжьскыи к рѣкѣ возва Володимера и рече ему . выпусти ты свои мужь . а ѩ свои . до сѹ борета (ѩ – князь печенежский). В пятом случае вариант ѩ используется в речи княгини Ольги, когда она хитростью выманивает врагов из города: а идѣте въ градъ . а ѩ заутра отступлю отъ града . и поиду въ градо сьи. Следует отметить, что вполне возможно, этот фрагмент текста является поздней вставкой, поскольку он имеется не во всех списках «Повести». Так, в тексте, опубликованном в 1872 году (СПб.), этот же фрагмент приводится без варианта ѩ: «се оуже есть покорилису мнѣ . и моему дѣтѹти . а идѣте въ градъ . и приду въ градъ сь». Таким образом, этот вариант остается под вопросом.

В результате анализа всех описанных выше случаев можно сделать вывод, что вариант ѩ являлся более демократичным и разговорным, нежели этикетный и официальный общеславянский **азъ**. На наш взгляд, этот вариант является формой нейтрального указательного местоимения, а не личного 1-го лица. Это также

подтверждается фактом его частого употребления в противительных конструкциях, поскольку при противопоставлении значительно усиливается указательная семантика варианта: (**вы**) идѣте въ градъ . а ѩ заутра отступлю; **конь** оумерлъ єс а ѩ ·жи въ.

Безличные нейтральные **и**, е, ѩ используются в древнерусских текстах очень широко. Их семантика гораздо абстрактнее, чем у других указательных местоимений, поэтому они используются в качестве дублетов-синонимов после того, как основной маркированный вариант уже назван в речи. Вполне возможно, что употребление этого указательного местоимения было допустимо в тех случаях, когда этикет позволял не называть говорящего, а просто на него указать. Естественно, что это же было характерно для речи людей незначимых в социальном отношении. Это предположение подтверждается и случаями употребления варианта ѩ в других текстах. Так, в Мстиславовой грамоте пишется распоряжение о пожертвовании от лица великого князя Мстислава Владимировича: «се **азъ** мстиславъ володимиръ снъ дьржа роусьскоу землю въ своѥ кнѹжениє …». Великий князь, как и положено, по форме и по положению называет себя **азъ**. Ниже в грамоте есть приписка от лица племянника Мстислава князя Всеволода: «а ѩ всеволодъ далъ єсмь блюдо серебрьно». В этой приписке Всеволод как лицо социально менее значимое пишет о себе ѩ, к тому же союз **а** подчеркивает противительную семантику данной синтаксической конструкции. Такие текстовые тонкости вполне объяснимы социальными условиями того времени, когда создавались правила и законы, укреплявшие власть князей, и в первую очередь, это проявлялось в речевом этикете. Отсюда и разнообразие обозначений говорящего в текстах. Скорее всего, в процессе коммуникации для обозначения говорящего использовалось указательное местоимение так же, как и для обозначения третьего лица.

Вариант **азъ** является атрибутом речевого этикета и имеет явно официальный характер. Можно заметить, что его употребление выходит за рамки книжного стиля. Что же касается варианта ѩ**азъ**, то он появился позже двух первых и является элементом быстро развивающегося бюрократического стиля. Хотя протетический **j** в его фонетическом составе указывает на русское произношение, этот вариант, несомненно, является исключительно книжным. Это подтверждается и правилами письма в церковнославянском языке, до сих пор актуальными в церковной литературе: в русском церковнославянском языке буква ѩ**а** с протетическим **j** называется «начальная ѩа», она противопоставляется «юсовой γ», которая используется в середине слова.

С этой точки зрения представляет интерес использование формы ѩ**азъ** в одной и берестяных грамот (№ 439): f**зо** ти олово продале и свинеце и клепание вьхо (Я же олово продал и свинец и кованье все). Во-первых, в грамоте используется не й-товый вариант ѩ**а**, а юсовый. Во-вторых, вместо **ъ** употреблена буква **о**, что никак нельзя объяснить особенностями произношения, поскольку уже в праславянский период **ъ** на конце слова находился в абсолютно слабой позиции, и поэтому никогда не подвергался вокализации. Грамота же написана в XII-XIII веках, когда падение редуцированных уже произошло. Оба признака свидетельствуют скорее о нарочитом, надуманном использовании этой формы для придания письму солидности и характера документа. Это только подтверждает наше предположение, что й-товый вариант был письменным орфографическим, и в живой речи не использовался.

Особенно часто й-товый вариант встречается в памятниках XIV века. Он используется как стилистическое средство деловой письменности, со временем становится основным и прочно закрепляется в формулярной части правовых актов (договорных, дарственных, купчих и т.д.). Не только местоимение, но и вся конструкция в этих документах имеет явно церковно-книжное происхождение. К

тому же, по наблюдениям В.И.Борковского, в великорусских грамотах XV – XVI вв. процент предложений без подлежащего, выраженного личным местоимением, к тому времени сокращается примерно на 46% (1949: 90-94). Оформление формуляра с использованием й-тового ѩ было обязательным и встречается в документах вплоть до конца XVII века:

1. Се язъ князь великии Борисъ Александровичь тфѣрьски взялъ есмь…(1427г.). 2. Се ѩз кнзь петръ дмитриєви^ч^ пожалова^л^ єсмь игумена никона… (1423г.). 3. Во имγ wца и сна и стго ду^х^ се ѩз рабъ бо^ж^и . ива^н^ кнѩ^ж^ юрьє^в^ сы^н^ патрекѣеви^ч^. пишу грамот^у^ дшевную…(до 1499г.).

Таким образом, можно сделать вывод: изначально местоимение 1-го лица единственного числа вообще не имело в своей парадигме именительного падежа. Эта форма появляется достаточно поздно и сразу в двух вариантах: азъ – книжный письменный, заимствован из Европы: Г.А.Хабургаев считает его южнославянским по происхождению, восходящим к болгарскому и словенскому вариантам (1990: 218). Вариант ѩ – разговорный, восходящий к указательному местоимению. Вариант ѩзъ – русифицированная форма славянского азъ для письменного употребления - появляется позже двух первых.

Список использованных источников

1. Борковский В.И. Синтаксис древнерусских грамот (Простое предложение). Львов, 1949.
2. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. М., 1990.
3. Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951.
4. Хабургаев Г.А. Очерки исторической морфологии русского языка (Имена). М., 1990.

* * *

Мақалада X-XIVғ.ғ шығысславяндық мәтіндегі I жақтың жекеше түріндегі есімдіктің функционалдық түрлерінің шыққан түп-төркіні туралы айтылады.

УДК 821.161.1: (038)

Опря О.В.
Кандидат филологических наук, доцент
ЗКГУ им.М.Утемисова, г.Уральск

ЖАНР ВОСТОЧНОЙ СКАЗКИ И ПОВЕСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ В.И.ДАЛЯ

В настоящей статье ставится проблема влияния литературных традиций Востока на художественные произведения Владимира Ивановича Даля оренбургского периода (1833-1841). Прежде всего, следует утвердить, что в произведениях, написанных на восточные темы, Даль исходит из восточных традиций. Это характерно для русской литературы, обращавшейся к восточной аллегории: так, например, Екатерина II написала сказку о царевиче Хлоре, используя аллегорию восточных сказок. Герой сказки - царевич Хлор - попадает в плен к киргизскому хану, а тот приказывает ему найти розу без шипов – Добродетель.

Нельзя согласиться с тем суждением, что в произведениях Даля только «имеется восточный сюжет (он может соответствовать восточной действительности, или же в них могут лишь фигурировать восточные имена, порой обстановка – но все это является только прикрытием мыслей автора)». В произведениях Даля не только «прикрытие мыслей», ведь он жил рядом с восточными народами, хорошо знал восточные языки – казахский, башкирский, много раз ездил по степи, общался с казахами, знал устное народное творчество, записывал его. Г.П.Матвиевская в статье «В.И.Даль – востоковед» (обращает на себя внимание уже название статьи) в новом, вышедшем в Оренбурге в 2007 году в сборнике «Владимир Иванович Даль в Оребурге» указывает, что в Оренбурге в начале XIXв. шло серьезное становление науки о Востоке, и в ряду видных русских востоковедов – П.И.Демезона (1807-1873), В.В.Григорьева (1818-1881), В.В.Вельяминова-Зернова и др. – имя Даля заслуживает особого упоминания. Исследовательница

подробно описывает состояние востоковедения в Оренбурге в начале XIXв. и роль Даля в этом процессе.

Действительно, знакомство Даля с восточными традициями началось летом 1833г., после назначения его чиновником особых поручений. Писатель был одним из немногих, совершавших длительные поездки по казахским степям. П.И. Мельников-Печерский отмечал: «Вслед за описанием Оренбургского края … в записках Даля подробно была описана Киргизская степь»[1]. Им была приобретена редкая рукопись сочинения хивинского историка Абул-Гази Бахадур-хана «Родословная тюрок». Позднее в «Словаре» Даль указывал, что «киргизы сами себя зовут «казак» (II,72). Происхождение этого слова автор связывал с тюркским «казмак», что означает скитаться, бродить. К концу первого года службы он свободно говорил на казахском и башкирском языках, отмечал сходство и различие между ними, что дало основание современным ученым причислить его к первым лингвистам-тюркологам[2]. Он проявил себя в степи и как талантливый врач: уже отойдя от врачебной практики, безвозмездно лечил местных жителей[3], а также собирал народные методы лечения[4]. Курируя по сути вопросы межнационального общения при В.А.Перовском, отстаивал интересы обездоленных кочевых народностей, заслуживает у них прозвище «справедливый Даль»[5]. Большой материал о казахах получил писатель во время Хивинской экспедиции[6]. В разных изданиях Даль публиковал рассказы русских пленников, побывавших в плену в Бухаре и Хиве. Его статьи «Военное предприятие противу Хивы» (1860) и «Письма к друзьям из похода в Хиву» (1867) внесли большой вклад в изучение малоизвестной тогда среднеазиатской державы. Поездки по степи помогли писателю всесторонне познакомиться с жизнью, нравами, бытом Востока. Весьма важно, что именно в период пребывания в Оренбургском крае у него возникает глубокий интерес к устному поэтическому творчеству казахов. Вслед за исследователем казахской жизни Г.Ф.Генсом, жившим тогда в Оренбурге, Даль практиковал метод устного опроса знатоков казахской жизни[7]. По одной

из версий, его записи казахского творчества, которые он сделал от стариков-казахов, хранились в Уральском казачьем войсковом архиве, но потерялись вместе с архивом[8]. Далем был найден, а затем введен русскими востоковедами в научный оборот рукописный список одной из казахских песен.

Исследователи обнаруживают несколько произведений, которые **с большей или меньшей вероятностью** могут быть отнесены к жанру «восточной» повести[9]. Но ведь жанр многих из них определил сам автор, кроме того, к восточным можно без сомнения причислить такие повести, как «Башкирская русалка» и «Майна».

Подтверждением глубокого интереса Даля к Востоку являются произведения «Жизнь Джингизхана», «Повествование об Аксак-Тимуре» (перевод татарских легенд), «Сказка о прекрасной царевне Милонеге-белоручке, по прозванию Васильковый глазок, и о трехстах тридцати трех затяжных волокитах и поклонниках её», «О баранах» (это сказки), «Бикей и Мауляна», «Башкирская русалка» (это повести).

Переведенную в 1835 году **«Жизнь Джингизхана»** можно обозначить, как сказочную повесть. Так жанр определен и писателем – татарская сказка. Начинается повесть так, как по традиции начинались все произведения на Востоке, - с молитвы и восхваления Аллаха, с первых строк Корана: «Во имя Бога милосердного в мире сем ко всякому, в будущем к одним правоверным». Восточная присказка заканчивается, и повествование о предках Джингизхана восходит к временам Ноя. У Ноя, рассказывает Даль, было четыре сына и четыре дочери. Из Библии мы знаем, что у Ноя было три сына, а дочерей не было совсем, поправляет сам себя автор. Из первых предков Джингизхана по матери автор подробно описывает жизнь Аламалым – Куркли. Девушка обладает сказочной красотой: «От улыбки сухое дерево пускало листья, и голая земля покрывалась травою» и «душа ее была превосходнейшая из рожденных в мире сем». Героиня наделена волшебными свойствами: «Когда она чесала волоса, то сыпался жемчуг, а где плевала, там вырастало серебро и

золото». Очень характерная деталь – героиня не видела ни света, ни луны, то есть содержалась отдельно, в запертой комнате. Служанка случайно показала ей свет, и Аламалым забеременела. (Здесь стоит вспомнить сюжет о Данае, забеременевшей от золотого дождя). Отец с матерью решают судьбу дочери: «И так, построив корабль и посадив в него сорок девок, диких голубей, золотых ягнят, попугая птицу, неугасимый светоч и неистощимую пищу, пустили золотой ковчег неподалеку горы Тура, на северное море, сказав: суженый ее не минует». Героям Даля свойственна вера в предрешенность судьбы: от судьбы не уйдешь. Избранник девушки ценит в ней то, что она и девственна, и беременна. Даль использует сюжет о непорочном зачатии, который присутствует в мировом фольклоре. Аламалым рожает Дуинбаяна, он становится отцом Джингизхана. В свою очередь, Дуинбаян, умирая, предсказывает рождение сына: «После смерти низойду я на супругу мою Алангу, во сне, зачатием, и родится сын, достойный владеть и управлять вами, … а знамение этому будет такое, что после смерти моей низойду я солнцем, а выйду волком…». У Алангу, жены Дуинбаяна, рождается сын, у которого все черты сказочного богатыря: мальчик в золотой рубашке, плечи – волчьи. По традиции изображены старшие братья негодяями: они отбирают последнее, насилуют, оскорбляют мать. Братья возненавидели Джингизхана, решили, что надо его извести. Но заступается за сына Алангу народ. Для того, чтобы определить лучшего правителя, Алангу предлагает сыновьям испытание: надо повесить меч на солнечный луч. Испытание проходит только Джингизхан. Боясь теперь мести братьев, Джингизхан уходит жить к кайсакам. Автор описывает героя, как сказочного богатыря: одежда белая, конь сивый, шапка золотая, колчан золотой, лицом пригож, невидимкой скрывается. Десять беков ищут, где скрывается Джингизхан, а когда находят, то уговаривают вернуться править народом. Джингиз возвращается и вырезает непокорившиеся ему роды. И только одна девушка, которая оказывается мудрее других, прячет четырех детей. Джингизхан узнает об этом и берет ее в жены. Даль повествует о том, что у его героя было четыре

сына, он был возведен на ханство в 13 лет, владыкой был 59 лет, а всего прожил 72 года. Джингизхан разделил своих людей на роды и племена, они узнавали друг друга по тамге (печати) и птицам. Родиной Джингизхана был Китай, и владения его были там же.

Восточную тематику Даль продолжает использовать в сказке **«О прекрасной царевне Милонеге-белоручке, по прозванию Васильковый глазок, и о трехстах тридцати трех затяжных волокитах и поклонниках её»**. Она была напечатана в сборнике «Были и небылицы Казака Вл.Луганского» в 1835 году.

Сказка состоит из трёх сказочных новелл, которым предшествует вступление о жизни трех царей Светозаров, у одного из которых дочь имела триста тридцать три жениха. Поскольку дочь не могла выбрать жениха по силе и доблести и по богатству, то отец Светозар приказывает трем женихам рассказать «сказку пригожую, поучительную». Лучший из рассказчиков получит в жены красавицу невесту Милонегу – Белоручку Васильковый Глазок. Это отношение к красноречию было традиционным для Востока, где умение говорить ценилось больше, чем богатство, деньги. Ничем на Востоке не гордились так, как красноречием. Отцу Светозару рассказывают три сказки, каждая из которых имеет своего рассказчика. Традиция присутствия рассказчика восходит к восточным сказкам, например, к сборнику сказок «Тысяча и одна ночь» (основной рассказчик – Шахразада, во многих случаях и герои сказок). Вторую по счету сказку рассказывает «заезжий из стран восточных, гость из земли Захвалынской, далекой». Название сказки также сформулировано в восточных традициях: «О калифе Багдадском, о семи славных мудрецах его и о прокаженной». Сравним, например, названия сказок сборника «Тысяча и одна ночь»: «Рассказ про Али-Баба и сорок разбойников и невольницу Марджану, полностью и до конца», или «Рассказ о халифе, невольнице и Абу-Нувасе» и т.д.

Сказка повествует о калифе Багдадском, который унаследовал богатый трон отца, владение землей и стал повелевать правоверными. Повелевал герой своими подданными, не зная истинного положения дел: «Он славился

доселе чутким ухом своим, зорким оком, проницательным умом и правотою сердца, но с того дня, как сделался он калифом, все это изменилось. Окружив себя для блага подданных своих славными мудрецами, стал он видеть и слышать все, доколе обретался в чертогах великолепного дворца своего, но был, напротив, слеп и глух, если выходил из оного». Калиф вынужден был во всем полагаться на своих чародеев-мудрецов: «Правоверные жаловались, угнетённые плакали, могучие злочинствовали – юный калиф потешался, следовал советам мудрецов своих и верил, что народ его блаженствовал». Калиф приказывает своим подчиненным рассказывать его мудрецам сны, так как в толковании снов мудрецы обещали найти средство для неисцелимого недуга калифа. Именно такой пророческий сон видит факир, один из жителей Багдада. Сон факира разгадывает прокаженная, нагая и босая, побирающаяся подаянием Истина. Вначале факир видит только безобразие девушки, замечает резкий и нестерпимый для слуха голос. Но по мере общения с нею уродство исчезает, и между ними вспыхивает любовь и дружба. Узнав о таком отношении факира к прокаженной, калиф приказывает привести ее во дворец, но факир возражает: «Никем в мире подруга моя не бывает любима, кроме бедных и низкого сословия людей: каждая степень, коей человек приближается к двору твоему, повелитель, уносит и удаляет его от подруги моей, здесь же, в серале, нет ничего с нею общего, и она здесь терпима быть не может». Сущность своей подруги факир выражает следующим образом: «…все видит, видит прямо и ясно и говорит, не запинаясь, то, что видит – вот все её искусство…». Калифу Истина рассказывает историю: «Нас было три сестры: истина, совесть, правосудие. Мы подкидыши и родителей своих не знаем. Совесть сошла с ума на безмене: ее взвешивали, дробили на литры и драхмы, доколе она не рехнулась. Ее посадили в дом умалишенных, тобою, повелитель правоверных, сооруженный. Правосудие не может ступить на ноги, до того пятки и подошвы избиты у нее палками. Оно лежит теперь в богадельне, щедротами твоими, великий калиф, созданной, и питается подаянием. Меня, старшую

сестру, сызмала до того загоняли, до того надо мною надругались, что нельзя было нигде в настоящем виде своем показываться, и стала я, юродивая, прятаться от людей и побираться и обратилась с прозванием «прокаженная» во всеобщее посмешище и поругание». История имеет все признаки притчи: прокаженные Совесть, Истина и Правосудие – аллегории творящихся в калифских владениях беспорядков, слова о всеобщем посмешище и поругании – умозаключение об отношении людей к этим явлениям, есть и ориентированность на многозначность слова, и краткость. Истина рассказывает поучительную притчу, как некогда Шахразада рассказывала сказки и притчи, в которых говорилось о том, каким должно быть человеческое общество, каким должен быть человек. То есть притча включена в повесть как вставное произведение. Выслушав рассказ Истины, калиф обращается с просьбой вылечить от одолевшей его немощи. Прокаженная Истина указывает на золотой орех, скрытый в покоях калифа. Вокруг ореха вьются семь червей. Истина пояснила калифу, что это семь мудрецов, которые чародейскими умыслами сделали из калифа калеку, а из подданных - мучеников. Калиф казнил мудрецов и прозрел глазами, и ушами, и душой. Но его наставница по имени Истина пропала, прося передать монарху, что она никогда не может жить при калифском дворе, и что самый мудрый и благомыслящий властелин должен быть счастлив, если Истина хотя бы ненадолго, хотя бы мельком, посетит его сераль. Налицо иносказание о том, что истину не встретишь в царских, калифских, ханских (богатых) палатах. Иносказание – также традиционная черта восточных произведений. Истина указывает на причину «болезни» калифа, исправляет ее, и калиф понимает, что ошибался, слушая советы мудрецов. Определяем жанр как «дидактическая сказка со вставной притчей о Истине, Совести и Правосудии», причем вставная притча играет важную роль в повествовании.

Следующее «восточное» произведение Даля – **сказка «О баранах».** Писатель сам определил жанр этого произведения – восточная сказка, и нет смысла выбирать другой жанр и доказывать принадлежность к этому новому

жанру. А вот тип этой сказки установить необходимо. По нашему мнению, это сатирическая сказка. С первых строк сказки читатель чувствует глубокую иронию автора. Описывая покои главного героя сказки – калифа – Даль прибегает к использованию цветовой и звуковой лексики: «развалившись на подушках, с янтарем в зубах», «лежал … поперек парчи, атласу и бархату», «золотого подноса на вальяжных ножках», «пол белого мрамор», «серебристый водомет посредине», «говор бьющей и падающей струи», слуги «заботливо услужливали калифу». Права исследовательница, говоря, что восточный колорит здесь необходим автору для придания произведению характера вымысла, именно сказочности. Но описание восточного колорита служит и еще одной цели: сатирически показать отдаленность калифа от истинных нужд народа. Автор далее говорит: «Но калифу не спалось: озабоченный общим благом, спокойствием и счастьем народа, он пускал клубы дыма то в ус, то в бороду и хмурил брови». Калиф приказывает раболепному слуге принести плащ простой бурой ткани, белую чалму без всяких украшений. Простая одежда нужна ему для того, чтобы тайно ночью обойти город и послушать, что говорят его подданные о порядке в его владениях. Этот эпизод имеет отношение к восточным сказкам. Известно, что великий халиф Востока, герой преданий, легенд и сказок Харун-ар-Рашид очень часто переодевался в простое платье и ходил ночью по городу, чтобы посмотреть, как живется народу.

На улицах города калиф, герой сказки Даля, слышит о жестоком, неумолимом и, самое главное, алчном до взяток судье (Даль его называет казы – слегка исковерканное восточное слово казий). Придя домой, калиф делает вывод: «Казы сидит один на судилище своем, …он делает что хочет, он самовластен, может действовать самоуправно и произвольно: от этого все зло. <…> надобно придать ему помощников <…>». Калиф увеличивает число судей второе, получилось «судилище трех правдивых мужей». Но когда калиф спрашивает о результатах проведенной реформы у своего пристава, то витиеватая, напыщенная речь заставляет

калифа усомниться в честности слов его слуги. Раб Мелек открывает калифу глаза на творящийся произвол и мздоимство судей. Здесь человек из народа играет роль разоблачителя неправды властьимущих. Пользуясь цветистыми оборотами, Мелек указывает калифу на бесплодность всех стараний. Рассудив, что наказание и смерть не выход из положения, калиф увеличивает число казиев в семь раз: «<…> где сидел прежде и судил и рядил один, там сидят семеро, важно разглаживают мудрые бороды свои, замысловатые усы, тянут кальян и судят и рядят дружно. Все благополучно». Но и в этот раз калиф слышит за стенами жилищ своих подданных «только стенания, одни жалобы на ненасытную корысть нового сонма недремлющих стражей правосудия». Тогда Мелек советует спросить у старого нищего Хуршита, лучше ли стало жить. На что Хуршит отвечает, что раньше было тяжело – приходилось нести на своих плечах целого барана судье. Потом стало ещё тяжелее, увеличилось число судей, и стали таскать по два барана. «А теперь, слава Богу, совсем легко <…> гуртом гоняем». Сказка посвящена вечной теме не только русского (сюжет древнерусской сказки «Шемякин суд»), но и восточного фольклора – взятки судей. Стремясь устроить для своих подданных справедливый суд без взяток, калиф увеличил число взяточников. Сказка имеет целью сатиру не только на российское судопроизводство, но и на восточное. О далеких от народа царских и ханских порядках Даль уже писал в повести «Бикей и Мауляна». Он осуждал непрерывные степные тяжбы также решительно, как осуждал иезуитское крючкотворство царских чиновников. В сказке «О баранах» сатирически изображается калиф, решающий проблемы народа, сидя на диване. И с симпатией Даль показывает простого старика Хуршита, у которого «слово неправды никогда не оскверняло чистых уст».

Действительно, сказка имеет сюжет о неправедном судье, к которому обращалась и до Даля, и будет обращаться после Даля русская литература. Но что важнее - это то, что тема международная, она встречается в сказках восточных народов. Например, в казахских сказках: сатирическая сказка

«Глупец и казий», сказки «Справедливый судья», «Мархума», «Братья-странники», «Вор и мошенник», «Наблюдательность», «Золотой нож», «Верное решение», «Как Ходжа был судьей». Сатирический жанр давал возможность Далю сатирически представить жизнь верхов общества, высмеять пороки судебной системы.

В статье «Жанр восточной повести в творчестве В.И.Даля» оренбургская исследовательница Н.С. Сербина утверждает, что повесть «Бикей и Мауляна» - абсолютно документальное повествование. Автор ведет, считает она, неприукрашенное, строгое, почти научное исследование жизни пограничного Оренбурга[9]. Автор пользуется научным и деловым языком. Действительно, мы знаем мнение В.Г.Белинского, который писал: «Многие рассказы очень занимательны, легко читаются и незаметно обогащают вас такими знаниями, которые, вне этих рассказов, не всегда можно приобрести и побывавши там, где бывал Даль. Так, в рассказах «Майна», «Бикей и Мауляна» **знакомит он нас с нравами и бытом кайсаков…**» (выделено мной – О.О)[10]. Однако, с того момента, когда критиком было высказано это мнение, прошло почти два столетия. Многое переосмыслено. Повесть написана в Оренбурге на местном материале, но, кроме документальности, этой повести свойственны такие черты, как художественность, оригинальность, самобытность. Это было доказано исследователем М.И.Фетисовым в середине прошлого века[11]. В казахской жизни автор искал и находил тот поэтический материал, который помог ему создать, как верно замечает крупнейший современный далевед, доктор филологических наук Ю.П.Фесенко, «степную версию любви Ромео и Джульетты»[12]. Повесть «Бикей и Мауляна» исследователи сопоставляли с казахским эпосом «Козы-Корпеш и Баян-Сулу»[13]. Также, как в эпосе, в повести Даля действие происходит на фоне эпически масштабной картины жизни кочующих по азиатским степям казахских родов. Даль не художник, но его способ изображения пейзажа зауральной степи оригинален. Он пишет: ««…начните карандашом с одного конца и ведите

прямо до другого конца бумаги, а потом подпишите выше черты: небо, а ниже: земля, и я, не увидав художественного произведения вашего, скреплю: с подлинным верно…». Также, как и в народном эпосе, в повести Даля мы встречаемся с двумя влюбленными – Бикеем и Мауляной. Даля как писателя заботит не столько документальное воспроизведение событий, сколько характеры, поступки героев, их мысли и чувства. Главным героем повести является Бикей. Он получил в казахской среде звание батыра (богатыря), он резко выделяется среди других своих соплеменников своими душевными качествами. Незаурядный ум сочетается в герое со стремлением к правде, удивительным радушием и сознанием своего превосходства над окружающими людьми. В ссоре с отцом проявляется твердость его характера, стремление к правде. Бикей добился высокого положения в степи, его уважают и казахи, и казаки: «…Бикей, который так ли, иначе ли, но умел ладить с тогдашним атаманом и, по какой бы то ни было нужде, даром в Уральск не езжал, а каждый раз привозил какую-нибудь добрую весточку, - приобрел любовь и доверенность своего народа»(VII,263). Свое уважение к народу Бикей подтверждает деятельным участием в установлении связи с русскими, захваченными и проданными в рабство среднеазиатским ханствам, в содействии освобождению пленников из неволи. Оренбургский военный губернатор даже награждает Бикея премией за доставку письма от русских невольников из Хивы. Рискуя жизнью, Бикей совершает смелые поездки в далекие края, но не из-за денежного вознаграждения. Герой, в соответствии с казахскими традициями, щедр и гостеприимен, готов прийти на помощь слабому. Даль наделяет своего героя богатырской силой, прекрасной внешностью, благородным сердцем, для того чтобы он соответствовал народному идеалу. Под стать ему и его избранница – девушка –казашка Мауляна. Полная неотразимого очарования, она производит на читателя впечатление красивого степного цветка: «…рослая и статная молодица, красавица и умница на все аулы, лицом

приветливее, а умом смышленее, душой милее всех подруг своих…». Даль с восторгом говорит, что совершенным чертам лица Мауляны могли бы позавидовать московские и питерские красавицы. Главное, что привлекает в ней писателя, это – «душа страстная, пылкая, необузданная, неразгаданная, а все-таки душа», «она мыслила, чувствовала, тешилась и страдала, противоборствовала и отдавалась…» (VII,298). Несмотря на традиционные для казахских обычаев договоры между семьями о женитьбе детей, Бикей встречает Мауляну и влюбляется в нее во время народных празднеств. Догоняет в игре кыз-куу Мауляну только Бикей. Для того, чтобы быть с любимой, Бикей, как народный эпический герой, преодолевает разные препятствия: спор с отцом, ненависть и подлость братьев, старые обычаи, безденежье, уплату калыма, ухаживание. «Мауляна была рождена для Бикея: ей всё нравилось в муже. (…). она умела ценить Бикея, истинно гордилась мужем необыкновенным» (VII,296), а «…он гордился ею, охотно хвастался, похвалялся и показывал её кунакам своим, как вещь редкую, диковинную и дорогую…» (VII,302). Братья, пользуясь гневом отца, подло убивают Бикея. Но Даль, если бы был только документалистом, не придал бы своему повествованию столь мощного драматизма. Он дает имя убийце Джан-Кучюк – Душа – Собака, собачья душа. Братья и отец зовут казахского шамана, чтобы у него спросить совета, как наказать гордого, непокорного Бикея. Джан-Кучюк рассекает сзади голову Бикея чеканом. Назначенная комиссия проводит расследование, но результатов оно не дает. Убийцы уходят от ответа, да и Мауляну ждет незавидная участь: быть женой убийцы. Она скачет по степи почти триста верст, чтобы поговорить с оренбургским губернатором. «Смело и величественно» вступает героиня в разговор, просит дозволения убить убийцу. Ее судьба ужасна: брошенная всеми на произвол судьбы, Мауляна умирает от оспы летом 1832 года. Далем созданы героические и прекрасные образы. «Достоверное научное изучение незнакомой культуры», все-таки, не являлось основной целью

писателя. Тем более, что существуют, как доказали исследователи, расхождение событий в повести с реальными событиями, это было вызвано художественными замыслами писателя (исследователь, к.ф.н. Умарова Г.С[14]). Даль сумел совместить национальное и общечеловеческое, сумел использовать хорошо знакомый ему фольклор для создания художественных произведений в восточной традиции.

Список использованных источников

1. Мельников-Печерский А. В.И.Даль // Даль В.И. Полное собрание сочинений: В 10 т. СПб., 1897. Т.I.
2. Даль В.И. // Оренбургский губернатор В.А.Перовский. Оренбург, 1999. С.138.
3. Даль Е.В. В.И.Даль (По воспоминаниям его дочери) // Русский вестник. 1879. № 7.С. 71-112.
4. Громбах С.М. Пушкин и медицина его времени. М., 1989. С.64.
5. Фетисов М.И. Первые русские повести на казахские темы. Алма-Ата, 1950. С.88-93; Чванов М.А. «Пришлите справедливого Даля!...» // Даль В.И. Бикей и Мауляна. Челябинск, 1985. С.372.
6. Модестов Н.Н. Владимир Иванович Даль в Оренбурге. С.62; См. так же: Оренбургский листок. 1896. №44.
7. Фетисов М.И. Литературные связи России и Казахстана. М., 1956.
8. Версия сообщена мне преп., к.ф.н., доц. Шарабасовым С.Г.
9. Сербина Н.С. Жанр восточной повести в литературном творчестве В.И.Даля // Вестник Башкирского университета. 2007. Т.12. №4. С. 65.
10. Белинский В.Г. Повести, сказки и рассказы Казака Луганского // Белинский В.Г. Полн.собр.соч.: В 13т. Т.Х. С.79-83.
11. Фетисов М.И. Литературные связи России и Казахстана. М., 1956. Фетисов М.И. Русско - казахские отношения в первой половине XIX века. Алма-Ата, 1959.
12. Фесенко Ю.П. Даль В.И. Творческая эволюция. Диссертация на соискание степени доктора филологических наук. Луганск, 1997.
13. Опря О.В. Фольклорные традиции уральских казаков и казахов в творчестве Даля. Диссертация на соискание степени кандидата филологических наук. Самара, 2003.
14. Умарова Г.С. Мир казахского этноса в документальной и художественной прозе В.И.Даля. Диссертация на соискание степени кандидата филологических наук. Саратов, 2007.
15. Тексты цитируются по: Даль В.И. Полное собрание сочинений: В 10 т. СПб., 1897.

* * *

Мақалада В.И. Даль шығармасындағы шығыс елдерінің повестері мен ертегілерінің жанрлары қарастырылған.

ӘОЖ 821.512

Г.А. Жұмабекова
Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының
«Қазақ әдебиеті» кафедрасының ізденушісі, Тараз қ.

ҚҰЛМАНБЕТ АҚЫН АЙТЫСТАРЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ АЙТЫСТЫҢ ТІЛДІК, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ӨРІСІ

Қазақта өлең сөздің небір қас шебері болған. Соның айтулы бір тұлғасы – Құлманбет.

Жыр даңғылы Жамбылдың ақындық айналасы жайлы айқын зерттеуінде Мырзатай Жолдасбеков Құлманбет ақынға да айрықша тоқталып отырады. Жамбыл өлеңдегі өз пірлерінің қатарында Құлманбетті де айтып, атап отырған. Жетісудың жыр мектебі жайлы ой қорытарында М.Жолдасбеков айқын бір шығармашылық бағыттың даму жөндеріне қатысты түбегейлі ой айтқан М.Әуезов түйінінен бастап кетеді:

«Қысқасы Жамбыл Жетісудың төрінде, жырдың тұнып тұрған, дәуірлеп тұрған шағында туған» «.....»

Асылы, көреген М.Әуезов: «Жамбылдың өз айналасына келгенде қоюланған қалың үйір, үлкен шоғыр, ордалы өлеңді көруге болады», дегенде де, яки, «Қазақ халқында ерекше дамыған айтыс өнері XIX ғасырдан бергі жерде басқа өңірлерде бірте-бірте саябырсып, Жетісу, Оңтүстік, Сыр өлкесінде шоғырлана бастаған», дегенде де, жоғарыда айтылған өнер иелері мен сол кездегі шындықты мықтап ескеріп айтқан болу керек» (1, 144 б.).

М.Жолдасбеков осы зерттеуде Құлманбеттің шығармашылық мұрасын ғылыми негізге тартып, көркемдік мәнін тарата ой қозғайды. Майкөтпен, Жамбылмен айтысқа түскен, ақындығы асқан Құлманбет (1826-1903) творчествосы да әлі жиналмай, зерттелмей келеді. Жамбылды зерттеген ғалымдардың қай-қайсысы да Құлманбеттің ақындығын жоғары бағалайды. Бақтыбаймен дидарласқанда Жамбыл:

Қаздай қалқып ерінбей,
Өлең тердім жасымнан,
Майкөт ақын, Құлманбет,
Орын берді қасынан.
Майлықожа, Құлыншақ,
Пірім еді бас ұрған.
Айтқандары нұсқа еді,
Жаралған сөзі асылдан,-

деп, өзін Майкөт пен Құлманбетке жуық санайды, солардың қатарында ұстайды. Жамбылдың бұлай айтуы заңды еді. Өйткені, Майкөт пен Құлманбетті қазақ, қырғыз халықтары тегіс білген, олардың ақындық шеберлігін қастерлеген.

Біз бұл жерде жұрттың біразы жатқа білетін Құлманбеттің Майкөтпен, Жамбылмен айтыстарына тоқталғалы отырғанымыз жоқ, айтпағымыз: Жамбылдың ақын болып танылуында Құлманбеттің орны ерекше екендігі.

Ақын айтыста ғана танылады. Ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеген Құлан аян (Құлан аяқ емес – Құлан аян – албанның бір тармағы, Құлманбет шыққан рудың аты – М.Жолдасбеков) Құлманбетпен үлкен сынға түсіп, бағын сынауы, сөйтіп, жұрттың көз алдында ұлы майданда жеңіп шығуы – Жамбыл ақындығының тұсауы кесіліп, жолы ашылып, бағының жанғаны еді. Құлманбет әр тұста Түбек, Жамақ, Сүйінбай, Бақтыбай тәрізді ірі ақындармен айтысқа түскен, Сүйінбайдан, Майкөттен, Жамбылдан ғана жеңілген. Сондай даңқты ақынды жеңгеннен кейін ғана Жамбылдың атағы жер жарады (1, 166 б.). М.Жолдасбеков Құлманбеттің эпик ақын екендігін, ірі айтыс ақынының қазақ, қырғыз эпосын, шығыс дастандарын көп айтқанын, оның мұрасын жинап, зерттеудің қажеттілігін қадап айтады.

Құлманбеттің айтыс өнеріндегі шығармашылық өрісінің бір қыры – Құлманбет айтыстарының тіл кестесі. «*XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі*» атты зерттеу еңбегінде ғалым Құлмат Өміралиев поэтикалық тіл және оны зерттеу мәселелерін, қазақ поэзиясы тілін зерттеудің жалпы мәселелерін нақтылы мәнде қозғап, қарастырады. Осында автор мәселенің қазақ әдеби тілін зерттеумен сабақтастықта ғылыми негізделуінің басты бағыттарын (еңбек жазылған уақыттағы – Г.Жұмабекова) атап көрсетіп, ендігі зерттеулер өзегі нені міндеттейді деген түбегейлі қойылымдарға бет бұрған. Абай поэзиясының жаңа сипатты жазба поэзияның, қазақ әдебиетінің тілдік өлшемі мәніндегі тарихи орнын,

қазақ филологиясында қазақ әдеби тіліне қатысты мәселе қою Абай шығармаларына бағытталғанын айта келіп, бұрын-соңғы қазақ әдеби тіліне қатысты айтылған пікірлердің құндылығын жинақтай көрсетіп, алдағы міндеттердің ғылыми жүйесін қисындайды. Осы еңбекте поэзия тілі, дара шығармашылық тұлғаның тіл қолданыс тәсілдері, тілдік қоры (лексикасы – Г.Жұмабекова), өлең тілінің құрылым заңдылықтары, жасалу негіздері туралы нақтылы, принципті, жанр табиғатымен, стильдік өрнек-өріспен ұштасып жатқан қадау-қадау ұстанымдары бар.

Қазақ әдеби тілін зерттеудің айтулы білімгерлері Қ.Жұбанов, Қ. Жұмалиев, Р. Сыздықова, З. Ахметовтың ғылыми негіздемелері, сонымен қоса, Құлмат Өміралиевтің осы бағыттағы зерттеулері – поэзия тілін тамсанып қабылдау емес, тілдік, поэтикалық, көркемдік заңдылықтар негізінде айқындаудың айғақ бағыттары.

Қазақ филология ғылымында поэзия тілі туралы зерттеулерден Қ. Жұмалиев, З. Ахметов, Р. Сыздықова еңбектерін айрықша бөліп айту керек дей келіп, Қ. Өміралиев мәселені төтесінен қояды.

«Бірақ бұл үш автор еңбегінде өздерінің зерттеуге алған объектісі жағынан үш түрлі: егер Қ. Жұмалиев өз зерттеуін Абай тілінің (1) лексикасын, (2) троптарын талдауға құрса, Р.Сыздықова бірінші еңбегінде Абай тілінің (1) лексикасын, (2) қара сөздеріне қатысты морфологиялық формаларын, ал екінші еңбекте синтаксистік құрылысын талдаған. З. Ахметов қазақ поэзиясын (1) өлең түрі, (2) ырғақ-екпін, (3) ұйқас, (4) буын т.б. жағынан талдаған.

Шын мәнінде бұл монографиялар дара-дара зерттеу объектісіне алынған мәселелер белгілі дәрежеде басы қосылып тұтастай алынып, оның сыртында стиль, жанр дегендерді қамти, қоса бірлікте алып зерттемейінше, поэзия тілі өзінің толық болмыс-тұрпатымен дараланып көрінген емес. Әсіресе бұл поэзия тілін тарихи даму тұрғысынан алып қараған кезде барынша анық сезілген (2,5 б.).

Құлан аян Құлманбет – ірі айтыс ақыны. Оның өлең тілін осы айтыс жанрының тілдік, стильдік ерекшеліктерімен сабақтастыра қарау – ақындық өнердің поэтикалық болмысына бойлауға қарай тарта түспек. Осы тұста поэзия

тілінің табиғатын танудағы ескерілуі тиіс тілдік-грамматикалық шарттар туралы Қ. Өміралиевтің тек қана бірыңғай көсемшелі не есімшелі тізбекті сөйлем – проза тілі үшін норма емес, ал поэзия үшін норма, поэзияның сөйлеу тілі мен проза тілінің нормасын бұзу арқылы тапқан өзіндік өлшемі дей отырып, Я. Мухаржовскийден келтірген мына бір тоқтамы назарда болса, құба-құп. «Деформация литературной нормы касается, однако, самой сущности поэтического языка и поэтому было бы неверным требовать от поэтического языка его подчинения литературной норме».

Осы мәселеге тағы да нақты, жақындау түсіретін ой: «Ырғақпен, ұйқаспен астасып жатқан синтаксистік-морфологиялық норманы қарастырмаған жерде белгілі бір дәуірдің поэзиясы, тілі туралы түбегейлі сөз айту мүмкін емес. Айталық Абай:

Бір күлгізіп, сүйгізіп, Өмір тонын кигізіп,
Ескі өмірді тіргізер. Жоқты бар қып жүргізер,-

деген жолдарында әдетте «тірілтпей» түрінде келетін сөзді өзге жолдардағы «жүргіз», «негіз», «сүйгіз» сөздерінің әуенімен «тіргіз» түрінде алуы ұйқасқа бағындыру. Яғни бұл – ұйқас тапқан «бұзу», ұйқастық норма табу» (2, 8 бет).

Құлманбеттің Түбек ақынмен, Майкөтпен, Жамбылмен айтыстарын тілдік алымда қарастыру негізінде ақын өлеңіндегі жанрлық сипат, әдеби дәстүр, дара стиль мәні айқындала түспек.

Түбек пен Құлманбет айтысында әуелі Тезек төре мен Құлманбет сөз қағыстырады. Тезек төре Құлманбетке дем бере сөйлейді. Түбекті «үш жүзден асқан көлдей ақын», озған ақын келеді деп, өз ақындарын қайрай сөйлеп басталған айтыс Түбектің келе – сала өлеңдете жөнелуімен жалғасады. Айтыста Құлманбет төрт мәрте жауаптасқан. Үш толғам Түбекке қарата айтылады. Осында Құлманбет өзіне баға бере сөйлейді. «Таң қалған қазақ ұлы өнеріме» деген тіркес осал ақынның аузынан шықпаса керек. Өзін үйсіннің бір жүйрігі санайтынын айтуы да – айтыс жанрының шартымен келген сөз түлету дәстүрі. Ақын тіліндегі «өлеңге қоқсы қону», «салғаным садағыма ақ қайың оқ, өтім қызып келгенде тоқтауым жоқ», «ашылар айта бере көңіл шері», - деген тіркестер де ағыл-тегіл айқын ақындықтың шамбаулы

мәртебесі. «Өктем-өктем сөйлейсің, шамаң келсе жібергің жерге қағып» деген қайтарма сөздің де ағынды судай жырды тоқтатар, тосылдырар қуаты айқын.

Бұл айтыста Тезек төре атымен айтылған түйдектердің де суырылып сөйлеп алға тартқандай. Ақындықтың күшін көтере, танып сөйлеуі де айқын.

Тезекті шалқып жатқан көлдейсіңдер,
Ордаға өкпелесең келмейсіңдер.
Бұ Тезек – тұғыр ағаш, сіздер – тұйғын,
Көргенде, жабысқанда жем жейсіңдер.
Үш жүзден асқан Түбек келед дейді,
Көргенде ақындарым, не дейсіңдер?

Айтыста ру абыройын қабаттастыра, қағыстыра сөйлеу мазмұны айқын.

Айтыста тұрақты эпитет түрлерінен көк мұз, қара нан, ақ боз ат, ақ дидар, алтын бас, ала қарға, кер марал, шалқар көл, терең өр, кең кеуде, т.б. дәстүрлі қолданыстармен бірге кезеп төре, ұрлық ет, екпе ағаш, асан таңба, түлкі мінез, шемен шал сияқты өзіндік эпитет түрлері бар.

Айтыс тілінде Түбек Тезек төрені үш алаш кеңес қылған кең алаңға теңейді. Аспандағы қол жетпейтін жұлдызға теңейді. Осы айтыста шендестірудің үздік бір үлгісі де бар. Біресе ол шыр айналған түлкі мінез, бірде оза соғып олжа алған кер марал, бірде елден жылқы қоймаған кезеп. Бірде Тезек төре көлде жүзген балапандай кең кеуде жомарт.

Айтыста тұспал сөз, ауыспа сөздің де өзіндік үлгілері бар. «Өлеңге қоңсы қону», дегендей ұшқыр фразиологизмде Құлманбет ақындығының тіл айшығы осындаймын деп көре ұрады. Майкөт пен Құлманбеттің айтысында да суырылған сұлу тіркестер аз емес. Осында Құлманбеттің қарсы ақынның сырт тұлға, іш құбылысын көрсете, сурет сала сөйлеу шеберлігі де байқалады.

Майкөт-ау, үйге кірші, тыста тұрма,
Жан-жаққа жалтаңдамай, келші мұнда.
Құлманбет Құлан ақын ағаң келді,
Ағаңнан өлең үйрен, кеңес тыңда!

Құлманбет сыртта тұрған біреуді әдейі Майкөт деп өлеңдеткен. Майкөт қымбат ішік киіп іште отырған. Құлманбеттің жорта сөйлеп, танымағансып тиіскеніне

Майкөт шамданады. Осы айтыстың тілінде шымши сөйлеу, мысқылдап сөзден тосудың нақышы басым.

Сен бе едің, Майкөт ақын даусы биік?
Айтып ем танымастан жота тиіп.
Біреуі болыстардың екен деп ем,
Жүз сомдық отырғанға ішік киіп.

Айтыста екі жақ ру арасын таластыра жарыстырып сөйлейді. Байлық пен барлықтың түбі қозғалады. Осы айтыста сол заманның әлеуметтік шындығы, тұрмыс күйі, шаруа баққан елдің күнкөріс, қоңыр төбел тұрмысы мейлінше ашылып айтылған. Ары-бергіні қажап, Албан мен Дулаттың, Ыстының жақсысы мен жайсаңын алға тарта айтысқан екі ақынның сөз жарысы Құлманбеттің ұзақ толғауымен ұласып барып, қайта жалғасқан. Егін салған елдің күйін, табиғатқа тәуелді диқаншының тұрмысын Құлманбет кеміте, әжуалап сөйлейді. Ақын өлеңді ақпа-төкпе тілмен, шешен сөзбен төгеді. Осы тұста айтыстың дәстүрлі түрі айтыс үлгісінде сөз қағысып отырған ақындар сүре айтысқа көшеді. Мұның өзі айтыстағы монолог түрінде келген жаңа бір үлгі болып көрінеді. Айтыстың жанрлық шарттарына сай келіңкіремейтін толғау өлең түрінде өрбумен ұштасқан жаңа бір түрі десе де болғандай:

Мақта, Майкөт, жеріңді, Мейірімсіз өскен еріңді.
Басайын сенің деміңді, Жеріңнің жайын айтайын,
Сонша неге мақтайсың, Күн төбеге келгенде,
Қара пұлға жуық боп, Ыстыққа миың қайнаған.
Қарындасқа суық боп, Сонша неге мақтайсың
Бейтәртіп өскен еліңді.

Құлманбет Майкөтке ұйықтап жатқан кісің көп, боза ішіп бозарған бозбалаң ол, торғаймен алысып егін еккен болған берекесіз тірлік деп, бетіне басады. Осы толғау-арнауда Қаратаудың бауырындағы елдің базар жағалаған тірлігі де ақынға ұнамсыз көрінеді. Тіршілік үшін тыным таппай, жан рахатын көрмей жүдеу күйде күн кешкен халық тұрмысын қарсыласының бетіне басуда үдете сөйлеп кетеді. Майкөт те төкпе шешен. Қаратаудың қадірі асқан қасиетін, мұсылманшылықтың ұйтқысы болған үлкен жолын суылдаған жырымен сыр ғып шертеді.

Сонша неге сөгесің, Сексен сегіз сәруар.
Қаратау деген жерімді, Әулиелер жай қылған,
Тоқсан тоғыз мамайық. Қаратау деген жерімді…. (3)

Айтыста Құлманбеттің де, Майкөттің де ел жайын, арғы тарих, бүгінгі уақыт бағытын кең шола сөйлеген сұңғылалығы айқын. Айтыс бірде он бір буынды өлең, енді бірде жеті-сегіз буынды жыр үлгісінде келген. Бұл айтыстың өзіндік сюжеті бар. Бұл, сюжеттілік деген, дәстүрлі айтыстың бір қыры есебінде қарастырылып, танылуы керек сияқты. Мұндай айтыстарда айтыс бірден қара үзіп шыққан суырыпсалмалықпен сөз жарыстыра жөнелуден бөлек бір құрылым, оқиға желісі болады. Мұхтар Әуезовтің айтыстарды драмматургия жанрына жақындата сөйлеуінің де бір ұшығы осындай айтыстарға қарата айтудан туған сияқты. Алқалы бір жиын тойға қымбат шапан киіп келген Майкөтті Құлманбет әдейі танымағансып, бөтенге қарата сөйлеп, тиісе киліккен бұл айтыс Құлманбет пен Майкөттің қырғыз дастанына барып жүгінуімен, Бәйтіктің билік сөз айтуымен аяқталады. Айтыста мақтау мен даттаудың өмір шындығымен астасып жатқан үздік үлгілері бар. Ақындық буған ел ұлдарының өр мінезі, өзіндік болмысы бар.

.... Міне, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ауызша үлгідегі қазақ поэзиясының мазмұн мен түрдегі қысқаша сипаты осы құралыптас» (5,76 б.). Біздіңше, XIX ғасырдағы айтыс өлеңді құрылымдық, тілдік, жасалу тәсілдеріндегі дәстүрлі негіз бен жаңа шарттар бағамында және бір ғылыми негіздеуге тарту – қазақ поэзиясындағы жанрлық, түрлік, көркемдік бағыттарды айқындай түсуге бастайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы, 1986. – 328 б.
2. Өміралиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976.- 270 б.
3. Айтыс. 1. т - Алматы, 1965. – 53 б.
4. Жармұхамедов М.Айтыстың даму жолдары. – Алматы, 1976. – 168 б.
5. Өміралиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы, 1983.-240 б.

* * *

В статье на основе произведений Кулманбет акына рассматриваются некоторые вопросы жанровых трансформаций традиционного песенного стиха – айтыс в XIX веке.

* * *

In clause on the basis of products Kylmanbet akin some questions of genre transformations traditional песенного a verse - aitis in XIX a century are considered.

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 947.1(09)

Т.З. Рысбеков
Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУ МӘСЕЛЕСІ

XX ғ. аяғы – дүние жүзі тарихында зор саяси оқиға кезеңі болып табылатындығы баршаға аян. Кеңестер Одағы болып табылатын аса қуатты державаның қабырғасы сөгіліп, бұрынғы одақтас республикалар өз тәуелсіздіктерін қолдарына алды. Сондай елдердің қатарында біздің де елдің болғаны мәлім.

Әрине, тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары түрлі қайшылықтар мен қиыншылықтарға толы болғандығы да жасырын емес. Дегенмен, халық қап түбін қаққан қаттыққа мойымай күнделікті күйбең, тіршілік қамы аясынан шығып, сана төңкерісін де бастан кешірді. Тәуелсіздіктің дәмін сезінді, мәнін ұқты.

Ел болып, өзгелермен дәрежеміздің тең болуын айтқанда өткенімізге көз жүгіртпесек ол айып, тарих алдында қиянат. XXI ғ. басындағы тәуелсіздік XX ғ. басында алаш ұлдарының азат қазақ ұлттық мемлекетін құру жолындағы талпынысының, толқынысының жемістері екендігіне ешкім шүбә келтірмес. Сол себепті, алаш қайраткерлерінің өткен ғасыр басында ұлттық мемлекет құру әрекеттері барысына тағы бір тоқталып өту артық болмас деп ойлаймыз. Себебі, француз тарихшысы Ж.Мишле айтқандай «бүгінгі күнді құрмет тұтып, сонымен өмір сүру, ... сол бүгінгіні бағалай

алмағандық, бүгінгі шындықты оның түп-төркіні арқылы ғана терең түсінуге болады».

Жалпы Алаш қайраткерлерінің іс-әрекеті, қызметі немесе бір сөзбен айтқанда Алаш қозғалысының тарихы жөнінде Кеңес үкіметі кезінде бір жақты тұжырым үстемдік алып келді. Партиялық, таптық идеология әсерімен шыққан тегі, әулеті, дәулетіне қарай жеке бастары, ұлттық мемлекет құру талпынысына қарай іс-қимылдары «байшыл», «рушыл», «ұлтшыл», «феодалшыл», «буржуазияшыл» болып қараланды. Сөйтіп, халқын ұлт есебінде ұйытар ұлттық мемлекет құру әрекетімен алғыс алар аяулы азаматтар қытымыр саясат өктемдігімен қарғыс алып жатты.

Ғасырлар бойы келе жатқан азаттық күрес XX ғ. бас кезінде жаңа формаға ие болды. Бұл кезең тарих сахнасына қазақ интеллигенциясының шыға бастағанымен ерекшеленеді. Интеллигенция өкілдері халықтың қолға қару алып көтерілуінен гөрі олардың осы іске жан-жақты дайындалуына, яғни саяси саналығының шыңдалуына көп көңіл бөлді. Сөйтіп, жергілікті дәрежедегі стихиялық толқуларды ел азаттығы, тәуелсіз мемлекет үшін бірыңғай саналы күрес арнасына бұруға күш салды.

Жалпы, қазан төңкерісіне дейін 100 аса қазақ түрлі жоғары оқу орындарын аяқтаған. Жастар дүниедегі өзгерістерді, патшалық Ресейдегі дағдарыс, қайшылықтарды сезінді, үкіметтің қазақ халқына істеп отырған зорлық-зомбылықтарын көрді. Ресейдің орталық қалаларында, сондай-ақ жергілікті жердегі қалаларда оқитын жастар өз үйірмелерін құрды, үкімет саясатын әшкерелейтін пікірлер айтып, қазақ еліне саяси теңдік, автономия берілуі жөнінде мәселелер көтереді.

Ұлттық интеллигенцияның саяси күш ретіндегі белсенді қоғамдық қызметі 1905 жылдан басталады. Бұл заңды процесс. Ресейдегі революциялық дүмпулер шет аймақтарға өз әсерін тигізе білді. М.Дулатов 1913 жылы «Қазақ» газетіне «1905 жылдан бері біздің қазақ жұрты да бас пайдасын қолға ала бастады...» деп жазғаны осы тұжырымды растайды.

Революциялық қозғалыстардың халық толқуының өршуіне септігін тигізетінін сезіп, оның алдын алу немесе

оны бәсеңдету үшін патша үкіметі 1905 жылдың 18-ақпанында жарлық шығарады. Бұл жарлық бойынша халық арасынан сайланған өкілдердің заң жобаларды дайындауға және талқылауға қатысуына рұқсат берілді. Сондай-ақ, енді жеке адамдар, топтар өз мұң-мұқтаждарын жазып орталыққа жібере алатын болды. Сөйтіп, саяси күрестің бір түрі – жоғары жаққа арыз-тілек (петиция) жазу кеңінен етек ала бастады. Мысалы, Орал және Торғай облысы қазақтары жазған арыз – тілекке 44, Жетісу облысы Лепсі уезінің қазақтары дайындаған арыз-тілекке 1000, ал Қоянды жәрмеңкесінде жазылған Қарқаралы арыз-тілегіне 14500 адам қол қойған. Бұл құжаттар мазмұнының жергілікті тұрғындардың мұң-мұқтажын шешу талабында жатқандығына қарамастан, оның негізгі түйіні саяси-әлеуметтік салмағында еді. Қарқаралы арыз-тілегінің тарихи орынын тарихшы-ғалым М.Қойгелдиев «Құжат авторларының сапалы жаңа даму сатысына аяқ басқан қазақ азаттық қозғалысының ең негізгі талап-тілектерін тұңғыш рет тұжырымдап, қалыпқа салып, патшалық билік алдына қойып сол арқылы қазақ елінің өз еркіндігі үшін күрес жолына түскендігін ашық, анық білдіруінде еді», - деп тұжырымдайды.

Елдегі саяси өзгерістерге кеңінен араласу, Думаға депутаттар сайлау науқаны, жалпы, халық арасында қоғамдық дамудың тыныс-тіршілігін терең түсіндіру мәселелері ұлттық интеллигенцияға саяси партия құру әрекеттеріне итермеледі. 1905 жылдың соңына таман Орал қаласында өткен съезде Қазақ конституциялық-демократтық партиясын құру жайында шешім қабылданады. Партия бағдарламасында сол жылғы түрлі облыстарда жазылған арыз-тілектердегі талаптар айтылады. Дегенмен, ол кездегі қазақ қоғамының әлі де болса саяси жағынан буыны қатпай жатқандығына байланысты аталмыш партия халықты үйіре білетін партия қатарына көтеріле алмады.

Қазақ интеллигенциясы өкілдерінің патшалық Ресейдің озбырлық саясатына қарсы әрекеттері үкімет тарапынан қатаң бақылауға алынды, қудалауға ұшырады. Ә.Бөкейханов,

А.Байтұрсынов, Ж.Ақпаев, М.Дулатов сияқты т.б. қайраткерлер абақтыға отырғызылды немесе жер аударылды.

1910 жылдан кейін азаттық күрес жаңа түрге ауысты. Қазақ оқығандары 1913 жылы саяси күрестің жаңа құралы – «Қазақ» газетін шығаруды қолға алды. Одан екі жыл бұрын «Айқап» журналы шыға бастағаны белгілі. Бұл басылымдар, әсіресе, «Қазақ» газеті халықты саяси жағынан одан әрі шыңдауда үлкен рөл атқарды.

Қазақ халқы үшін 1917 жылғы ақпан төңкерісінің зор тарихи мәні болды. Халық ғасырлар бойы аңсаған басты арманы – патша үкіметінің отарлық езгісінен құтылды. Қазақ зиялылары алғашқы күндерден-ақ уақытша үкіметке жан-жақты қолдау көрсетті, халықты осыған шақырады, үкімет орындарына қызметке кіреді. Бір айта кететін жай, қазақ зиялыларының осы әрекеттері, кейін кеңестік кезеңде бұрынғы заман билігін көксеу, үстем тап мүддесін қорғау, т.б. сияқты пікірлермен тұжырымдалды. Әрине, бұл жаңсақ пікір. Таптық идеология әсерімен түсінбегендіктің не әдейі түсінбегендіктің белгісі. Ол тұжырымдар сол кездегі қазақ қоғамының даму ерекшелігін білмеу, білсе де мойындамау негізінен туындаған еді. Бұл мәселеге анық қанығу үшін А.Байтұрсыновтың пікірін келтіріп кеткен дұрыс. Мұнда алаш өкілдерінің қазан төңкерісіне де көзқарасы айқын көрсетілген. А.Байтұрсынов өзінің «Революция және қырғыздар» мақаласында «Қазақтарға ақпан революциясы қаншалықты түсінікті болса, қазан (әлеуметтік) революциясы соншалықты түсініксіз көрінді. Олар алғашқы революцияны қандай қуанышпен қарсы алса, тура сондай үреймен екіншісін қарсы алуға мәжбүр болды... Алғашқы революцияны қазақтар тура түсініп, қуанышпен қарсы алса ол, біріншіден, бұл революцияның оларды патша үкіметінің қанауы мен зорлығынан құтқаруында, екіншіден, олардың өзімізді өзіміз басқарсақ деген ескі үмітін нығайта түсуінде еді.... Ал екінші революцияның қазақтар үшін түсініксіз болуы айтпаса да түсінікті, қазақтарда таптық жіктелісті көрсететін капитализм жоқ», – деп түйіндейді.

1917 жылдың наурыз айының бас кездерінде құлаған ескі үкіметтің орнына жаңа үкіметтік басқару орындары

құрыла бастады. Ол негізінен Азаматтық комитеттер есебінде пайда болды. Дегенмен, осы бір аласапыран кезеңде ұлттық мүддені қорғайтын мемлекеттік мекеме қажет болды. Сол себепті, аталған комитеттермен бір мезгілде Қазақ Азаматтық комитеттері қалыптаса бастады. 1917 жылы 10 наурызда Орал қаласында облыстық қазақ комитеті құрылады. 11 наурызда мұндай комитеттер Семейде және Омбыда, айдың соңына қарай Алматыда жұмыс істей бастайды. Сөйтіп, қазақ өлкесінде ұлттық мемлекет құрудың алғашқы қадамдары жасалады.

Алаш өкілдерінің алдында кейінгі буын үшін аса қасиетті парызы болып саналатын зор тарихи істі жүзеге асыру міндеті тұрды. Ол қазақ қоғамы дамуының жаңа жолы, жаңа бағыты мәселесі еді. Бұл жөнінде Ә.Бөкейханов «Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере жүретін алдымызда зор шарттар бар» десе, М.Дулатов «Кейінгі буынның ата-бабасы осы күнгі тірі жүрген біздер. Біз келешекті ойламасақ, кейінгі нәсіліміз бізді қарғамай ма,... тарих алдында біз жауапкер емеспіз бе?! ... Сондықтан осындайда әр ел өз дегеніне жетіп, өз билігін өзі алып қалмаса, ертең әркім буынын бекітіп, күшін жинап алған соң... қолдан теңдік бермейді», – деп толғайды. Бұл пікір нағыз көргендіктің белгісі еді. Буыны қатайып, күш жинап алған большевиктер партиясы, Кеңес үкіметі ұлттардың өзін-өзі билеу, жеке отау құру қағидаларын көкке ұшырғаны аян. Міне, осы жағдайларға байланысты 1917 жылы ұлттық партия, ұлттық автономия құруды мақсат еткен I, II жалпықазақтық съездер өтті.

Ұлттық мемлекет құру, ұлттық автономияны жариялау мәселесі алаш қайраткерлерін сан толғанысқа түсірді. Себебі, көп ұлтты өлкеде бірыңғай қазақ автономиясын құру мұжықпен аралас қазақтардың бөлініп қалуына, ал ол қазақтарды бір ту астына жинау оларды, біріншіден, ата-мекенінен айыруға, екіншіден, кезінде патша үкіметі кесірінен келімсектерге кесілген шұрайлы да шүйгін жерлерден ықтиярлы түрде бас тартуға әкеліп соқтырар еді. Сол себепті, ұлттық-территориялық автономия жариялау мақұлданды. Кеңестік тарихнамада бұл съездер

«бай-феодалдар», «үстем тап өкілдері» съезі, бағдарлама мазмұны, шешімдер «ұлтшылдық» бағытта деп қаралнып келгендігі мәлім. Алайда, деректік көздер бұл пікірлердің бұрыс екендігін айғақтайды. Мысалы, бағдарламада Ресейдің демократиялық федеративтік республика болуы, оның құрамына кіретін әр мемлекеттің егемендік құқы болуы, ортақ мүдделерде ынтымағы бір болуы жөнінде айтылады және қазақ елі Ресей Федерациясының бір мүшесі болып, бірге болып, қажет жағдайда өз алдына жеке бөлінуі мүмкіндігі көрсетіледі, құрылған Ұлт Кеңесіндегі 25 орынның 10-ы басқа ұлт өкілдеріне беріледі.

Елдегі бейберекетсіздік, уақытша үкіметке деген сенімнің кетуі, қазан айындағы таптық принципті басшылыққа алған большевиктер жеңісі, олардың кеңестік үлгідегі қазақ автономиясын құру жоспарлары тез арада қалың қазақ басын біріктіру қажеттілігіне алып келді. Алаш қайраткерлері Кеңес үкіметінің таптық бағытына қарсы, керісінше, ұлттық бірлік, ұлт тұтастығы туын көтерді. Ә.Бөкейханов «... бірліктен айырылсақ орыстарша қаңғып кетеміз. Көш бастаған ақсақал аға, зиялы іні.... жалпы жұртқа мұрындық бол», - дейді.

Қазақ ұлттық автономиясының құрылуы қарсаңында қараша айының 22 жұлдызында Ташкентте өткен III Түркістан өлкелік Кеңестер съезі өлкедегі билік ТХК Кеңесінің қолына өткендігін мәлімдейді. Дегенмен, бұл «халықтық үкімет» шын мәнінде отарлық езгіде болған халықтың сенімінен шықпады. Сол себепті, 26-28 қарашада Қоқан қаласында шақырылған IV төтенше мұсылмандар съезі РФКР-мен ынтымағы бір территориялық Түркістан (Қоқан) автономиясын жариялады. Саяси билік Құрылтайға дейін Түркістан Уақытша Кеңесі мен Түркістан Халық билігіне берілді. Егер III Түркістан съезінде құрылған үкімет құрамындағы 14 адамның ішінде бірде-бір жергілікті мұсылман өкілі болмаса, Қоқан автономиясының Уақытша Кеңесіндегі 54 орынның 18-і, яғни үштен бірі халықтың 7% құраған европалық тұрғындар үлесіне тиді. Алайда, ұлы державалық шовинистік рух халықтық үкімет қызметін қарулы күшпен тізгіндеді. Сөйтіп, 1917 жылғы ақпан

төңкерісі Түркістан өлкесіне қуаныштан гөрі жаңа қасірет әкелді. М.Шоқай бұл жайында кезінде «Біздің басымызға түскен жаңа қасіретті патшаның тақтан құлауы әкелген жоқ. Керісінше, қарғыс атқан патшалық тәртіп ... біздің жаңа қасіретке душар болуымызға жағдай әзірлеп берді.... Біз енді патшалық биліктің мұрагері орыс пролетариат диктатурасының тепкісіне түсіп қалдық ...» деп көрсеткен еді.

Кеңес үкіметінің бет алуына байланысты алаш қайраткерлері большевиктермен байланыс жасауға мәжбүр болды. Олар тікелей Мәскеуге барып, сондай-ақ телеграф арқылы Ленинмен, Сталинмен Алашорда мен Кеңес үкіметінің ара-қатынасы жайында келіссөздер жүргізді. Алаш өкілдері Орталықтың қысымымен кеңес үкіметін мойындағанымен, өздерінің де талап-тілектерін қоя білді. Онда қазақ жерлерін Алаш автономиясының қол астына біріктіру, Алашордаға заң шығару және билік жүргізу тұтқасын беру, саяси-көзқарастары үшін қудалауды тоқтату, т.б. мәселелер болды. Алайда төңкеріс қарсаңындағы «Ұлттардың өзін-өзі билеу құқын», кейін «Еңбекшілердің өзін-өзі билеу құқына» алмастырған Орталықтың таптық принципі бірінші орынға қоюына байланысты Алаш үкіметі іс жүзінде мойындалмады.

Тәуелсіздік жолын іздеген алаш өкілдері ақ гвардияшылар үкіметімен де байланысқа түсті. Олардан қайыр болмағандықтан амалсыз күш алған Кеңестер жағына ойысты. Ақырында ұлттық автономия құрған Түркістан автономиясын қару күшімен жойған, Алашорда үкіметін заңмен таратқан Кеңес үкіметі өз дегеніне жетіп тынды. Халық кеңестік үлгідегі автономия құрамына кіріп, жаңа империяның қол астына түсті. Сөйтіп, ғасырлар бойы арман болған «тәуелсіз қазақ елі» мәселесінің шешілуі жетпіс жылдан астам уақытқа созылып кетті.

Дегенмен, Мағжан ақын айтқан ел тәуелсіздігі үшін «Қажымай алтын Айға қол сермеп, сол жолда мерт болған буын «Қуандым түнде жүріп күн шығар деп» Ахаң айтқандай күндердің күнінде озбырлықтың қара түнегі түріліп тәуелсіздік таңы ататынына сеніп кеткені анық.

УДК 9(57)

Аманжолова Д.А.
Доктор исторических наук, профессор,
г. Москва

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Политическая и общекультурная самоидентификация казахов определялась рядом факторов внутриэтнического характера и объективными условиями развития казахского общества. Особенно активно этот процесс происходил в XX в. Именно в начале XX в. второе поколение казахской интеллигенции, под влиянием распространенного интереса к самоопределению национальностей, провозгласило историческое право казахской нации на свою территорию. В отличие от среднеазиатских джадидов, казахская интеллигенция не ограничивалась культурными требованиями, в ходе революционных потрясений в стране политизируя процесс нациестроительства[1].

Первые десятилетия XX в. были временем бурного роста самосознания казахского и других тюркских народов Российской империи, что выражалось в активизации общественно-политической жизни, культурном прогрессе, становлении национальных языков, развитии литературы и прессы, распространении новых идеологических концепций (пантюркизм, панисламизм, пантуранизм), реформистских движений (джадидизм) и т. д. Кристаллизация общественно-политических взглядов казахской интеллигенции, подготовке которой хотя бы в минимальной степени царизм был вынужден способствовать в интересах повышения эфективности правления краем, проходила под воздействием разнообразных факторов. Прежде всего, это традиционная культура казахского общества и социально-экономические изменения в нём, обусловившие постепенное возникновение элементов буржуазного уклада, ускорение процесса

этнической консолидации и роста народного самосознания. Русификаторская политика царизма по отношению к «инородцам», все большее ухудшение вследствие этого положения трудящихся, особенно в сфере землепользования, их бесправие, забитость и нищета, крайне низкий уровень просвещения, антинародный характер организации управления, консерватизм суда и т.д. вызывали растущее недовольство масс и нашли выражение в общественно-политической деятельности наиболее подготовленного к ней социального слоя.

Вместе с тем важнейшую роль в идейно-политическом становлении будущих руководителей Алаш сыграли учеба в вузах России, знакомство с европейской и российской культурой в самом широком смысле[2]. Стремление соединить традиционализм с началами западной демократии, достижениями общечеловеческой цивилизации в жизни казахского общества было, пожалуй, наиболее характерной их чертой. Нельзя также не учитывать определяющее для казахского общества значение традиционной культуры, в рамках которой даже его самая прозападно настроенная часть должна была выстраивать свои действия. Социально-психологическая атмосфера и структура общества складывалась под сильным влиянием регионального (жузового) и родового принципов идентификации. Феодально-родовая община с характерными для нее отношениями строгой иерархии, экономической зависимости между имущими слоями и беднотой, переплетавшимися со сложной системой родственных уз и предпочтений, устойчивый авторитет представителей аристократии и тех, кто имел мусульманское или светское образование, - все это пронизывало повседневную жизнь и мировосприятие людей. Специфику этнической идентификации казахов и причины устойчивости у них родовых связей на более позднем этапе проанализировал Э. Шац, который правомерно подчеркивает значение колониальной экспансии России и политики царизма как в ускорении формирования этнического самосознания, так и в усилении родоплеменной борьбы. В то же время в начале XX в. все еще низкий уровень грамотности

и огромные пространства, лишенные современных коммуникаций, тормозили консолидацию этнического сознания[3]. Роль пускового механизма в ее ускорении играли общероссийские события.

Лидером движения Алаш стал выходец из султанской семьи Каркаралинского уезда Семипалатинской области Алихан Нурмухамедович Букейханов /1870-1937гг/. Он окончил Омское техническое училище, затем Петербургский лесотехнический институт. «В бытность студентом ... принимал самое деятельное участие во всех студенческих делах, всегда примыкал к крайне левой ...очень энергично отстаивая тезисы экономического материализма». После окончания института преподавал математику в Омском лесохозяйственном училище, с 1890 г. сотрудничал в газетах «Степной край» /1885-1897 гг./, «Степной листок» /1893 г./, «Семипалатинский листок», был одним из авторов тома 18-го «Киргизский край» издания «Россия». Полное географическое описание нашего Отечества /СПб., 1903/.

Уже в 1898 г. А.Букейханов являлся действительным членом Западно-Сибирского отдела Русского Географического Общества /РГО/ в Омске, в 1901-1908 гг. - членом его распорядительного комитета. Членами отдела в эти года были также известные статистики Ф.А. Щербина, Л.К.Чермак, будущие деятели Временного Сибирского правительства, имевшие прямое отношение к вопросам взаимоотношений с Алаш-Ордой, В.В. Сапожников и А.М.Ярмош[4]. Как член отдела, Букейханов дежурил в музее в дни его посещения для проведения экскурсий, передавал в дар библиотеки отдела книги, сведения по этнографии и истории казахов, участвовал в подготовке исторического очерка о работе отдела за 25 лет, выступал с докладами и сообщениями, в дискуссиях, прежде всего, по вопросам изучения родного края и Сибири.

Содержание выступлений Букейханова на заседаниях отдела свидетельствует, что основное внимание он уделял наиболее острым проблемам казахского общества, прежде всего земельной, что неизбежно придавало им политический характер. Так, при обсуждении 31 марта 1898 г. на общем

собрании отдела доклада В.А. Владимирского «К вопросу о переходе киргиз в оседлое состояние» он дал характеристику термина «джатак». Докладчик относил к джатакам пролетаризовавшиеся слои кочевого общества, переставшие кочевать из-за потери скота. Букейханов отметил, что именно джатаки являются «гвоздем» рассуждений администрации в её стремлении усилить оседание казахов. Между тем, на деле джатаками казахи называют всех, кто не кочует: ростовщиков, купцов, волостных управителей /в Омском уезде/, мелких перекупщиков, городских и сельских батраков, кустарей /в Каркаралинском уезде/, скотоводов /на юге Атбасарского уезда/ и т.д. В разных районах края перестают кочевать хозяйства разного имущественного состояния, подчеркнул Букейханов, и на конкретных примерах /различия в расстояниях кочёвок по регионам определяют количество скота в хозяйствах и т.о. отличают джатаков отдельных уездов между собой/ показал некорректность оценки этой группы казахского общества как однородной.

Букейханов настаивал на конкретном и всестороннем изучении специфики кочевого хозяйства и определении на этой основе эффективных мер по оседанию казахов. В качестве неудовлетворительного примера он сослался на Степное положение 1891 г., которое признавало общее пользование всех земель у казахов, в связи с чем власти изымали у них т.н. излишки. На деле изъятие земли производилось как простое перемещение населения на земли, которые должна была выделить община. «Между тем работы экспедиции по исследованию степных областей показали, что киргизское землепользование чрезвычайно сложно и запутанно». В нём есть как общее пользование с родовой собственностью, так и индивидуальное - призимовочной территорией с продажей, арендой, дарением, передачей в виде калыма и т.д. К тому же границы летних, осенних и призимовочных пастбищ определяются по-разному, что не учитывается Степным положением.

В результате, говорил Букейханов, например, для устройства Акмолинской сельскохозяйственной фермы, где

не было общинного землепользования, были изъяты земли одного из аулов с расчётом на общину, и, несмотря на многочисленные предписания администрации, жители аула в течение 5 лет находятся «без приюта»[5].

Реплики на доклад К.П. Линда «Из путевых заметок о поездке в Зайсан» и его обсуждение 11 мая 1902 г., И.Н.Савенкова «К вопросу о проведении рельсового пути от Тюмени до Омска» 23 марта 1902 г.; старшего топографа Семипалатинской партии Т.И. Седельникова «О киргизской нормальной семье по исследованию Ф.А. Щербины в связи с вопросом о выводе норм киргизского землепользования» 13 декабря 1902 г.; некролог и доклад Букейханова 24 сентября 1902 г., посвященные К.А. Вернеру /проф. Моск. университета/, говорят об активном участии будущего лидера Алаш в общественной жизни края, глубоком знании предмета обсуждения, демонстрируют его широкий кругозор. При обсуждении доклада о горной промышленности в Киригизской степи, с которым 27 ноября 1903 г. выступил В.В. фон Рибен, Букейханов подробно описал хищнические приёмы деятельности горнопромышленников, используя тексты их договоров с коренным населением. Его поддержал В.Ф. Королёв, отметивший некомпетентное вмешательство управления государственных имуществ в дела МВД.

Участие в работе РГО выявило незаурядные исследовательские способности Букейханова, живо интересовавшегося состоянием и результатами аграрной и, в частности, переселенческой политики правительства. К примеру, летом 1907 г. он по собственной инициативе посетил и привёл статистическое обследование 27 переселенческих посёлков Атирской и Седельниковской волостей Тарского уезда Тобольской губернии, находившихся по рекам Уя и Шиша и заселяемых с 1897-1900 гг. Подробнейшая характеристика хозяйственного строя, материального положения и структуры населения посёлков была дана им в специальной статье[6].

Самостоятельность суждений и их острая критическая направленность, активное неприятие колонизационной политики правительства Букейхановым не могли оставаться

незамеченными. Уже 3 июля 1897 г. по указанию Департамента полиции за ним было установлено наблюдение. Полиция установила, что Букейханов постоянно общался «с корифеями образовавшегося в Омске противоправительственного сообщества /Чермаком, Канновским, Щеголевой, Соколовым и др./, из которых многие были впоследствии привлечены к дознанию в качестве обвиняемых». Зимние месяцы он проводил в столице Степного края и вел обширную переписку «со Степью». Не прошло мимо внимания полиции и то, что «при провозе через ст. Омск политических арестантов Букейханов почти всегда находился на платформе, стараясь переброситься с ними несколькими словами или фразами».

Одновременно Букейханов продолжал переписку с Л.К.Чермаком, служившим в Департаменте земельного имущества в Петербурге, сообщая ему сведения об экономическом положении казахского населения, обсуждая возможности обеспечения его представительства в Думе и направления депутации в столицу по земельному вопросу. «Почти несомненным» было и «вредное влияние Алихана Букейханова и Владимира Грацианского на возбуждение молодёжи» города. Эти «весьма осторожные и опытные люди возбуждают молодёжь не открытой проповедью социал-революционных идей, а разговорами об этом глаз на глаз, стремясь восстановить слушателя против правительства вообще, а против своего начальства в особенности», - докладывал Степному генерал-губернатору начальник Омского жандармского управления 23 февраля 1905 г. Так, во время подготовки у мирового судьи коллективного свидетельства гимназисток против классной надзирательницы Дягилевой, «по прочтении приговора Букейханов первый разразился шумными аплодисментами, громко порицая полицию» /за обыск у Компанейцевой/. Тогда и в сентябре 1905 г. начальник ГЖУ настаивал на высылке в высшей степени вредного и неблагонадёжного Букейханова, хотя бы на период военного времени из Степного края и полосы отчуждения Сибирской железной дороги в Архангельскую губернию.

Анализ источников показывает, что национальный антагонизм, о котором писал Букейханов, рождался под воздействием антидемократических правительственных мероприятий и приобретал этническую направленность не вследствие русофобских настроений национальных масс, а в силу того, что облик и характер власти в их сознании наглядно сопрягался с Россией как державой, определявшей стратегию и формы развития края, особенно в административном плане, когда ключевые позиции в управлении сохранялись за русскоязычными назначенцами имперского центра. Итак, движение Алаш в своей истории объективно следовало закономерностям развития национальных движений, выявленных специалистами на множестве примеров из истории России, европейских народов и других стран.

К основным характеристикам Алаш как этнополитического феномена следует отнести, по крайней мере, следующие: возникновение движения Алаш было закономерным результатом социально-политического и культурного развития казахского народа в условиях системного кризиса империи и связанного с ним процесса политизации этнокультурных проблем в полиэтничном и конфессиональном сообществе народов России; история Алаш подтверждает общность типичных черт и обстоятельство возникновения, функционирования и эволюции этнополитических движений.

Среди них, в частности, - ведущая идейная и организационная роль интеллектуальной элиты; постановка культурнических и просветительских задач, способных обеспечить консолидацию и социальную модернизацию этноса, с дальнейшим переходом к политизации самой этничности и способов разрешения наиболее острых противоречий в жизнедеятельности народа; эволюция организационных форм - от идейного течения к движению и от него к партийным институциям; встраивание в более широкий социальный, политический, этноконфессиональный контекст общественной жизни (участие в государственных и общественно-политических структурах – Дума, партии,

мусульманские организации, блоки и т.д.) и др. Принципиальные особенности Алаш определяются существом конкретных проблем этнонационального развития, а также спецификой этнокультурных доминант и социальных практик казахского социума в начале XX века.

Список использованных источников

1. Ротиер П. Легитимация Ata Meken: как казахская интеллигенция пишет историю своей родины // Аб империо. 2004. № 1; Сегизбаев О.А. Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре казахского народа. Алма-Ата, 1973; См. также: Ахметов А. Дух вольности святой: Чокан Валиханов и демократическая Россия. Алматы, 1995; Кутнякова Н.В., Рустамбекова А.Г. Значение деятельности казахских просветителей в формировании идей независимости казахской государственности // Вестник университета Ясави. 1996. № 1. С. 88-91.
2. Например, выпускник юрфака Казанского университета В. Таначев в 1909-1910 гг. побывал во Франции, Италии, Швейцарии, Германии, Австро-Венгрии. Представители казахской интеллигенции в период формирования их мировоззрения стали свидетелями крупных событий общественной и государственной жизни империи, рождения политических партий и организаций в России. Многие из них пришли к национализму как стержню освободительного движения через участие в мусульманских /В.Таначев, А.Букейханов/, эсеровских /М.Тынышпаев/, кадетских /Х.Досмухамедов, Ж.Сейдалин, А.Букейханов/ организациях.
3. Шац Э. Роль государства в устойчивости родовых связей в Казахстане // Казахстан и Россия: общества и государства. М., 2004. С. 114-132. См. по этой теме также: Сагнаева С., Касымов Р. Ханская власть в казахском обществе // Мысль. 1998. № 11. С. 82-85; Султанов Т.И. Государство и общество казахов в XV - XIX вв. // Казахстан-спектр: аналитические исследования.1999.№ 3(9). С.88-104; Его же. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, 2001.
4. Герасимов Б. 25-летие Семипалатинского отдела ГРГО. 1902-1927 гг. Кзыл-Орда, 1927. С. 79; Отчеты о деятельности Зап.-Сиб. Отдела РГО за 1898-1901 гг. Омск, 1902. С. 39, 106; Отчеты о деятельности… за 1906 г. Омск, 1911. С. 1; Отчеты … за 1908 г. Омск, 1911. С. 17.
5. Там же. Омск, 1902. С. 22, 26-27.
6. См.: Сибирские вопросы. 1908. № 11, 12.

* * *

Мақалада автор Алаш қозғалысының қалыптасуы тарихынан баян етеді.

УДК 94(574/47+57):343.195 «18»

Бекмаханова Н.Е.
Доктор исторических наук, профессор
Нарбаев Н.Б.
Доктор исторических наук, профессор,
г. Москва

КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ В XIX в.: АДАПТАЦИЯ К РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Ханы и султаны составляли отдельную феодальную группу и не входили в состав казахской родовой общины. В Казахстане до 20-х годов XIX в. существовала ханская власть и султано-бийское управление, хотя оба эти института, начиная с XVIII в., претерпели значительные изменения. Казахские ханы по традиции избирались из султанов, и их власть передавалась по наследству. Вопрос о том, к кому должна переходить власть, решало экономическое и политическое положение претендента[1].

Падение экономического и политического влияния казахских ханов в XVIII – начале XIX в. имело следствием постепенную ликвидацию ханской власти в Младшем и Среднем казахских жузах и, позднее, в Букеевском ханстве. Ханская власть была ликвидирована в Младшем жузе в 1821 г., но законодательно это было оформлено в 1844 г. Одновременно была ликвидирована ханская власть в Среднем жузе, в Букеевском ханстве ханская власть была ликвидирована в 1846 г.

После ликвидации ханской власти царизм в Младшем и Среднем жузах опирался на группу султанов. В начале XIX в. она была наиболее сильной в экономическом отношении и организованной феодальной группой[2]. В начале XIX в., опасаясь, что лишение феодальных прав султанов может привести к волнениям, царское правительство передало султанам административную власть в среднем звене

управления, оставив за собой верховную власть в управлении областями. Во второй четверти XIX в. начинает падать экономическое и политическое влияние султанов. Все устройство системы управления казахской степью было направлено на ограничение феодальных прав султанов, превращение их в служилых чиновников местного аппарата управления. Привилегии были сохранены только за султанами, находившимися на государственной службе и получившими от правительства потомственное дворянское звание. Большая часть султанов фактически была приравнена в правах к основной массе казахского населения. Часть кочевых коллективов, возглавляемых феодалами – противниками нового устройства, боровшимися за восстановление ханской власти и сохранение своих прав и привилегий, оказала сопротивление, которое к середине XIX в. было подавлено.

Царское правительство, упразднив ханскую власть, создало новый аппарат управления в крае. Например, в Области сибирских казахов округа были подчинены Омскому областному правлению. Был введен коллегиальный порядок деятельности этого высшего административного органа в степи. Во главе округов были поставлены окружные приказы, где под председательством старшего султана присутствовали два российских заседателя по назначению и два из почетных казахов по выбору. Старшие султаны избирались только султанами. Старший султан имел чин майора российской службы и считался земским чиновником, поставленным во главе местного управления. За девятилетнюю службу старший султан получал дворянское звание. В случае отставки или срочной смены он оставался в числе почетных султанов. Старший султан был обязан действовать только через окружной приказ. Правами членов приказа пользовались: старший султан (председатель) и четыре заседателя. Правом участия в рассмотрении основных вопросов в приказе пользовался также начальник казачьего отряда, расквартированного при ставке старшего султана.

Коллегиальный порядок рассмотрения вопросов в приказе давал возможность царской администрации

ограничивать власть старшего султана и осуществлять через него административные мероприятия. Старший султан должен был заботиться о «сохранении тишины и порядка» в округе и о благосостоянии местного населения. Управлял округом старший султан через окружной приказ, который должен был распространять просвещение среди населения, способствовать развитию его хозяйства, искоренять грабежи и барымту, в случае нарушений и злоупотреблений вести суд и следствие, в случае волнений в степи организовывать разъезды и пикеты, но только с полицейскими полномочиями.

Окружной приказ должен был собирать сведения о местной администрации в округе, количестве народонаселения, о землях, занимаемых волостями и аулами и о всех транзитных караванах. Окружной приказ подчинялся областному правлению[3].

В волостном и аульном звеньях управления коллегиальность не соблюдалась. Во главе волостей стояли волостные султаны. Звание волостных султанов считалось наследственным, право их на управление передавалось по прямой нисходящий линии и по первородству. Общество могло производить перевыборы, но с согласия Омского областного правления. Если султан не имел наследника, то его брат или родственник могли занять его место, но по выбору волости и с утверждения областным правлением. Султаны, не управлявшие волостями, звание сохраняли, но в дела управления вмешиваться не имели права. Волостные султаны имели звание чиновников 12-го класса и пользовались правами волостного головы. Они подчинялись окружному приказу, и их власть была исполнительного характера: выполнение приказов и постановлений окружного приказа и выполнение судебных приговоров[4].

Аульные старшины избирались жителями (султаны в выборах не участвовали) через каждые три года, утверждались окружным приказом, отменить выборы могло лишь начальство области. Старшинам чинов не полагалось, они в правах приравнивались к сельским головам,

подчинялись волостным султанам, исполняли их приказания и были обязаны представлять им сведения о своем ауле[5].

Известно, что М. Сперанский в своем проекте «Плана государственных преобразований» выступал сторонником выборной системы в государстве. Его личные взгляды сыграли определенную роль при включении в «Устав о сибирских казахах» 1882 г. суда биев и начале выборной системы. Предложение было одобрено в правительственных верхах, так как предполагалось, что оно облегчит управление огромной территорией Области сибирских казахов. Это была пограничная область империи, и царское правительство стремилось создать здесь гибкую систему управления, подконтрольную центру, в то же время обладающую достаточным влиянием в казахском обществе и способную проводить его политику.

При этом контроль над выборами, особенно при избрании старших султанов и волостных управителей, был полностью в руках правительства. Обычно на выборах выдвигались кандидатуры от нескольких кочевых групп, но право утверждения в должности Омским областным правлением делало выборы формальными. Хотя в Уставе и подчеркивалось, что волостные управители избираются «целой волостью», право наследства и пожизненная несменяемость волостных управителей также сводила выборы на нет.

Если закон нарушался при выборе старших султанов, то еще проще обстояло с выборами волостных султанов. При открытии округов число волостных управителей – султанов и представителей других сословий было почти равным, а со временем возросла разница в пользу лиц несултанского происхождения.

Постепенно царское правительство вводило в аппарат местного управления старшин-родоправителей. В письме председателя Омского областного управления С.Б.Броневского генерал-губернатору Западной Сибири было дано следующее разъяснение: «Хотя по уставу о киргизах (казахах – *Н.Б.*), высочайше утвержденному, и должны допущены быть к управлению в волостях и приказе султаны, но как волости

Тротуыльская, Канжыгалинская и Басентеинская не имеют у себя таких, кои бы достойны были занять должности, то и разрешить согласно желанию народа на определение бия Шона Едигина председателем в приказе в качестве старшего султана, а прочих правителей по выборам самих киргизов»[6].

Правительство, приступая к постепенной ликвидации прав и привилегий казахской феодально-родовой знати, стремилось постепенно уравнять ее в правах с рядовыми кочевниками. Последние имели право зачисляться в сословия крестьян, купцов и мещан. В «Уставе об управлении инородцами» от 22 июня 1822 г. об этом говорилось следующее: «Кочевые инородцы составляют особенное сословие в равной степени с крестьянским, но отличное от оного в образе управления… Позволяется кочующим, если некоторые из них водворятся оседло, по собственной их воле вступать в сословие государственных крестьян, равно в городовые жители и записываться в гильдии, на установленных правилах, без всякого ограничения и стеснения и притом с свободою от рекрутства» (§ 24, 57). В «Уставе о сибирских казахах» 1822 г. разрешалось казахам «переходить в другое государственное сословие, селиться внутри империи, вступать в службу и записываться в гильдии, где пожелают, на общих правилах… Вступая в сословие, обязанное платежом податей, пользуются киргизы (казахи. – *ч.Б.*) пятилетнюю льготою и свободою от рекрутства» (§ 270, 272)[7].

В указанном районе была также введена новая судебная система. Суд не был отделен от администрации. Органы местной власти были наделены преимущественно полицейскими функциями. Они производили розыск, следствие и задержание лиц, совершивших то или иное преступление. По «Уставу о сибирских казахах» 1822 г. все судебные дела делились на три категории: уголовные, исковые, по жалобам на управление. К уголовным делам относились: государственная измена, убийство, грабежи, барымта и «явное неповиновение установленной власти». Все остальные виды правонарушения, в том числе кража

скота, считались исковыми. Уголовные дела рассматривались в окружных приказах на основании общих законов империи. Предварительное следствие проводилось одним из русских чиновников с участием казахского бия, выделенного властями. В течение первых лет после организации округов официально дела о барымте разбирались биями под контролем чиновников из окружного приказа[8].

В связи с феодально-монархическим движением в 20-40-х годах XIX в. усиливалась роль военных судов, а также власть военных и областных начальников. Все заподозренные в участии в волнениях по решениям и без решения судов, а во многих случаях распоряжениями военного губернатора или областного управления, ссылались в отдаленные районы Сибири, отдавались в солдаты, направлялись на принудительные работы. Военные суды группами приговаривали к смерти, в особенности участников движения султана К. Касымова. Указом 1852 г. казахи за убийство, грабежи и барымту енесары передавались военному суду.

В отличие от уголовных исковые дела разбирались биями в аулах и волостях на основании местных обычаев. Суды биев подразделялись на инстанции: родовые, подродовые, аульные. Бии в первой четверти XIX в. еще прочно удерживали свои позиции. Связь бийских судов с официальными органами власти и надзор за их деятельностью со стороны последних со временем привели к фактическому огосударствлению значительной их части. Все большее отражение находили в их решениях интересы царской администрации. Существование судов биев не препятствовало планам правительства. Постепенно многие из биев были превращены в разновидность местных государственных чиновников, что было закреплено в последующих законодательных реформах. Одни бии приближались к положению судебных чиновников и назывались «новыми биями»; другие придерживались традиционных правил и именовались «старыми биями», они имели больший авторитет при решении дел.

В 30–50-х годах XIX в. был принят целый ряд новых законодательных актов. Царское правительство стремилось добиться в административном устройстве большей централизации власти и усиления контроля над местным управлением)[9]. В этот период усилился кризис феодально-крепостнического строя в России, что вызвало установление своеобразной военно-полицейской диктатуры с крайней централизацией распорядительной и исполнительной деятельности. Одновременно с принятием 6 апреля 1838 г. «Положения об отдельном управлении сибирскими казахами» была проведена в жизнь реформа П.Д.Киселева, в результате которой был создан огромный, разветвленный аппарат по управлению государственными крестьянами. Киселев стремился подчинить хозяйство государственных крестьян системе правительственной опеки. Попечительный абсолютизм – система недоверия к трудящимся массам, стремление вмешиваться в детали управления – характерен для царствования Николая I. Путем распространения на казахов порядков, установленных для государственных крестьян, правительство как бы стремилось уравнять эти две группы населения.

В 1838 г. для общего управления сибирскими казахами было создано отдельное ведомство под названием Пограничного управления сибирскими казахами. Во главе управления областью был поставлен пограничный начальник, председатель Пограничного управления и четыре советника, в числе которых один казахский чиновник. При пограничном начальнике находились: старший адъютант-аудитор и штаб-лекарь. Во главе округов по-прежнему стояли старшие султаны, во главе волостей – волостные управители, во главе аулов – аульные старшины. Несколько изменился порядок подчинения и степень их власти. Пограничный начальник и председатель Пограничного управления назначались и увольнялись царскими указами. Пограничный начальник подчинялся генерал-губернатору Западной Сибири и имел власть гражданского губернатора и дивизионного начальника для местных войск. Он имел право на переговоры с представителями соседних государств по

пограничным делам, но решения согласовывал с генерал-губернатором, а тот с МИД. Пограничный начальник стоял во главе Пограничного управления. Его советники, в том числе и казахский асессор, чиновник для особых поручений и секретарь, назначались и увольнялись генерал-губернатором [10].

Местное управление осталось без изменений, Старшие султаны избирались на три года, но утверждались они теперь генерал-губернатором Западной Сибири с одобрения пограничного начальника[11].

Централизация в управлении Областью сибирских казахов повысила роль царской администрации в степи[12]. В середине XIX в., когда феодально-монархические движения были окончательно ликвидированы, в Области сибирских казахов стали проводиться в жизнь новые административные мероприятия. Были расширены судебные права биев. Они имели право приговаривать виновных, помимо штрафа, к наказанию розгами и аресту от 7 дней до одного месяца. Делались исключения для семидесятилетних, старших султанов, должностных лиц, имеющих чины, награды, и больных[13]. Расширяя права биев, царское правительство ввело ограничения при занятии этой должности: звание биев сохранялось у тех, кто его имел, но в будущем оно предоставлялось только султанам и старшинам, прослужившим 6 лет, лицам, имеющим награды, и всем должностным лицам. Местный суд был поставлен под контроль правительства, передан в руки лиц, зависимых от русской администрации. Еще считаясь с местными законами (адатом), царское правительство готовило почву для введения в степи общеимперского судопроизводства.

В 1855 г. был пересмотрен вопрос об избрании старших султанов. По положению Сибирского комитета «О порядке избрания по сибирской степи» в старшие султаны избирались лица не только султанского происхождения, но и волостные управители, заседатели окружного приказа с трехгодичным стажем службы, а также все лица в офицерском чине. Расширен был круг избирателей старших султанов, наряду с султанами теперь избирателями могли быть казахские

офицеры и почетные казахи с девятилетним сроком службы. Начала также практиковаться в этот период замена старших султанов в окружных приказах русскими чиновниками. Во главе Кокпектинского и Сергиопольского округов по ходатайству генерал-губернатора Западной Сибири были поставлены русские чиновники из военных штаб-офицеров, старшие султаны при них исполняли обязанности товарищей председателя приказа[14].

Была изменена система выборов волостных султанов. Если на эту должность ранее избирались только султаны и это право было наследственным, передавалось по прямой линии и первородству, то по положению Сибирского комитета от 4 апреля 1861 г. «Об изменении порядка выборов волостных управителей в Киргизской степи и Семипалатинской области» это право было отменено. Волостными султанами могли теперь быть избраны лица, имеющие офицерские чины, знаки отличия, и каждый, кто пользовался «особым уважением народа». Было расширено избирательное право. Помимо султанов могли избирать также лица, имевшие чины и знаки отличия, аульные старшины, почетные бии и пять зажиточных казахов из каждого аула[15]. Волостные управители избирались на неопределенное время. В 1866 г. Государственный Совет уточнил срок службы волостных управителей до трех лет с правом переизбрания на следующий срок[16].

Законодательные акты 1867–1868 гг. закрепили юридически ограничение прав местной аристократии, что отвечало задачам царского правительства по превращению кочевых, полукочевых и оседлых народов края в сословие государственных крестьян. Этому способствовала централизация власти и сосредоточение в руках русского чиновничества главных функций в системе управления краем. Волостное и аульное управление было построено на началах крестьянского самоуправления. Общественное управление в волостях и аулах было подробно разработано и создавалось по образцу крестьянских волостных и сельских сходов с отступлениями, связанными с кочевым в полукочевым бытом населения и разбросанностью зимовок.

Волостные и аульные начальники в своих правах и обязанностях были сравнены с крестьянскими волостными старшинами и сельскими старостами, на них были возложены полицейские и распорядительные функции в пределах волости и аула, им присвоено было право созывать, руководить и распускать волостные и аульные сходы, а также право административных взысканий за неисполнение их распоряжений. Разница была только в системе подчинения: волостные управители утверждались губернаторами, а аульные старшины – уездными начальниками, сельские же старшины вступали в должность без утверждения. Из этого сравнения следует, что местное управление в крае находилось под более четким контролем. Правительство контролировало самоуправление даже в низовых звеньях местного аппарата в Казахстане в Средней Азии.

Установив специальные органы для заведования общинными делами – волостные и аульные сходы, законодательные акты 1867–1868 гг. наметили, хотя и недостаточно, круг действий этих органов. Новая выборная система была во многих чертах тождественна выборной системе в русской деревне Европейской России, где обеспечивала место в общественном управлении наиболее зажиточной части населения. Новая система управления способствовала укреплению царского правительства в Казахстане и Средней Азии.

В 1867–1868 гг. в крае было введено новое устройство суда. Казахи судились военным, народным судом и на основании общих законов империи. Военным судом казахов судили за измену, побуждение к сопротивлению и сопротивление властям, нападение на почтовые и казенные транспорты, повреждение телеграфов, убийство должностных лиц. По общим уголовным законам империи судили за убийство, грабеж, барымту (угон скота), нападение на купеческие караваны, побег за рубеж, поджоги, изготовление фальшивой монеты и преступления по должности чиновников местного управления. Все прочие дела решались народным судом.

Органами судебной власти являлись уездный судья, военно-судные комиссии, областные правления, Правительствующий сенат.

Уездный судья исполнял обязанности мирового судьи в уезде на основании судебных уставов от 20 ноября 1864 г. Он назначался правительством. Его приговоры по уголовным делам были окончательны, когда он выносил выговоры, замечания, сажал под арест на три дня и присуждал штраф до 100 руб. По гражданским делам он решал тяжбы и иски не свыше 2 тыс. руб. При решении дел обратившихся к нему казахов он должен был руководствоваться совестью, местными обычаями и общими гражданскими законами.

Областное правление действовало на основании общих уголовных законов России, на правах съезда мировых судей и Палаты уголовного и гражданского судов. Съезда мировых судей в степи не было, но на правах такого съезда областное правление контролировало деятельность уездных судей. Оно решало дела на сумму выше 2 тыс. руб.

Военно-судные комиссии решали дела о государственной измене, выступлениях против правительства, нападениях на почту и военные транспорты, убийстве христиан и должностных лиц. Военно-судные комиссии были созданы для быстрого решения неотложных дел.

Был сохранен народный суд с биями по выбору. Областное правление определяло число биев с таким расчетом, чтобы в каждой волости находилось от четырех до восьми биев, по одному на аул. Выборы проходили в присутствии уездного начальника. Бии разбирали все гражданские и уголовные дела, за исключением дел, переданных общеимперским судам: против личности, крупные имущественные дела, преступления в области семейно-брачных отношений. Бием мог быть избран каждый не моложе 25 лет, не имеющий судимости. Выбранные утверждались губернатором, вместо жалованья они получали с повинного бийлык – десятую часть суммы, присужденной по иску. Суд биев производился гласно и публично. Было три инстанции народного суда: 1) единоличный суд бия, рассматривавший дела с иском на сумму не свыше 300 руб.

(15 лошадей или 150 баранов), и притом окончательно до 30 руб.; 2) волостные суды биев решали дела независимо от иска, но окончательные решения выносились по делам до 500 руб. (25 лошадей или 250 баранов); 3) чрезвычайные съезды биев решали дела между несколькими волостями уезда, собирались они уездным начальником, и их решения были окончательны[17].

Правительство стремилось урезать права суда биев, передавать наиболее важные гражданские и уголовные дела русскому суду. Но, несмотря на эти ограничения, большая часть дел в степи продолжала решаться казахским судом. Суд биев был популярен не только среди казахов, к нему нередко прибегали и русские жители края по спорным делам с казахами. Царское правительство сохранило суд биев, но не на прежней основе, когда должность бия считалась наследственной. Суды биев могли обеспечивать защиту экономических и политических интересов нарождавшейся национальной буржуазии. Выборное начало суда биев обеспечивало места в нем прежде всего зажиточной части населения. Кроме того, утверждение биев губернаторами и наблюдение за их деятельностью со стороны уездного начальника обеспечивали надежный контроль. Признание прав народных судов на выборной основе ослабило влияние родоначальников, защищавших интересы бийства, объективно способствовало развитию новых форм хозяйства, усиливало дифференциацию общества, более отвечало интересам царской политики в крае.

Законодательные акты 1867–1868 гг. радикально изменили политико-административное управление краем. В области социальной политики правительство отказалось от союза с феодальной знатью и юридически оформило права нарождавшейся национальной буржуазии. В области земельной политики правительство перешло к ограничению землепользования у кочевников и полукочевников. В области судебной политики правительство сохранило народный суд биев с выборной основой, поставило его под контроль. Царское правительство, называя эти реформы временными,

проводило их твердо и последовательно. Эти реформы имели переходный характер.

25 марта 1891 г. было принято «Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями». В Семиреченской и Сырдарьинской областях действовал проект положения, данный в 1867 г. в руководство туркестанскому генерал-губернатору; в Акмолинской, Семипалатинской, Уральской и Тургайской областях – «Временное положение» 1868 г. Подчинялись эти области генерал-губернаторам: оренбургскому, западносибирскому.

В 80-х годах произошли некоторые изменения: 11 июля 1881 г. было упразднено Оренбургское генерал-губернаторство, а главное управление Уральской и Тургайской областями перешло к МВД; 18 мая 1882 г. были упразднены Западносибирское генерал-губернаторство, должность западносибирского генерал-губернатора и Совет главного управления Западной Сибири. По Указу 28 мая 1882 г. было создано Степное и введена должность степного генерал-губернатора, которому подчинялись Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская области, последняя была изъята из ведения туркестанского генерал-губернатора. Области, вошедшие в состав Степного генерал-губернаторства, управлялись по положениям 1867–1868 гг., которые не получили законодательного утверждения и, хотя испытательный срок закончился, управлялись на основании временных постановлений[18].

В 1883 г. Государственный совет в соединенных департаментах законов и государственной экономии решил, что существующее положение требует изменения.

Функции степного генерал-губернатора не были четко определены, включали особые права по военно-народному управлению в Семиреченской области Туркестанского генерал-губернаторства, а в остальных областях определялись положениями 1867–1868 гг. Была образована Комиссия под председательством товарища министра внутренних дел сенатора Плеве. Большая работа была проделана в Комиссии чиновником Гирсом.

По «Степному положению» 1891 г. Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областях была принята судебная система, предусмотренная «Положением об управлении Туркестанским Краем» от 12 июля 1886 г. [19]. Вводились общеимперские суды, действовавшие по общегосударственным законам, и суды биев, руководствовавшиеся при решении дел нормами адата –обычного права. Общеимперские суды включали мировых судей, окружные суды и мировые суды – высшая инстанция судебной власти в области. Мировые судьи были введены в Казахстане в 1886 г. согласно судебной реформе 1864 г. Назначались и смещались мировые судьи Министерством юстиции при соглашении со степным генерал-губернатором. Мировые судьи были во всех уездах областей и городах Омск, Семипалатинск, Верный, Уральск. Они решали все уголовные дела, за исключением тех, которые касались лишения или ограничения прав состояния, и использовались широкими полномочиями при решении гражданских дел. Суд биев был единоличным и коллективным, когда решение дела выносилось на волостные или чрезвычайные съезды биев. Бием мог быть избран каждый, кто пользовался уважением и доверием народа, не подвергался суду, аресту или денежному взысканию. Избранных биев утверждал губернатор, он же назначал чрезвычайные съезды биев для решения дел жителей разных уездов или волостей.

Значительная перестройка судебных органов в крае произошла на основании «Временных правил» от 2 июля 1898 г. о применении судебных уставов 1864 г. в Сырдарьинской, Самаркандской, Ферганской, Семиреченской, Акмолинской, Семипалатинской, Уральской и Тургайской областях. По этим правилам судебная система перестраивалась в соответствии с судебными уставами 1864 г., определившими судебное устройство всей России. По судебным уставам определялись полномочия мировых судей, съездов мировых судей, окружных судов, судебных палат, Правительствующего сената (верховного кассационного суда). Теперь в указанных областях окружной суд рассматривал подсудные ему уголовные дела с участием

присяжных заседателей[20]. Некоторые уточнения были сделаны и относительно суда биев. 1 ноября 1895 г. был издан указ о подсудности казахов, принадлежащих к различным уездам или волостям, народному суду[21].

В 1910 г. началась подготовка нового судебного устройства в Туркестанском и Степном генерал-губернаторствах, но до 1917 г. оно не было проведено в жизнь[22].

В течение второй половины XIX – начале XX в. царское правительство неоднократно меняло судебную систему в крае. От попыток отказаться от народного суда и перейти к судебной системе, общей по всей империи, оно вновь возвращалось к восстановлению некоторых прав суда биев. Но при этом оно вводило выборное начало, отменяя этим наследственные права биев. Вводя выборное начало, правительство давало возможность зарождавшейся национальной буржуазии защищать свои политические и экономические права. Правительство учло популярность среди местного населения суда биев, его многовековой опыт. Сложное законодательство общеимперских судов, их неприспособленность к местным условиям заставляли пестрое по этническому составу население края нередко прибегать к помощи суда биев.

Однако важнейшие дела оставались в руках общеимперских судов. Царское правительство старалось приспособить их к местным условиям. Например, для быстрого решения крупных уголовных дел были созданы военно-судные комиссии. В 1886 г. была введена система мировых судей, порядок разрешения дел которыми имел много общего с судом биев. Тем не менее общее направление судебной политики царского правительства оставалось неизменным. Оно стремилось постепенно отказаться от местных особенностей судебного устройства в Туркестанском и Степном генерал-губернаторствах и ввести здесь административное и судебное устройство, идентичное общеимперскому.

По «Положению об управлении Туркестанским краем» от 2 июня 1886 г.[23] в Семиреченской и Сырдарьинской

областях Главное управление находилось в руках туркестанского генерал-губернатора. Его права определялись правилами, содержащимися в статьях общего губернского учреждения[24], и вышеуказанным положением. Кроме того, генерал-губернатор заведовал делами городского хозяйства, распоряжался казенными строительными работами, имел право высылки политически ненадежных лиц на срок свыше пяти лет. Дела по особо важным преступлениям (убийствам, грабежам, сопротивлению власти) он мог передавать для решения военным судам. При этом он обязан был отчитываться перед министрами военных и внутренних дел. При генерал-губернаторе состояли совет, чиновники особых поручений, переводчик и канцелярия. Ведению совета подлежали вопросы общего управления краем, все законодательные вопросы, рассмотрение денежных смет, определение размера натуральных земских повинностей, общее руководство поземельным и податным устройством. Существовало также управление по частям: финансовой, контрольной, учебной, почтово-телеграфной, медицинской, государственных имуществ.

Во главе областного правления стоял военный губернатор. Административно-полицейское управление уездами осуществлялось через уездных начальников и уездное полицейское управление.

В уездах для заведования определенным районом назначались становые приставы, полицмейстеры и полицейские. Уездные начальники имели право ареста за нарушение порядка не свыше семи дней или денежного взыскания на свыше 5 руб.

Городами в Туркестанском крае ведало общественное управление, до его введения городами управляли уездные начальники, а где их не было – участковые приставы, под наблюдением областных правлений и военных губернаторов, а также при участии депутатов от городских обществ. Управление Ташкентом вверялось начальнику города, которому присваивались права и обязанности уездного начальника. В других городах Туркестанского края заведование полицией возлагалось на уездных начальников, а

в городе Казалинске и Петро-Александровском укреплении назначался особый полицейский пристав. Города делились на русскую и туземную части. Заведование частями возлагалось на старшин (аксакалов), выбиравшихся домовладельцами [25].

Оседлое туземное население в каждом уезде делилось на волости, а волости – на сельские общества (аксакальства). Сельское общество состояло из одного или нескольких мелких, ближайших друг к другу селений или выселков, хуторов, курганчей, имевших общие земли и оросительные каналы.

Волости образовывались из нескольких смежных сельских обществ, включавших до 2 тыс. дворов. Перечисление волостей из уезда в уезд разрешалось генерал-губернатором. Перечисление сельских обществ из волости в волость разрешалось областным управлением с утверждения военного губернатора. Перечисление мелких селений из одного аксакальства в другое разрешалось уездным начальником, с согласия сельских обществ, оформленного в виде приговора сельского схода, и при полной уплате податей, сборов и повинностей. Волостями заведовали волостные управители, а сельскими обществами – сельские старшины (аксакалы). Волостные управители, сельские старшины и их помощники назначались по выбору населения на три года. Избран мог быть любой человек с 25 лет, кто не подвергался суду, взысканиям, превышавшим семидневный арест или 30 руб., не находился под судом и следствием.

Выборы представителей на волостной съезд производились на сельских сходах простым большинством голосов, если присутствовало не менее половины всех домохозяев общества. Время и место съезда волостных избирателей определял уездный начальник, который наблюдал за порядком выборов. Если собиралось две трети выборных, волостной съезд избирал волостного управителя и кандидата. Их утверждал в должности военный губернатор[26]. Права, обязанности и круг действий волостного управителя, сельского старшины, волостного и сельского съездов были определены в соответствии с

постановлениями учреждения общественного управления сельских обывателей в империи[27]. Дополнительно на волостного управителя возлагался учет населения. Волостным и сельским обществам разрешалось открытие при мечетях школ (медресе и мектебе). На волостных съездах избирались также народные судьи, проводилась раскладка общественных сборов и повинностей. Сельские старшины созывали сходы в селениях для выбора уполномоченных, которые проводили раскладку податей, вели сбор с населения податей и повинностей и представляли собранную сумму в казначейство.

Заведование главными оросительными каналами возлагалось на арык-аксакалов, а побочными арыками – на мирабов. Арык-аксакалы назначались военным губернатором, а мирабы избирались на сельских сходах. Их права и обязанности определялись инструкцией, утвержденной генерал-губернатором.

Управление кочевого населения имело некоторые отличия. Кочевники разделялись на волости, а волости – на аульные общества. Число кибиток, входивших в состав волостей и аульных обществ, определялось областным правлением, но не должно было превышать в волости 2 тыс., а в ауле 200 кибиток. Кибиткой считалось отдельное жилище (юрта, землянка или дом). Волости образовывались из аульных обществ, соседствующих по земельному пользованию на зимовках. Переселение кибиток из одного аула в другой и из волости в волость разрешалось уездным начальником при условии согласия обществ принять на себя уплату за переселявшихся всех податей и повинностей до новой податной переписи. Переселение целых аулов из волости в волость разрешалось областным правлением с утверждением военного губернатора. Переселение волостей из уезда в уезд разрешалось генерал-губернатором. При переходе на летовки или зимовки за пределы своих уездов, а также при прохождении по чужим уездам и областям кочевники подчинялись местным властям, а казенные, земские сборы и повинности они отбывали в своих уездах.

Должностные лица при перекочевках оставались при своих обязанностях[28].

Для селений, образованных переселенцами из России, права и обязанности сельского старосты, состав, предметы ведения и порядок действий сельского схода определялись правилами, установленными для общественного управления сельских жителей в империи.

В Туркестанском крае судебная власть принадлежала мировым судьям, областным судам и Правительствующему сенату. У местного казахского и киргизского населения действовали народные суды.

Лица, принадлежавшие к туземному населению, привлекались к областному суду на основании общеимперских законов за следующие преступления: против христианской веры; государственные: против порядка управления; по службе государственной и общественной; против постановлений о государственных и земских повинностях; нарушения постановлений об эпидемиях и эпизоотиях; против общественного спокойствия и порядка; против законов о состояниях: за составление ложных доносов и лжесвидетельство за укрывательство беглых; за порчу телеграфов и дорог; за убийство, нанесение ран и побоев, изнасилование; за истребление пограничных и межевых знаков; за поджоги, разбой, грабежи; за подлог документов.

Гражданские споры и иски между представителями разных народов, имевших отдельные народные суды, а также по искам, основанным на актах, совершенных при участии русских властей, решались мировыми судьями и областными судами. Мировые судьи рассматривали иски по личным обязательствам и договорам, дела об имуществе не свыше 2 тыс. руб., дела о личных обидах и оскорблениях. Мировым судьям разрешалось по желанию истца рассматривать и дела, подведомственные народным судам[29].

Ведению народного суда подлежали гражданские и уголовные дела, которые не находились в ведении областного суда и мировых судей. Гражданские дела разрешались по месту жительства, а уголовные – по месту совершения преступления. Приговоры и решения народного суда, превышающие его полномочия, не приводились в

исполнение и опротестовывались уездным начальником в областном суде.

Народный суд в случае непримирения сторон по делам о преступлениях и проступках мог налагать на виновных следующие наказания: денежные взыскания не свыше 300 руб., заключать под стражу на срок не свыше одного года и шести месяцев, мог ходатайствовать перед областным правлением о высылке подсудимого с места жительства. Народные судьи назначались по выбору населения на три года. Число народных судей и пределы их участков определялись областными правлениями с учетом, чтобы не приходилось больше одного судьи на волость, а у кочевников число судей в волости было не менее четырех и не более числа аулов в волости[30].

Народный суд составляли единоличные судьи, съезды судей и чрезвычайные съезды судей. Решения судьи о штрафе в 30 руб. и семи днях ареста признавались окончательными. Судьи имели право свидетельствовать акты и договоры между подведомственными их суду жителями, за исключением сделок о недвижимом имуществе. У оседлого населения время, место, число съездов народных судей и район их действия определялись губернатором. У кочевников съезды судей созывались в каждой волости из всех судей названных волостей. Съезды собирались по мере необходимости, в сроки, определявшиеся уездным начальником. Народный суд совершался гласно и публично.

Чрезвычайные суды созывались губернатором для решения дел между жителями уездов или волостей. Приведение в исполнение решений народного суда возлагалось на волостных управителей и сельских старшин под наблюдением уездного начальника[31].

Присоединение Казахстана к России имело важные последствия для общественно-экономической и культурной жизни всего региона. Шла частичная ломка старой системы управления, распространение в крае начал общеимперского управления с системой административных и судебных учреждений. Результатами этих перемен была ликвидация политической и экономической обособленности края, феодальных междоусобиц, барымты. Постепенно

капиталистическая экономика России втягивала восточные окраины в систему товарно-капиталистических отношений.

Список использованных источников

1. День, 1862, № 32.
2. ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 29146, л. 1–14 об.; Бекмаханова Н.Е. Царское правительство и институт султаната в Среднем жузе в XIX в. – Известия АН КазССР. Серия обществ., 1968, № 2.
3. ПСЗ-I, т. 38, № 29127, § 18, 36, 51, 52, 56–69.
4. Там же, § 16, 30–34, 54, 96, 104, 105.
5. Там же, § 15, 25–28, 109–115.
6. Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата, 1960, т. 1, док. 76.
7. ПСЗ-I, т. 38, № 29126, 29127.
8. ЦГАРК, ф. 338, оп. 1, д. 407, л. 7.
9. Бекмаханова Н.Е. Законоположения царского правительства в 30–50-х годах XIX в. в Среднем казахском жузе. – История, Алма-Ата, 1970, вып. 1.
10. РГИА, ф. 1291, оп. 81, 1839 г., д. 167, л. 28.
11. ПСЗ-II, т. 13, № 11122, § 2, 3, 5, 8, 9–13, 15, 17, 19, 20.
12. РГИА, ф. 1291, оп. 81, 1838 г., д. 167, л. 28.
13. ПСЗ-II, т. 29, отд. 1, № 28284, § 1–6.
14. ПСЗ-II, т. 31, отд. № 31089; т. 30, отд. 1, № 29069.
15. Там же, т. 36, отд. 1, № 36816.
16. Там же, т. 11, отд. 1, № 43306.
17. РГИА, ф. 1291, оп. 82, 1891 г., д. 5, л. 122–143.
18. Там же, д. 6, л. 1–15.
19. Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, д. 125; ПСЗ-III, т. 6, № 3814.
20. ПСЗ-III, т. 18, № 15493; Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, д. 130.
21. Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, д. 129.
22. Там же, д. 133–136.
23. Там же, д. 125; ПСЗ-III, т. 6, № 3814.
24. Свод законов Российской империи. СПб., 1876, т. 2, ч. 1. С. 415–462.
25. Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, д. 125, § 10–72; ПСЗ-III, т. 6, № 3814.
26. Там же, § 73–107.
27. Общие учреждения губернии. СПб., 1876, ст. 2151–2160.
28. Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, д. 125, § 108–116; ПСЗ-III, т. 6, № 3814.
29. Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, д. 125, § 117–207; ПСЗ-III, т. 6, № 3814.
30. Там же.
31. Там же. § 208–254.

* * *

Мақалада XIX ғасырдағы қазақ билер сотының Ресей Империясы мемлекеттілігіне бейімделуі жөніндегі мәселе қарастырылған.

ӘОЖ 32

Б.Ғ. Шинтимирова
Тарих ғылымдарының докторы,
БҚГА профессоры, Орал қ.

ҚАЗАҚ САЯСИ ОЙЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

Әрбір халық өз өткен кезеңінің рухани қазынасын игермей, өз ұлтының сана – сезімінің мөлдір қайнарынан сусындамай тұрып өзін толыққанды ұлт ретінде сезіне алмайды. Тәуелсіздік алғаннан бері, біз ұлттық қазынамызды қайта жинақтай бастадық. Бұл бағытта отандық саяси ақыл-ой тарихын, оның қалыптасуының негізгі кезеңдерін зерттеу ерекше орын алады.

Отандық саяси ой дамуында көшпенді өмір салты өшпес із қалдырды. Осы орайда тарихшы Л. Гумилевтің пікіріне назар аударсақ: «... Көшпенділер мәдениеті өзінің үшмыңжылдық тарихында өзіндік рухани дамуды басынан кешірді. Осы бағытта қазақтармен ұқсастыққа қырғыздар мен Аравия бедуиндері ғана ие, яғни көшпенді халықтарда ауызша тарихи баяндау мен әдемі сөйлеу өнері өте тамаша дамыған. ... Түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды ... Түркілердің қоғамдық өмірі мен әлеуметтік институттарының күрделі түрлері: ел, меншіктің сатылық жүйесі, шендер иерархиясы, әскери тәртіп, елшілік дәстүрі, сондай-ақ көрші отырған елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады...» [1].

Көшпенді өмір салтының рухани жаршылары мен сақтаушылары ақындар мен жыраулар мұрасы бізге даланың ауызша тарихы арқылы жетті. Өмір шындығын батыл жырлағандықтан, халық жырауларды «әділеттілік жаршылары» деп атаған. Олар дала өлкесінде хандар мен сұлтанның кеңесшілері, билік қасындағы халық өкілдері болды. Жыраулар мұрасы ұрпақтан ұрпаққа ауызша

берілгендіктен олар жырына әділетті өмір туралы өз ұғымдарын қосып отырды. Сол себепті де ХХ ғасырға дейінгі қазақ даласындағы саяси ақыл – ойы - әлеуметтік – утопиялық идеялар пайда болды.

Көшпенді қоғамның әлеуметтік – саяси ақыл – ойы бірқатар ерекшеліктерге ие. Ең алдымен бұл қайырымдылық пен ерлікке табыну. Бұл жайында кезінде Ш. Уәлиханов «дала ордасының тұрғыны - қазақ өзінің адамгершілік қасиеттері бойынша отырықшы түріктерден анағұрлым биік тұр», - деп жазды. Мұндай көзқарас Ұлы Жібек Жолымен жүріп өткен Марко Полодан бастап көптеген зерттеушілерде кездеседі.

Көшпелі қоғам әлеуметтік – саяси ойының тағы бір ерекшелігі, оның адамгершілік қағидасына толылығы. Бұл, сонау әл-Фараби бабамыздан бастау алған «Адам бол!» идеясы. Абай бұл қағиданы жаңа биіктікке көтерді және бұл үрдіс қазіргі қазақ ақыл – ойында да жалғасын табуда. Қазақ қоғамы ақыл – ойының осы бір қырын шетелдік зерттеушілер де көрсетті. Отандық зерттеуші М. Лаумулин шетелдіктердің қазақтар туралы баяндаған «Сырттан көзқарас» атты еңбегінде былай деп жазды, - «қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастар адамгершілік идеясына негізделген».

Көшпенділер өз Отанын, жерін ерекше қадірлейтіндігін бізге жеткен аңыздардың көпшілігінде баяндалады. Ғұндар ханы Мөде халқына соғыс қасіретін әкелмес үшін жауларына қадірлі арғымағы мен сүйікті жарын беруге келісті. Бірақ, одан батпақты жерді сұрағанда Мөде хан қасиетті жер үшін қан төгуге бұйырған.

Осының өзі көшпелі қоғам әлеуметтік – саяси ақыл – ойының Отанды қадірлеу рухына толы болғандығын көрсетеді. Осы ерекшеліктер дала өлкесінде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп те, мықты орталықтандырылған саяси билік болмаған жағдайда да дала өлкесі саяси тұрақсыздыққа ұшыраған жоқ.

Қазіргі Қазақстан Республикасының аумағын құрайтын алып даладағы әлеуметтік – саяси ақыл – ой өз дамуында бес кезеңнен өтті:

1. Философ – ғұламалардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың ілімдері грек және араб мәдениетінің қағидаларына негізделді. Ең көрнекті өкілдері Қорқыт ата, Әл-Фараби мен Ж. Баласағұн.

2. Сопылық ағым өкілдерінің қоғамдық – саяси көзқарастары. Қожа Ахмет Йасауи (1041 – 1116). С.Бақырғани және т.б. мұсылман дінін уағыздаушылар ойлары.

3. Жыраулар мен ақындардың қоғамдық – саяси көзқарастары. Олардың көзқарастары көшпелі ортаның өз ішінде қалыптасып дамыды. Ең көрнекті өкілдері Асан қайғы, М.Х.Дулати, Бұқар жырау, т.б.

4. XIX ғасырдағы қазақ ағартушыларының қоғамдық – саяси көзқарастары орыс ағартушылары мен революционер – демократтар ықпалымен дамыды. Ағартушылық негізі білім, ғылым арқылы қоғамды жетілдіру, түзету, қоғамды құтқару деген қағидаға сүйенеді (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Абай).

5. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси көзқарастары (Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Шоқай, Х.Досмұхамедов, Т.Рысқұлов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, С.Сейфуллин, т.б.).

Мұсылман мемлекеттерінде жалпы саяси ой VII – VIII ғасырларда дамудың жаңа сатысына көтерілді десе де болады. Мемлекеттің басшысы патша, сұлтандар елді діни жолмен басқаруды қолдай отырып, сол кезеңнің ойшылдары мұсылмандардың ең негізгі заңы- шариғат деп санаған.

Оғыз-қыпшақ тайпаларының ұлы ойшылы, батагөй абызы, дәулескер күйшісі, келер күнді болжайтын көріпкел данасы - Қорқыт (VIII-IX ғ.ғ.), оғыз бен қыпшаққа бірдей басалқылық жасаған кемеңгер. «Қорқыт батыр емес, абыз (патриарх), халық даналылығын бас болып паш етуші және сақтаушы, оның парасатына дүйім жұрт ден қойған», - дейді В.В.Бартольд. Бұл тұжырымды Қорқыттан жетті дейтін мынадай нақыл сөздер орнықтыра түседі: «Қара есектің басына жүген таққанмен, тұлпар болмас, күңге сары пай жапқанмен бәйбіше болмас», «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан өнеге алмаған ұл жаман», «Ата даңқын шығарып, өзінің тегін қуған балаға ешкім жетпейді», «Өтірік

сөз өрге баспайды», т.б. Қорқыт туралы бірден-бір жазба дерек болып табылатын «Қорқыт ата кітабы» былай басталады: «Баят руында Қорқыт ата дейтін білікті, сәуегей адам болыпты. Тәңір зердесіне салған соң оның барлық болжамдары қатесіз болған. .. оғыз тайпаларында Қорқыт ата ең қиын деген мәселелерді шешкен. Қандай қиын іс болмасын, Қорқыттың кеңесін алмай, ел ешбір іске кіріспеген. Ел оның барлық билігін бұлжытпай орындаған». Кітаптың өзі XV ғасырда жазылған. Бұл кітаптың әзірге екі нұсқасы белгілі. Бірі – 12 тараудан тұратын Дрезден нұсқасы, екіншісі – 6 тараудан тұратын Ватикан нұсқасы. Бұл еңбектер оғыз ұрпағының ата жұртында жазылмаған, әр тарапқа шашыраған оғыз ұрпағының есінде қалған естелік іспеттес. Бұл орайда бізге дейін жеткен Қорқыт туралы аңыз-әңгімелер, заттық айғақ – бейіті, күйлері және топоним түріндегі мол деректер оғыздардың ата жұртында сақталған [2. 26 б.].

Әл-Фараби (870 – 950 ж.ж.). Оның қоғамдық саяси көзқарастары «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Мемлекет қайраткерінің даналығы» және т.б. бүкіл әлемге әйгілі трактаттарында көрініс тапты.

Әл-Фарабидің пікірінше, адам қоғамдары ұлы, орташа және кішкене қоғамдарға бөлінеді. Ұлы қоғам дегеніміз – бірімен-бірі біріккен және біріне-бірі көмек көрсеткен көп халықтардың жиынтығы. Орташа қоғам дегеніміз – бір халықтың қоғамы болып табылады. Кішкене қоғам дегеніміз – бір қаланың төңірегіне топталған қоғам [3, 12 б.].

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында әл-Фараби қала – мемлекеттерді салыстыра отырып ең әділетті қоғамды іздейді. Еңбектен грек ақыл – ойының, әсіресе Аристотельдің әсері айқын сезіледі.

Әл-Фараби қайырымды қала ұғымын негіздеп, дамыта отырып, қайырымды қаланы әрбір кез-келген адам билей бермекші емес, өйткені ел билеу екі нәрсеге байланысты: біріншіден адамның өз жаратылысынан бұл іске қаншалықты әзір екендігіне, екіншіден адамның еріктен қуат алып отырған жағдайы мен қабілетіне байланысты.

Жаратылысында ел билеуге кім бейім болса, билік соның үлесіне тимек.

Ойшыл, «өнер атаулының бәрі бірдей ел билеу құралы бола бермейді, керісінше өнердің көпшілігі – қаладағы қызметтің тетігі, сондай-ақ табиғи қызметтердің көпшілігі қызмет етуге арналған қабілеттер. Өнер атаулының ішінде ел билеу құралдары ретінде де, басқа өнерлерге қызмет ету құралдары ретінде де қолданылатындары бар. Сонымен қатар, әсте ел билеу құралы емес, тек қызмет ету құралы ғана бола алатындары да бар. Сондай–ақ әрбір кез-келген өнер және әрбір кез-келген қабілет қайырымды қаланы билеу өнері бола бермейді», -деп ескертеді.

Қайырымды қаланың бірінші басшысына тиісті өнер де, қызмет ету құралы да басқа бір өнердің объектісіне айналмайды. Басшы өнері сондай өнер, барлық басқа өнер соның мақсатына бағынышты және қайырымды қаладағы барлық іс-әрекет осы мақсатқа бола жасалады. Мұндай адамды басқа ешкім билемейді. Ол – кемелділік дәрежеге жетіп, пәрменді парасат пен ұғымға айналған адам, қиялдау қабілеті табиғи түрде айқындалған аса мәртебелі кемелділік дәрежеге жеткен адам.

Қайырымды қала бес түрлі адамдардан құралады: ең құрметті адамдардан, шешендерден, өлшеушілерден, жауынгерлерден және байлардан.

Ең құрметті адамдар маңызды істерде беделге ие болған адамдар жатады. Олардан кейін діни қызметкерлер мен шешендер, атап айытқанда дін уағызшылары, сөз шеберлері, ақындар, хатшылар және тағы басқалары.

Өлшеушілер дегені – есепшілер, геометрлер, дәрігерлер, астрологтар болса, жауынгерлер дегені – жасақшылар, сақшылар және т.б. ел қорғанысына жауап берушілер. Байлар дегені – егіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер, бір сөзбен айтқанда салық төлеу арқылы қала байлығын жасаушылар.

Әл-Фарабидің қайырымды қала идеясы, кездойсоқ айтыла салған пікір емес. Себебі, ғалым өмір сүрген кезең - орта ғасырда қалалардың қоғам өміріндегі алатын орны мен атқаратын ролі ерекше болды. Араб халифатының біртіндеп саяси ыдырау үрдісінің күшеюі және орталық мемлекеттік

аппараттың әлсіреуі жағдайында жекелеген қалалардың саяси, шаруашылық және мәдени орталықтар ретінде маңызы артты. Қалалар мемлекет синониміне айналды.

Ал, «Мемлекет қайраткерінің даналығы» трактатында әл-Фараби өзін шығыс ойшылы ретінде танытты. Ол енді үлгілі, қайырымды билеуші туралы аңсай отырып, оның ойынша, ізгілікке ұмтылушы адам, надан билеуші билеген елден, ғылым – ілімнің дамуына қамқорлық жасап отырған білімді билеушісі бар елге кету керек.

Әл-Фараби басшы идеясын да дамыта отырып, басшы-жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін, айытқан сөзді сөйлеушінің ойындағыдай және істің жәй – жағдайына сәйкес ұғып алатын, өзі түсінген, көрген, есіткен және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, бұлардан ешнәрсені ұмытпайтын болуы керек. Кімде – кім туған кезінен бастап және жас жеткіншек шағында, жоғарыда аталған шарттарды бойына дарытқан болса және есейгеннен кейін басқа алты шартқа сай келетін болса басшы болады: бірінші шарт – дана болу; келесі шарт-қалаға арнап бірінші имамдар белгілеген заңдарды, ережелер мен әдет – ғұрыптарды жадында сақтап, жетік білу, өзінің барлық іс - әрекетін осыларға сәйкес жүргізу; бұрынғылардан тиісті заң сақталмаған жағдайда, бірінші имамдар үлгісімен әрекет жасай отырып, бұл жөнінде тапқырлық көрсету; бірінші имамдар аңдай алмаған нәрселерді бұрыннан қалыптасқан жағдайды да, болашақ оқиғаларды да қалаған кезінде танып – біліп отыратындай тапқыр да білгір болу және өзінің осындай қызметінде ол халықтың әл-ауқатын жақсартуды мақсат етуге тиіс; бірінші имамдардың заңдарын және солардан кейін, солардың үлгісі бойынша өзі белгілеген заңдарды орындауда жұртты өз сөзімен жігерлендіре білу; әскери істерді жүргізу үшін қажетті дәрежеде игіліктерді бөлу, оның бержағында әскери өнерді қызмет бабындағы өнер ретінде және билеуші өнері ретінде меңгеру.

Философ – ғұламалар кезеңінің келесі бір ойшылы - Ж.Баласағұнның (1017 – белгісіз) көзқарастары «Құтты білік» ғылыми философиялық трактатында көрініс тапты. Ж.Баласағұн әміршінің өз халқы алдындағы үш қасиетті

міндетін көрсетті. Біріншіден, билеуші мемлекетін күмістей таза ұстауы қажет. Екіншіден, билеуші заңдары бірін – бірі жоққа шығармауы қажет. Заң дұрыс, әділетті болу керек. Үшіншіден, билеуші сапарға бастар барлық жолды жақсы ұстауы, өз еліндегі ең мардымсыз өзгерісті де біліп отыруы қажет [2, 30 б.].

Әмірші халық алдындағы міндетін дұрыс орындаған соң барып, халықтан өз құқығын талап етсін. Халықтың да әмірші алдында үш парызы бар: біріншіден, халық өз әміршісінің заңдарына құрметпен қарауы керек; екіншіден, халық қазынаға қол сұқпай, әмірші салған алым – салықтарды уақытында төлеп тұруға міндетті; үшіншіден, халық қашанда өз әміршісінің жанында топтасуы қажет, әміршінің жаулары жау, достарына дос болуы керек. Осы қасиетті міндеттер дұрыс атқарылуы үшін әмірші мен халық қоғамдық келісім жасауы тиіс. Осы жерде көрсетілетін ақиқат, Еуропа ақыл – ойында қоғамдық шарт теориясы (Т.Гоббс, Д. Локк және т.б.) қазақ қоғамдық-саяси ойында да айтылады. Ж.Баласағұн еңбегінің «Елші жайлы» деген тарауында «..елші адам ақылды да зерек болуы тиіс, елші арқылы көптеген іс бітеді, елші арқылы барлық игілікті тірліктер атқарылады, елші болу үшін шарап ішпеу керек, шарап ішкеннің тілінде ақылсыз деген өз есімі тұрар» т.т. көптеген осындай елдер арасындағы қатынасқа қатысты ойлар этикалық-саяси мәселелерге арналған.

Бек мәңгілік шарт екі ісін, қырағылық,

Қырағылық және заңы елі үшін. – дегенде Ж.Баласағұн ел басшысының екі басты міндетінің бірі - елдегі заңдылықты қадағалау деп біледі. Қырағылық мәселесін – мемлекеттік қауіпсіздік деп білсек, елдің көңілді болуы, өміріне сенімді болуы бектердің заңды тура ұстануына тәуелді деп біледі ойшыл ақын. Тағы бірі - халыққа әділ заң бергей,

Бір-біріне күштімсітпей, теңгергей!

Екіншісі, қазына хақын жемесін,

Ей, қолы ашық, дәл уағында төлесін.

Осы өлең жолдарынан заң күшіне бағынатын құқықтық мемлекет қағидасы мен оны ұйымдастыру принциптері нақты

аңғарылып тұр. Алдымен, ерікті азаматтарды бір-бірінен кемсітпейтін заңдар әділетті, екіншіден, қабылдаған заңдар мен бұйрықтар орындалуы міндетті. Үшіншіден, әділ заң ел қазынасын қорғайды. Ортақ мемлекеттік қазынаны сақтау, қорғау - әрбір басшының міндеті, ал әр адамның өзіне тиісті салықтарын мерзімінде төлеп тұруы парыз.

Ж.Баласағұн саясаттың заңға бағыныштылығын дұрыс деп санайды. Ойшыл үшін саясат пен заң егіз, құстың қос қанаты сияқты. Саясат өз кезегінде заңды жетілдіруге және түзетуге бағытталуы керек деп біледі. Ойшыл еңбектерінен Баласағұнның мемлекеттің қызмет етуінің ең белсенді тетіктері саясат, билік және заң өзара тәуелді байланыста қызмет ететіндігін терең білгендігін байқаймыз. «Мемлекеттік құрылыс туралы пайымдау, ел басқару түрлерін сипаттау, этикалық және саяси нұсқаларды белгілеу, билеушінің және бағыныштының қалай тағайындалуын анықтау, азғын қоғамды сынау – мұсылмандық Шығыста алғаш рет әл-Фараби көтерген мәселелердің жиынтығы екендігі белгілі. Ал бұл мәселелерді шешуге келгенде әл-Фараби өзінің неғұрлым көрнекті әлеуметтік – саяси ойшыл екендігін көрсетсе, Баласағұн заңдылық пен әділетті саясат елге қамқор боларлық биліктің тетіктері екендігіне айрықша назар аударады. Егер әл-Фараби мұрасы адамгершілік, әділеттілік қағидаларына толы болса, Ж.Баласағұн мұрасы қазіргі дәуірмен үндесіп жатыр. Осының өзі олардың рухани мұрасын әлі де терең зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Қазақ халқы мекендеген кең далада қазақ хандығы құрылып, оның буыны бекінгенге дейін қолданылған, кейін де біраз уақытқа дейін қолданылып келген құқықтық қағидалардың негізгі бөлігі - шариғат пен Шыңғыс ханның «Ұлы Жасысынан» алынды.

«Шариғат» - араб тілінде «жарлық», «заң ережесі» деген мағынада, мұсылман діні таралған елдерде қолданылған заң жинағы. Ол мемлекеттік құқық нормаларынан, міндеттеме, мұрагерлік, қылмыстық және отбасы – некелік құқық, сондай-ақ сот жұмысы мен бақылау туралы жарлықтардан тұрады. Мұсылмандық сот ісін

жүргізуде Марғұлан қаласында 1152 жылы дүниеге келген, шейх Бұрхан ад-Дин Әли жазған, төрт кітаптан тұратын Әл – Хидая атты шығарманы пайдалануға болады. Шариғат соты көпшілік алдында ауызша жүргізіліп, әуелі ант алынылып, ант беруші кәмелетке толған, ақыл-есі дұрыс адам болуы қажет. Балаларды, есі дұрыс еместерді зорлап ант бергізуге болмайды. Әкесі не ері рұқсат етпесе, әйелі мен балалары да ант бере алмайды, ант тек дауыстап айтылып, жазып берілмейді. Шариғат бойынша істі қағаз қарайды. Егер қылмыс жеңіл болса, шариғат қазыларға кейбір жағдайларда жазаны өз білгенінше белгілеп, үкім шығаруға мүмкіндік беріліп, алдын ала тергеу ісі көпшілік алдында жүргізіледі.

XIII ғ. басында Моңғол мемлекетінің құрылуы өмірге Шыңғыстың «Ұлы Жасысы» деп аталған заңдар жинағын әкелді. Жасы моңғол тілінде (дзасак) «шешім», «заң» деген ұғымдарды береді. Атақты тарихшы Джувейнидің куәлік етуіне қарағанда, Шыңғыс хан заңдары құймаға (алтын, күмістен жасалған тұмар) жазылып, «Жасы біліктілері» атағын иеленген хан ұлдарында сақталған. «Жасыға» сәйкес мемлекет - билеушінің (хаканның) жеке – дара меншігі болып саналады. Ол барлық заңнан биік тұрды.

Әскери билік азаматтық биліктен бөлініп, ол ең жоғарғы, қасиетті билік болып саналды. Негізгі мәселелерді шешумен әскери билікті иеленуші бекзада айналысып, ол «дарұғышы» шенін иеленді. «Жасыда» ұрлық, кісі тонау, зинақорлық сияқты қылмыстарға ауыр жаза, яғни өлім жазасы қолданылған, бірақ кісі өлтірген адам белгілі адам болса, ол жазасынан құн төлеп құтыла алатын еді. «Жасыда» қан араластырушылыққа (инцеста) қатаң тыйым салынып, жаратушыны, әміршіні, елдегі үлкендерді құрметтеушілікке жоғары мән беріледі. «Жасы» жаратушыға деген ұлы сүйіспеншілікке шақырады.

К.Маркс пен Ф.Энгельс «Неміс идеологиясы» деген еңбегінде: «Алғашқыда идеялардың, түсініктер мен түйсіктердің дүниеге келуі материалдық әрекет-тірлікпен қоян-қолтық араласып жатады, адамдардың материалдық қарым-қатынасы нақтылы өмір көрінісіне ұласады. Бұл тұста адамдардың ұғым-түсініктері мен рухани қарым-

қатынасының пайда болуы материалдық қарым-қатынасының тікелей нәтижесі. Мұның өзі кез-келген халықтың саясат, заң, адамгершілік, дін, метафизика, т.б. түрінде көрініс табатын рухани болмысына да қатысты»,- деп жазады [4]. Осы тұжырымның дұрыстығын Асанқайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Жиембет, Доспамбет, Бұхар, т.б. көптеген аты мен жырлары аңызға айналған ақын-жыраулар мұрасынан көреміз. Бұл жерде жыраулық поэзия тек халық мәдениетінің төлбасы ғана емес, ол - әлеуметтік, саяси, философиялық, тарихи, эстетикалық, адамгершілік ақыл-ойдың тоғысқан жері.

Ағылшын гуманисі Томас Мордан жүз жыл бұрын өмір сүрген Асанқайғы (1361 – 1469) өз қиялындағы аралын (Утопия) іздеді. «Жер – ұйықта» адамдар бақытты өмір сүреді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман болды. Бұл әлеуметтік утопизм идеясының алғашқы көрініс табуы болды. Асанның XV ғасырдағы қазақ ұлысын біріктіруге жанын аямай тер төккенін, Әз – Жәнібек, Керей хандармен бірге Әбілқайырға қарсы күрестің басында болғандығын, тіптен оның тек бір ғана қазақтың аңыз - әпсаналары мен ертегілеріндегі Жәнібек ханмен бірге есімі қосақталып, қатар айтылатын тарихи тұлға ғана емес, көршілес қырғыз жұртына да осы қалпында белгілі екендігін Ш. Уәлиханов таңдана жазады.

Ата жауымен арпалыста қан кешіп жүрген жауынгерлерді идеялық рухтандырған да, елін-жерін сүюге, құрметтеуге, ел басына күн туған сын сағаттарда бір тудың астына топтасуға шақырған да жыраулар жыры. Жыраулар поэзиясындағы саяси - әлеуметтік көзқарастары олардың хандықты сақтау, нығайту, халық пен хан арасындағы қатынас, әділ басқару туралы идеяларынан көрінеді. Жас Қазақ хандығының байрағын қазақ сахарасында желбірете, нық орнатуға ат салысты, осы іске бұқараны жігерлендіріп отырды. Кейде халықтың мүддесі тұрғысынан ұлыққа қарсы да өз пікірлерін білдіріп, олардың көңіл тоймас іс-әрекетін әшкерелеп, ел ісіне тікелей бет бұруын, хан төңірегіндегілердің жемқорлығында қаймықпай, кесіп айтып отырған Асан қайғы бабамыз бұл орайда ақын ғана емес, саяси және қоғамдық қайраткер.

Қадірлі Асан қайғының Жәнібекке айтқаны да осы бағытпен үндеседі:

- Әй, хан, мен айтпасам білмейсің, айтқаныма көнбейсің, өзіңнен басқа хан жоқтай, елеуреп неге сөйлейсің?! Құлың көп сені өлтірер, осыны Асан біледі, мұны неге білмейсің? Шабылып жатқан халқың бар, аймағыңды көздеп көрмейсің, қымыз ішіп қызарып, мастанып қызып терлейсің... Қорған салдың бейнет қып, қызметшің жатыр ішіп-жеп, оны неге білмейсің! - дегені осының куәсі [5, 27 б.].

Заманның саяси-әлеуметтік хал-ахуалына орай жыраулар өмірге белсене араласып, ел ісінен оқшау тұра алмады. Халық тілегін көлденең жүрген көк аттыға айтып, мұңын шаға беруден аулақ. Орда төңірегінде жүрген Асан қайғы тарихи дәуірінің көкейтесті арманын өлең өрнегіне тізіп, жоғарғы билік иесіне қарата айтып, заманның саяси памфлетіне айналдырды:

Тапқан жерге ел көшір, мұны неге білмейсің?! Әй, Жәнібек, ойласаң, қилы-қилы заман болмай ма, суда жүрген ақ шортан, қарағай басын шалмай ма?! Мұны неге білмейсің?

Жыраулық поэзияның терең концептуалдық мәні бар. Өмірмен біте қайнасу ілкі поэтикалық мәдениетіміздің әлеуметтік тегі мен қоғамдық қызметін ашып, замана сұраныстары осылайша жыраулар мойнына ауыр да жауапты салмақ салды.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1551 ж.ж.) XVI ғ. өмір сүрген көрнекті мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, тарихшы, әдебиетші, ақын. Ерен еңбегі және игі қызметімен де түркі халқына тұлға болған осындай ойшылды бәзібір жұрт зиялылары «Мырза Хайдар түрік» деп жазып, оның түркі текті екеніне мән берсе, кейбір ел ғалымдары дарабоз дарынды Мырза Хайдар Дұғлат немесе Әмірзада Кашмири деп те атайды. Ол Орталық Азия халықтарының тарихы, этнографиясы мен географиясы, тілі мен әдебиеті, мәдениеті жайын сөз ететін «Тарих-и Рашиди» және «Жаһан наме» атты классикалық шығармалардың авторы. Дулати өмір сүрген кезеңнен бастап оның «Тарих-и Рашиди» шығармасы аса ділгірлікке байланысты ғасыр сайын көшіріліп отырған. Мысалы ол XVI ғ. – 3 рет, XVII ғ. – 5, XVIII ғ. – 3 рет, XIX ғ.

тіпті 12 рет хатқа түскен. Ұлы ғалым шығармасына орта ғасырдың өзінде-ақ Орта Азия тарихын зерттегендердің соқпай кеткені некен-саяқ. Олар, әсіресе Кашмир, Шығыс Түркістан, Тибет сияқты көпке дейін жұмбақ, белгісіз болған елдер жайлы жазғанда көбінесе Дулати деректеріне сүйеніп, «Тарих-и Рашидиді» бірден-бір дұрыс, жазба дерек көзі ретінде пайдаланған [3, 176 б.].

Қазақ хандығы құрылған соң, оның өзінің заң жинақтары дүниеге келді. Мұндай заң жинақтарының үшеуі белгілі: «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке ханның «Жеті жарғысы». Осылардың ішінде жазба түрінде жеткені «Жеті жарғы». Бұл заң жинағын қазақтардың өз ауыздарынан жазып алған, орыс зерттеушілері Г. Спасский мен А. Левшин.

«Есім ханның ескі жолы» бізге қолжазба күйінде жеткен жоқ. Ол «Қасым ханның қасқа жолы» сияқты, көшпелі қазақ қоғамының негізгі заңы қызметін атқарса да, қазақ шежірелері, шетел жылнамаларында тұтастай көрініс таппады. Алайда, аталған екі заң жинағының екеуі де Тәуке ханның «Жеті жарғысының» негізі болып қаланғанын ескерсек, ол туралы белгілі бір дәрежеде мәліметтер алуға болады. «Есім ханның ескі жолы» өзіне дейінгі «Қасым ханның қасқа жолы» сияқты, бес хақиттан (бес тарау) тұрады. Оның алғашқы тарауы жер дауы, мал – мүлік мәселелеріне арналды. Бұл тарауда әр рудың ата қонысы, жаз жайлауы мен қыс қыстауы, тіпті көш – қонысының жолы да көрсетіліп берілді.

Екінші тарауда қылмыс мәселелері қарастырылады. Есім хан құн үстіне «үстеме құн» белгіледі. Зерттеушілердің деректері бойынша үстеме құн «өнер құны» және «сүйек құны» болып екіге бөлінген. Оның себебі де бар. Мәселен, аузымен құс тістеген жүйрік пен жабының төлеуі де, құны да әр түрлі. Міне, осындай қасиеттеріне орай үстеме құн белгіленген. «Жеті жарғыда» ер құны 1000 қой. «Есім ханның ескі жолында» әйел құны оған төленген қалың мал мөлшеріне қарай белгіленген, ал «Жеті жарғыда» әйел құны еркек құнының жартысындай ғана.

Қазақ хандары әскери заңға да ерекше мән берді. Бұл «Есім ханның ескі жолының» үшінші тарауында көрініс тапты. Есім хан жаушыдан хабар келісімен, әр рудан жасақ жасау міндетін белгілеп, оны сол рудың есебінен жасақтау керектігін заңдастырды. Есім ханның ерекше мән берген саласы мемлекетаралық қатынастар болды. Ол даңқты қолбасшы болумен қатар, шебер елші де бола білді. Көрші мемлекеттермен достық қатынастарды қағазбен ғана емес, қандас туыстық – құдалық жолмен де бекітті. Оның бұл мәселелер бойынша нұсқаулары «Ескі жолдың» елшілік жораларына қатысты төртінші тарауында көрініс тапты.

«Есім ханның ескі жолының» соңғы тарауы қонақ күту, ас беру, той өткізу сияқты халықтық салт – дәстүрге негізделді. Осылармен қатар, «Жасыда» наным – сенімдік тыйымдар да бар. Мысалы, кімде – кім қолбасшының табалдырығын басса, сол өлім жазасына кесілген. Сондай-ақ «Жасыда» кім екеніне қарамастан, дәмді ұсынушы адамның өзі татпай тұрып, асқа қол созуға тыйым салынған [2, 65 б.].

Діни мәселелерге келгенде «жасы», сол кездің өзінде-ақ қазіргі өркениетті дәуірдегі демократиялық елдердің жариялаған «толеранттылығын», яғни өзге дінге төзімділігімен қоса, құдайға жаққан барлық діндерге құрметпен қарау қажеттілігін де баса көрсеткен.

Тәуке ханның (1626-1718 ж.ж.) Тәуке хан ішкі саясатында бар мүмкіншілікті пайдалана отырып, қайткен күнде де ру арасындағы алауыздықты тоқтату үшін сонымен қатар ел басқару ісін жақсартуды күн тәртібіне қойды [2, 72 б.]. Бір орталықтан басқарылатын қазақ мемлекеттігін құру үшін бірінші кезекте тұрған мәселе, Шыңғыс хан ұрпағынан тараған сұлтан, төрелердің және ерекше мәртебеге ие болған қожалардың, қазақ қоғамындағы құқықтық жағдайларын өзгертуге ден қояды. Ондағы ойы мемлекеттік басқару ісіне әр ортадан шыққан қабілетті, туа біткен дарынды адамдарды тарту еді. Қазақ қоғамының саяси аренасына осындай саясаттың негізінде халық арасынан шыққан дарынды билер мен елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғауда ерлік

танытқан батырлар таныла бастады. Мемлекеттік аппарат құрамында өзгерістер жүріп, атап айтсақ, басқару үрдісінде бұрын беймәлім болған «Билер кеңесі» енгізілді. Бұл мемлекеттік орган қазақ мемлекеттілігінің саяси жүйесінде үлкен құқықтарға ие болумен қатар, ішкі, сыртқы саясатты жүргізуде орасан зор рөл атқарды. «Билер кеңесі» сайланған алқалық орган ретінде талқыланған, қаралған мәселе бойынша қайта айналып қарауды қажет етпейтін шешім қабылдау дәрежесіне дейін көтеріле алған. «Билер кеңесі» өзінің мемлекеттік функцияларын тұрақты атқарып отырған. Үш жүздің рулары арасындағы шиеленісті дауларды шешуде, сепаратистік қимыл-әрекет жасаған сұлтандарды және жалпы трайболизмді тежеуде өлшеусіз рөл атқарып отырды. «Билер кеңесінің» нақтылы мәселе бойынша қаралған істерінің шешімдері заң күшіне еніп, ханның өзі оны жоққа шығара алмағандығын айта кеткен жөн. «Билер кеңесінің» құрамы қажет болғанда кеңейтіліп Қаз дауысты Қазбек би, Әйтеке, Досай, Едіге, Сырымбет, Қабек, Даба, Есейхан, Жалған, Ескелді, Сасық билер, Байдалы, Тайкелтір, Қоқым сияқты дарынды қайраткерлер мен батырлар кірген.

Тәуке ханның реформаторлық қызметінің сапынан ерекше орын алатын мәселе - қазақ қоғамының құқықтық жүйесін қалыптастыруы. Мемлекетті нығайтып, тәртіп орнату үшін тиімді, халық мүддесіне сай келетін, орындалуы арнайы тетіктермен қамтамасыз етілетін заң жүйесі болуы шарт. Бұл қағиданы Тәуке хан аса көрегенділікпен түсінген. Соның нәтижесінде қазақ қоғамының ұлттық Хартиясы - Жеті Жарғы дүниеге келді. Ол тек қана сол заманның талаптарына сай келетін құқықтық құжат емес. Оның мәні және мазмұны жағынан көшпелі қазақ халқының этикалық, шаруашылық ұйымдастыру және географиялық ерекшеліктерге сай қабылданған аса құнды құқықтық ескерткіш болып табылады.

Қазақ қоғамдық-саяси ойы дамуының жыраулар кезеңінің тағы да бір көрнекті өкілі - Бұқар жырау (1685 – 1777) жылдары өмір сүрген. Қазақ даласында өте қуатты

орталықтандырылған мемлекет болуын аңсаған жыраулар тобының бастауында тұрды. Ол күшті хан билігін жақтады. Хан жанында «хан кеңесі» болуы тиіс. Хан олардың ақылын, өзі қажет деп санаған жағдаяттарда пайдаланады.

Қазақ халқының бодандыққа дейінгі азаматтық тарихы мен рухани өміріндегі ақын, жыраулардың атқарған қызметі мен тындырған істері айрықша елеулі. XV–XIX ғасырлардағы қай жырауды алсаңыз да, олардың елі үшін жанын отқа тоспайтыны кем де кем. Бұлардың көпшілігі халқының қамына бола ханмен де, қарамен де айқасудан тайынбаған. Солары үшін оларды елі де риясыз сүйе білген, батыр тұтқан, көріпкел санаған, елінің серкесіне, көсеміне балаған, ерлік мінездерін қылықтарын аңызға айналдырған.

Қазақ халқы алғаш рет мемлекет құрып, бір тудың астына біріккен уақыттағы ауыз әдебиеті - хан мен халықтың арасындағы қарым-қатынастың тамаша үлгілерін береді. Мысалы, Бұхар жыраудың ханның өзіне қаратып халықтың атынан: Ей Абылай, Абылай, Абылай ханым, бұл қалай? Бұл қалайдан сескеніп, сөзімді қойма тыңдамай, - деуі «өкілдік демократияның» үлгісін көрсетеді [6, 205 б.]

Сол сияқты басқа да ақын-жыраулардың ханға «Сен» деп өлең бастауы – халықтың атынан сөйлеулерінде сияқты. Сондай ақынның бірі - Үмбетей жыраудың (1706 – 1778) да Абылайды «хан» демей «ханым» деуінде де осындай түсінік, мағына бар. «Сен, хан емессің, менің ханымсың, сенің иең мен боламын» деген ой жатыр... Халықтан хан да үлкен емес. Хан тағының мәңгілік емес екенін ескерте келе: Дүние кезек, Абылай, қаласың әлі-ақ сен былай,- деп сес те көрсетеді. Халықтың көңілінен шықпаған ел басшыларын мойындауға болмайтынын білдіретін, билік иелеріне ешқашан бас имейтін азаматтың сарыны Сүйінбай Аронұлының (1822 – 1895 ж.ж.) өлеңдерінде де байқалады: Хан құдайдың ұлы емес, құдайға да құл керек, халықтың жоқ па керегі?! Немесе: Төре деме төрені, ел тілегін таппаса, қару деме семсерді, шапқанда сүйек қаппаса.

Дәл осындай отты жолдар Махамбеттің Жәңгір ханға, Сүйінбайдың Тезек төреге айтқандарында кездеседі [5, 160 б.]. Көпшілікке жаман аттары жайылып, масқара болудан қорқатын хандар мен төрелер де шындықты жасқанбай айтатын ақын – жыраулардан қатты сескенетін.

Бодандық кезеңде қазақ даласы түгелге дерлік Ресей империясының құрамына енді. Соған байланысты қазақ қоғамының ел басқару, халық билеу дәстүрлері мен заң – жобаларына өзгерістер дендеп кіре бастады. Аумақтық мәселелер бірсыпыра айқындалып, жерге деген меншіктілік жағдайлары өз шешімін тапты. Ұлыстарды билейтін хандық институттардың құқығы қысқарды. Бұрын үлкен территорияларды мекендеген халықты хандық атақпен билеп, өзі әрісі бүкіл қазақтың, берісі үш ұлыстың бірінің әміршісі сезінетін хан – сұлтандар тұқымының айбыны кеміді. Осыған байланысты бұрын сол хандық институттың басқару аппаратының бір жағынан идеологиясын жүргізетін, бір жағынан сол аппараттың құрамында отырып ұлыстың мүддесін қорғайтын жыраулар қауымы да тарих сахнасынан біртіндеп ығыса бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л. Көне түріктер. (ауд. Ә.Жұмабаев, П.Бейсенов). Алматы, 1994. 4-5 бб.
2. Қазақтар – казахи. Тарихи тұлғалар. 2 Т. 2003. 26, 30, 65, 72 бб.
3. Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995. 12, 176 бб.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармалар. 2 Т. 19 б.
5. Қазыбайұлы С. XV-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. (Жыраулар поэзиясы). Ақтөбе, 2004. 27, 160 бб.
6. Нұржекеұлы Б. Жүз тұңғыш. Алматы, 2005. 205 б.

* * *

В статье отражена история становления и развития казахского политического мышления.

ӘОЖ 9(57)

Б.Қ. Бірімжаров
Тарих ғылымдарының докторы,
М.Өтемісов ат. БҚМУ профессоры
А.С. Байболсынова
Тарих ғылымдарының кандидаты,
Орал қ.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ИДЕЯ ЖӘНЕ БӨКЕЙЛІК ЗИЯЛЫЛАР

«Тарих - халықтың зердесі, ол содан қуат алады, ол содан әлеуметтік шығармашылыққа, жарқын болашаққа бастайтын шабыт алады. Ал тарихқа ден қоюдың күшейе түсетін себебі - адамдар өткеннен бүгінгі күнге ұқсастықтар іздейді, одан бүгінгі күн проблемаларының шешімін тапқысы келеді».

Зиялы тарихшы К.Н.Нұрпейісов «Ұлттық рухтан айрылған халық ел болудан қалып, жігерсіз, еріксіз тобырға айналмақ. Басқаның құрығына мойынсұнып, оның жетегінде кете бермек. ...Қазақстанның тәуелсіздігінің жариялануы, оның әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесіне айналу ұлттық рух пен ұлттық сананың қоғамымыздың дамуының қуатты күшіне айналуына жол ашады» [4, 21]-дей отырып, қазіргі қоғам жағдайында қазақтың ұлттық ділін бойына сіңірген салауатты ұрпақтың өсіп-өнуі үшін жағдайлар жасау қажеттігіне баса назар аудартады.

Мемлекеттік ұлттық мүдделерді көтеру мәселесі XX ғасырдың басында Қазақстандағы ұлттық зиялыларының қалыптасу үрдісімен астасып өрбіп жатты.

Олардың бірқатар бөлігі еуропалық білім алғандар еді. Олар шығыстың ұлттық қозғалысының ғана емес, сонымен қатар Батыстың буржуазиялық революцияларының да ықпалын, патша режиміне оппозициялық пиғылдарындағы өз отандастарының үдей түскен қысымын бастан кешірді. 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін Ресейдегі

мұсылмандардың, соның ішінде түрік халықтарының қозғалысы жаңа қарқын алды. Мерзімді баспасөздің пайда болуы мен дамуына капитализмнің, тауар-ақша қатынастарының, көлік пен байланыстың дамуы да, әлеуметтік жағдайлардың шиеленісуі, өлкені одан әрі отарлау да себепші болды. Туып келе жатқан ұлттық біржуазияның үстемдік етуші орыс буржуазиясымен бәсекесі, шетел капиталының енуі білім беру, баспасөз және байланыс жүйесі реформасының қажеттілігі туды. Ең алдымен, қазақ халқының отаршылдық шеңгелінен шығуының амал-айлаларын іздестіру басты проблемаға айналды.

1905 жылғы оқиғадан кейін Ресейде сөз бостандығы, ұлттық мүдде жолындағы күрес шарықтау шегіне жетті. Орыс тарихында революциялық күштер өзінің соңғы мүмкіндіктерін пайдаланды. Олардың арасында Қазақстандық және қазақ ұлттық зиялылар болашақ Алаш партиясының да көптеген өкілдері болды.

Қазақстандағы алаш қозғалысы дүниежүзілік ұлт-азаттық қозғалыстың өзекті бөлігіне айналды. Ал осы кездегі ұлттық зиялылар өкілдерінің қалыптасуында маңызды орын алған, оларға ақыл-кеңес беріп, саяси-қоғамдық тұлға ретінде қалыптасуына зор үлесін қосқан Бөкейордалық тарихи тұлғаларды да атап өткен жөн. Олардың бірі де бірегейі - Мақаш Бекмұхамедов - Жаңгір мектебін үздік бітірген түлектердің бірі, өзі де бірнеше шәкірттер тәрбиелеп, оларды Ресейдің Санкт-Петербург, Саратов, Казань, Орынбор, Омбы сияқты қалаларындағы ірі-ірі оқу орындарына жіберіп оқытқан және оларға арнаулы стипендиялар төлеп тұрған. Мәселен, кейін Ордада уақытша Кеңес төрағасының кеңесшісі болатын Д.Қосуақов Қазан университетін, жоғарыда айтқан Б.Құлманов Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін, жеті түлек Стамбулдағы діни семинария бітіреді. Ал, Ғабдолғазиз Мұсағалиев деген жас Мысыр шаһарындағы дарулфаннинниің (университеттің) толық курсын, тағы да бір университетті бітіріп, шығыстың сегіз тілін меңгерген.

Жаңгір мектебін үздік бітірген Мақаш Орынбор қаласындағы Неплюев Кадет корпусына оқуға түскен соң

оларға шекаралық комиссияның төрағасы, шығыстанушы ғалым (кейіннен Ы.Алтынсаринге де ұстаздық еткен) В.В.Григорьев дәріс оқиды. Мақаш өзінің әріптес досы М.С.Бабажановпен бірге ұстазының үйінде күн құрғатпай болып, ғалымның бай кітапханасымен, әлемдік әдебиеттің мол қорымен емін-еркін танысады. Онда Мақаш жалғыз емес, қасында Бөкей ордасынан Шалабаев Сұлтан, Саңғырықов Мырзағали, Ниязов Жүсіп, Жантөрин Сұлтанмахмұд, Бөкейханов Арыстангерей, Бабажанов Мұхамед-Салық және Нұралыханов Зұлқарнай сынды ұлдар болатын.

Мақаш 1852 жылы кадет корпусын тәмәмдаған соң елге оралып, Орда қаласындағы Уақытша кеңесте тілмаш болып орналасады да, арада бір жыл өткенде Каспий теңізінің терістігіндегі 1-ші және 4-ші округтерді қоса (қазіргі Атырау облысының қазіргі Құрманғазы, Исатай, Махамбет, Индер аудандарының біраз бөлігі) басқарушы әкім қызметтерін атқарады.

Бір айта кететін жайт – ол кезде Бөкей даласы бес қисым (бөлік), екі округке (аймақ) бөлінетін. Солай бола тұрса да, олардың қай-қайсысы да жалпы түрде ханға, кейіннен Уақытша кеңеске бағынған. Бірақ әрқайсысының жеке әкім-басқарушысы болған. Атап айтқанда, олар – Тарғын, Қалмақ, Нарын, Қамыс-Самар, Талов бөліктері мен Каспий жағалауындағы бірінші және екінші округтер. Мақаш болса, соңғы екі округте түрлі жылдарда жеке-жеке де, қосарлап та жарты ғасырға жуық басшылық еткен. Оны сол кездегі Астрахань губерниясының жыл сайынғы жарық көрген статистикалық естелік кітаптарындағы мәліметтер дәлелдейді.

Мәселен, Мақаш 1886 жылға дейін (бірақ қай жылы бастағаны белгісіз) екі округте қатар, ал 1886 жылдан бастап екінші округте әкім болған. Бұл округтер территориясы қазірше айтсақ, Исатай ауданының Таскран учаскесінен Астрахань облысының Құмөзек ауданына дейінгі кең алқапты қамтиды. Былайша айтқанда, оған Құрманғазы, Исатай, Индер, Ресейдің Қызылжар, Володар аудандарының тұтас және ішінара бөліктері кіреді.

1892-1897 жылдары Ордадағы Уақытша кеңестің кеңесшісі болып, кейін зейнеткер атануына орай әкімшілік қызметтен біржолата босайды. Бұл кезде оған патшалық Ресей тарапынан жасауыл шені және «Әулетті дворянин» деген құрметті атақ беріледі. Сондай-ақ өзі басқарған өңірде денсаулық сақтау мен халық ағарту ісін ұйымдастырудағы үлгілі қызметі үшін патшалы Ресейдің жоғары марапат белгісі төртінші дәрежелі Қасиетті Владимир, екінші дәрежелі императорлық тәжді қасиетті Станислав және үшінші дәрежелі қасиетті Анна ордендерімен әр жылдары марапатталды.

Егер нақты емес деректерге назар аударсақ, ол өз өмірінде орыс патшасына сегіз рет өтініш хат жазып, үш рет қабылдауында болған. Әрине, оның бәрі қандастарының қамын ойлаудан туған іс болса керек.

Мақаш өмірінің соңғы 20-25 жылында халық ағарту ісі, денсаулық сақтау саласына ерекше көңіл бөлген. Әр жылда Қазанның, Уфаның діни медреселерін бітірген жастарды шақырып, оларды ел балаларын оқыту үшін жалдаған. Елдегі жиі бой көрсететін оба, сүзек ауруларының алдын алу үшін Астрахань, Сарытау қалаларынан арнаулы маман дәрігерлер шақырған, елде амбулаториялық бекеттер аштырған.

Сондай тұлғалардың бірі – 2007 жылы 160 жасқа толған Бөкей Ордасының билеушісі, қазақ мемлекеттілігінің тарихында ең соңғы ханның санатындағы Жәңгірдің немересі - Шәңгерей Сейіткерейұлы Бөкеев.

Шәңгерей ел ішіндегі азын - аулақ билік ісіне ертерек араласқан. Шариғат заңын жетік білген, оған қоса орыстың халық сайлап қоятын присяжный /азаматтық/ сотының азаматтық істерді қарап, қазылық ететін мировой сотының іс жүргізуіне тікелей араласқан тәржірибелі ақынның төрелігіне іріңдеп у шыққан қиын даулар ғана берілген.

1917 жылы 10 қыркүйекте Ордада қазақ зиялыларының жиналысы өткен. Онда ішкі және сыртқы мәселелер қаралған. Оның ұйымдастырушысы атағы бүкіл аймаққа әйгілі бөкейлік тарихи тұлғалар - Шәңгерей, Ғ.Қараш, У.Танашев және Ниязов, т.б. болған.

1917 жылы 21-26 шілдедегі Орынбордағы бірінші жалпы қазақ сьезіне Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарымен қатар Бөкей ордасынан да көптеген делегаттар қатысқан.

Ал, 1917 ж. 5 желтоқсан Орынбордағы екінші съезде Бөкейліктер атынан Уәлитхан Танашев енеді. Съезге төраға Бақтыгерей Құлманов болған. Осы съезде У.Танашев Алашорда үкіметінің министрі болып тағайындалады.

1918 жылғы 8 маусымда Самарада құрылған Құрылтай жиналысында Бөкейлік батыс Алаштық өкілдер қазақ мүддесін қорғауда көптеген мәселелерді көтеріп, талқылаған.

Бөкейлік Алаш Орда қайраткерлерінің бірі – Бақтыгерей Құлманов 1857 жылы Бөкей Ордасына қарасты сұлтандар отбасында дүниеге келген. 1881 жылы Орынбор гимназиясын, 1888 жылы Санкт-Петербург императорлық университетінің шығыс тілдер факультетінің түрік-татар-парсы разряды бойынша бітіріп шыққан. Шығыстану саласы бойынша алғаш ғылым кандидатын алған қазақ ғалымы. Оқуын бітірген соң 1889-1903 жылдарда Бөкей Ордасының Қамыс-Самар бөлігінің правителі қызметін атқарған. 1903 жылы 22 шілдеде Бөкей Ордасын басқаратын Уақытша Кеңеске казактар жағынан кеңесші болып тағайындалған. Осы қызметте 1906 жылы зейнетке шыққан. Ресейдің I, II Мемлекеттік Думаларына Бөкей Ордасы қазақтары атынан екі мәрте депутат болып сайланған.

1917 жылғы ақпан төңкерісінен соң Уақытша Үкіметтің жергілікті жердегі комиссары әрі сол жылы 19-21 сәуірде өткен Бүкілбөкейлік съезде құрылған Бөкей Ордасы Орталық Атқару Комитетінің төрағалығына сайланады. «Алаш» партиясы мен Алаш Орда өкіметінің белсенді мүшесі «Алаш Орда» өкіметі төрағалығына үміткер саналады. Батыс Алашорда бөлімінің белсенді басшыларының бірі болған.

Төңкерістен бұрын жоғары білім алған қазақ жастарының көп болғанына архив құжаттары дәлел бола алады. Басқаны айтпағанда тек Бөкей ордасынан шыққан қазақ оқығандарының саны зерттеуші тарихшылар көрсеткен екі пайыздан бірнеше есе асып түседі. Бұны жоғарыда

айтылған мәліметтер дәлелдейді. Осы кезеңдегі қазақ зиялыларының ішіндегі елеулі, ірі тұлғалардың бірі – Ғабдолғазиз Мұсағалиев (1888-1933 ж.ж.). Ол 1904-1909 жылдардағы Египет мемлекетінің астанасы Каир қаласындағы Университеттің заң факультетін бітірген – заңгер.

Ғабдолғазиз Мұсағалиев – халқымыздың жарқын болашағы мен ұлттық тәуелсіздігі үшін аянбай тер төккен ірі тарихи тұлғалардың бірі. Оның әр салада атқарған қызметі мен еліміздің бостандығы үшін ат салысқан игілікті істеріне баға беретін болсақ, оның есімі қазақ халқының тарихында ірі қоғам қайраткері, тұңғыш қазақ тарихшысы, публицист, ағартушы-демократ, өзінің ой-өрнегі бар дарынды ойшыл-философ және сегіз тілді жетік меңгерген, ХХ ғасырдың басындағы жалпыдемократиялық ағымда болған зиялыларының бірі.

Ол – орасан білімді абзал азамат. Көне шығыс елдерінің өмірі мен қоғамдық болмысын шарлап, жүріп көрген, салтын да жан-жақты білген десек қате болмас. Ол ХХ ғасырда өмірін саналы, өнегелі өткізген, із қалдырған заңгер, тарихшы, журналист, әдебиетші, халқымыздың саяси санасын ағартушы, прогресшіл, демократияшыл Ұлы Қазан революциясының идеяларын қолдаған азаткер.

Ғабдолғазиз Мұсағалиев ұлы мұхитқа жалғасқан Үнді мұхиты арқылы жүретін кемемен бүкіл Африка, Азияны аралап қайтады. 1909-1910 жылдары дүние жүзінде болып жатқан ұлттық қозғалыстарды, әр халықтың тұрмыс-тіршілігін танып-білу мақсатымен Үндістан, Пәкістан, Индонезия, Жапония сияқты Шығыс елдерінде болады. Бірақ, өкінішке орай, кейін Қазан төңкерісі кезеңінде олардың бәрі жоғалып кеткен.

1911-1913 ж.ж. Орда, Орал, Астрахань қалаларында Бақытжан Қаратаев, Ғұмар Қараш, Елеусін Бұйрин, Шәңгерей Бөкеев, Сейтқали Меңдешев тағы басқа қоғам қайраткерлерімен бірге «Қазақстан» атты қазақ халқының газетін шығаруға, таратуға белсене ат салысқан. Бұл газет 1911 жылы 16 наурыздан Ордада, 15 қарашадан Оралда, 1912-1913 жылдары Астраханьда шығарылды. Сөйтіп,

Ғабдолғазиз Мұсағалиевтер «Қазақстан» газетінің тілшісі қызметін қоса атқарған. Ғабдолғазиз Мұсағалиевтің Батыс Қазақстан облысындағы профессионалды одақтың негізгі басылымы «Қазақстанды» шығаруға ат салысқандығын жасыру үшін Жетісуға осы газетті таратушы ретінде келуіне себеп болды. Қазақтың тұңғыш журналы «Айқапты» шығарушы және оның бас редакторы Мұхамеджан Сералинмен де достық қарым-қатынаста болады. Қапалда ағартушылық қызметпен тікелей айналыса жүріп, ол 1912-1914 жылдары Алаштықтармен бірге «Қазақ», «Айқап» сияқты ірі басылымдарда бірнеше мағынасы терең, көлемді ғылыми-танымдық мақалаларын жариялады. Көтерген мәселелері ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының өзекті сауалдарына жауап беріп, мазмұнымен талай зиялыларға ой салғанына таңданбасқа болмайды. 1917 жылдағы Ақпан төңкерісін Ғабдолғазиз Мұсағалиев өте қатты қуанышпен қарсы алады. Ақ патшаның тақтан құлауын қазақ халқының отарлық құрсау мен ұлттық езгіден босанудың негізі деп таниды. Білімді заңгер журналистік саланы да еркін меңгерген. Өз елінде Ғабдолғазиз Мұсағалиев қоғамдық және саяси қайраткерлердің бірі саналған. Ол прогресшіл, демократияшыл пікірден аумай, берік ұстанған. Бұған дәлел ретінде оның Россияда шығып тұрған «Шора» және «Тәржіман» журналдарында, «Уақыт» («Вахт») деген татар тілінде шығып тұрған газетінде татар тілінде жарияланған бірнеше мақалаларын айта аламыз. Газет беттерінде жарияланған қазақ халқын бостандыққа, теңдікке шақырған идеялар мен үндеулер қазақ халқының ұлттық санасын оятуға үлкен әсерін тигізіп отырды.

1917 жылы буржуазиялық-демократиялық революция тұсында және Қазан социалистік революциясында Ғ.Мұсағалиев пен С.Меңдешев революциялық демократтар жағына шығып, қазақ еңбеккерлерінің қызығушылығын қорғады. 1917 жылдың ақпан айында патша тақтан түсіп, Уақытша үкімет құрылғанда Ғабдолғазиз Мұсағалиев («Ғ.Мусин» деген бүркеншік атпен) шілде айынан бастап,

Орал қаласында өзінің әріптестерімен қосыла отырып, «Ұран» («Призыв») деп аталатын жартылай ресми газетті шығарады. Ұлт істері Комиссариятының қазақ бөлімшесінің Бөкей облысына көшуіне байланысты «Ұран» газеті Қазан төңкерісінің мұраттарын насихаттайды.

1917 жылы желтоқсан айының басында Ғабдолғазиз Мұсағалиев Алаш орданың III съезіне қатысып, ол 33 делегаттың бірі ретінде Алаш Орданың жетекші өкілдерінің контрреволюциялық тактикасын сынға алады. Бөкей ордасына 1917 жылы желтоқсан айында қайтып келген соң, Ордадағы Революциялық Комитеттің құрылуын жақтайды.

Сол Кеңестің І-съезінің 1918 жылы 13 мамырда өткен қорытынды мәжілісінде Ғабдолғазиз Мұсағалиев төрағалық етеді. Бұл мәжілісте Халық Комиссарияты туралы қаулыны қабылдағанда, Бөкей губерниялық Халық ағарту комиссары болып Сейтқали Меңдешев, оның бірінші орынбасарлығына Ғабдолғазиз Мұсағалиев бекітілген болатын.

Міне, қазақ тарихындағы Алаш партиясы мен Алаш Орда өкіметі тарихында Бөкей Ордасынан шыққан қайраткерлер, ірі тарихи тұлғалар - М.Бекмұхамедов, Шәңгерей Бөкеев, Бұйрин, Б.Қаратаев, С.Меңдешев, Б.Құлманов, Шафхат Бекмұхамедов, Ғұмар Қараш, Тұнғаншин, Ғ.Бөкейханов, Ғ.Мұсағалиев, У.Танашевтар болып жатырған қоғамдық-саяси оқиғалардан қалыс қалмай өзіндік үлестерін қосқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Богданов А. Наука об общественном сознании. Краткий курс идеялогической науки в вопросах и ответах. Изд, 2 с. М, 1923. с 229.
2. Абжанов Х.М. Формирование и судьбы казахской интеллигенции // Мысль, 1992, №2. - с 84.

3. Қазақстан тарихы (көне дәуірден бүгінге дейін) III том, А, Атамұра, 2002. 698-718 бб.
4. Сүлейменов Ж. Ахмет Байтурсынов и его время // Мысль, 1996, №8, с 84.
5. Тарихи тұлғалар. Тоғысбаева Б., Сужикова А. Танымдық-көпшілік басылым. Алматы, «Алматыкітап», 2006.-376 б.
6. Ахметов Қ.Ә. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті. Алматы, 2002. -57 б.
7. Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы. III кітап, Алматы: «Білім», 1999, 328 б.
8. Шоқай М. Таңдамалы. –Алматы: Қайнар, 1 т. 1998. 512 б. (153 б).
9. Байтурсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей, 1919, №29, 2 августа.
10. Назарбаева Г., Әбжанов Х.М. Қазақстан: тарих пен тағдыр. Алматы: «Кітап», 2003. -296 б.
11. Қазақстан Республикасы әлеуметтік-мәдени дамуының тұжырымдамасы. Алматы: Қазақстан, 1993. -32 б.
12. Мұхтар Құл-Мұхаммед «Алаш қайраткерлері» А., «Атамұра» 1998, 72-128б.б.
13. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. А.,1999.
14. Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан. А.,1987.
15. Өзбекұлы С. «Арыстары алаштың» А., «Жеті жарғы» 1998, 129-142 бб.
16. Рысқалиева Ф. «Қазақ зиялыларының азаматтық қайырымы» /Ақиқат, 2005, №4 57-58б.б./
17. Рысбеков Т.З. Өскен өлке тарихы. Орал, 1997.
18. Созақбаев С. «Каир университетін бітірген қазақ» /Жас Алаш,1992ж. 3 Маусым/.
19. Сәулембекова М. «Ғабдолғазиз Мұсағалиев» /Қазақ тарихы,2001,№1, 42-47б.б./
20. Тәжібаев Т. «Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века»
21. Халид Құрбанғали «Тауарих хамса: Бес тарих», Алматы, «Қазақстан», 1992, 239 б.
22. Шәріпқали Т. «Өлкеден шыққан қазақ оқығандары» /Орал өңірі, 2000ж. 30 тамыз.

* * *

В статье рассматривается государственная национальная политика в начале XX века и роль бокейской интеллигенции.

ӘОЖ 002(574.1)

Ә.Қ. Мұқтар
Тарих ғылымдарының докторы,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.
Қ. Сүндетұлы
Тарих ғылымдарының кандидаты, Атырау қ.

ОРАЛ БАСПАСӨЗІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ (1932-1938 ж.ж.)

Қазақстанның өз ішіндегі әкімшілік-территориялық бөлініске байланысты 1928 жылы 17 қаңтарда Орал губерниесі округтерге айналып Гурьев және Орал аудандары құрылуымен, осы өңірге тарап тұрған «Қызыл ту» газеті Жымпитыға көшіріледі. Мұның соңы Орал қаласы мен қала төңірегіндегі қазақтар үшін өз ана тілінде газет оқуын қиынға түсірді. Жергілікті халықтың ұсынысына орай 1930 жылы 21 қазан күні өткен Орал аудандық партия комитетінің бюро мәжілісінде «Үлгілі ауыл» газетін шығару үшін редакциялық алқа құрылып, газетті ұйымдастыру жұмысы басталып кетеді [1]. Көп ұзамай 1930 жылдың 1 желтоқсаны күні аталмыш газет жарық көріп, сусындап қалған жергілікті оқырмандардың сүйікті басылымына айналады. Кейін басылым 1931 жылдың 8 наурызынан бастап «Үлгілі кеңес» атауына ие болып, қаладағы №194 Луначарский атындағы баспаханада 1500 данамен басылды. Редакторлығына М.Бекжанов қол қойып отырған.

1932 жылы 8 ақпандағы Қазақстанның жоғарғы үкіметінің қаулысына сай Батыс Қазақстан облысы құрылғанда, енді қайтадан осы дәрежедегі басылымды шығару міндеті тұрды. 1932 жылы 6 наурызда өткен ВКП(б) Батыс Қазақстан облыстық комитетінің ұйымдастыру бюросының №5 мәжілісінде газет құру мәселесі талқыланып, төмендегідей қаулы қабылданады (Түпнұсқа):

«Тыңдалды:

1. «Облыстық газеттерді ұйымдастыру».

а) Газеттердің атауын белгілеу.

б) Жауапты редакторларды беркіту.

в) Газеттің таралымын белгілеу.

Қаулы етеді:

а) Орыс тіліндегі газетке «Прикаспийская Правда» атауы берілсін.

б) Қазақ тіліндегі газеттің атауын анықтап, келесі бюро мәжілісіне дайындау ж.ж. Арықова, Ибраев, Ақдәулетовтерге тапсырылсын.

2. Газеттің жауапты редакторлары тағайындалсын:

а) Орыс тіліндегі «Прикаспийская Правда» газетінің редакторлығына ж.Шилкин (Александр -Қ.С.).

б) Қазақ тіліндегі газеттің редакторлығына ж. Ибраев (жауапты редактор, кейін «Социалды Қазақстан» газетінің тілшісі-Қ.С.).

3. «Прикаспийская Правда» газетінің №1 санын осы жылдың 8 наурыз күні, ал қазақшасын 9 наурызға шығару белгіленсін.

4. «Прикаспийская Правда» газетін алты күнде 5 рет, қазақ тіліндегі газетті күнара шығару (алты күнде 3 рет) болып белгіленсін.

5. Аталмыш облыстық газеттер: ВКП(б) обкомы ұйымдастыру бюросының, облатком ұйымдастыру комитетінің, облыстық кәсіподақ кеңесінің ұйымдастыру бюросының, ВКП(б) Орал аудандық, атқару комитеттері және аудандық кәсіподақ комитетінің үні болып табылсын.

6. «Прикаспийская Правда» газетінің көлемі 115х82 форматпен, таралымы 15.000 данамен және қазақ тіліндегі газет осы көлемде, таралымы 10.000 дана болып шығарылсын.

7. 1932 жылға газет шығару үшін қағаздың мөлшері орыс тілінде: көлемі 115х82 форматқа 30000000 парақ немесе 90 тонна, қазақ тіліндегіге 750000 парақ немесе 2100 тонна болып белгіленсін.

ВКП(б) Қазақстан өлкелік комитетіне КСРО Халық Комиссарлар жанындағы баспа ісі комитетінен облыстық газеттерді белгіленген мөлшерде қағазбен қамтамасыз етуге ұсыныс беру сұралсын.

8.Облыстық газеттерді шығаруға бүгінгі бар газет қызметкерлерінің күші жетіспейтіндігі атап көрсетілсін.

«Прикаспийская Правда» газеті редакциясының қарамағына жж.Маевский мен Руденко жіберілсін.

ВКП(б) Қазақстан өлкелік комитетінен газет қызметкерлерінің негізгі құрамын жасақтауға, әсіресе қазақ тіліндегі газет редакциясына мамандармен қамтамасыз ету үшін сұраныс беру ж.Арықоваға тапсырылсын.

9. Облыстық мекемелердің барлық жетекші қызметкерлеріне газет редакцияларымен тығыз байланыста болып, аталмыш шаралардың жүзеге асырылуын жан-жақты көрсету міндеттелсін.

ВКП(б) обкомы ұйымдастыру комитетінің хатшысы: (Аммосов)» [2].

Арада екі күн өткеннен кейін, 8 наурыз күні болған Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің ұйымдастыру бюросының №6 мәжілісінде қазақ тіліндегі газетке «Екпінді құрылыс» («Ударное строительство») атауы беріледі.

Көп ұзамай, ВКП(б) Қазақстан өлкелік комитетіне берілген ұсынысқа сәйкес «Екпінді құрылыс» газетінің редакторы үшін редактор орнына орынбасар ретінде алдымен ж.Кеңесұлы, кейін Зайтүн Сыздықов қол қояды. Редактор З.Сыздықов туралы Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатында сақталған құжаттарда мынадай деректер бар: «Сыздықов Зайтүн 1900 жылы мамыр айында Семей губерниесі, Қарқаралы уезі, Берікқары болысында жұмысшы отбасында туған, мамандығы бойынша еңбек өтелі 3 жыл, әлеуметтік тегі – қызметші, ВКП(б) қатарына 1927 жылы қабылданған, билет №0950731» [3].

З.Сыздықов 1915-18 жылдары батырақ болып байлардың малын бағады, кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1920-21 жылдары шаруашылықта қарауылшық, 1922-23 жылдары милиционер қызметін атқарады. Білімге деген құштарлығын білген құқық органдары басшылары оған 1923 жылы Семипалатинск қаласындағы кеңестік партия қызметкерлерін дайындайтын мектепке жолдама беріп, онда ол 3 жыл оқиды. Оқуды аяқтағаннан кейін Қызылағаш болыстық атқару комитетінің төрағасы болып 1 жыл жұмыс істейді. Кейін

Павлодар губерниесі, Ақкөл болысының, 1928 жылға дейін Қызылағаш аудандық атқару комитетінің төрағасы болып еңбек етеді. Жергілікті құзырлы органдардың шешімімен 1928-1931 жылы Ташкент қаласындағы САКУ студенті болып журналист мамандығын алғаннан соң, алдымен Ақмоладағы газеттің, кейін 1932 жылы 6 наурызда құрылған Орал облыстық «Екпінді құрылыс» газетіне редактор болып тағайындалады.

З.Сыздықов жаңа құрылған облыстық «Екпінді құрылыс» газетінің қанаттанып, оқырмандар арасындағы таралымын арттыруға, редакция құрамын қаламы жүйрік журналистермен толықтыруға, материалдық қорын жаңғырту бағытында бірқатар ұйымдастыру шараларын жүргізді. Осы бағытта жоғарғы құзырлы билік органдарымен бірлесе отырып жергілікті жерлерде газеттің қалың оқырмандар арасына таралымын арттыру мақсатында үгіт-насихат жұмысын жүргізуге газет қызметкерлерінің іс сапарларын ұйымдастырды. 1932 жыл 20 мамыр күнгі өткен ВКП(б) Батыс Қазақстан облыстық комитетінің ұйымдастыру бюросының №26 мәжілісі қаулысымен Орал облысындағы «Екпінді құрылыс» газетінің Тайпақ, Ілбішін, Ойыл және Жаңғала аудандары оқырман арасындағы таралымын арттыруға бағытталған шараларды жүзеге асыру жж.Сыздықов пен Шилкин, Коробойниковтерге міндеттелген [2, 173-п.].

Газет беттерінде Батыс Қазақстан облысының саясиэкономикалық және мәдени өміріндегі қол жеткен табыстарымен қатар, өзара сын ұранымен біраз материалдар жарияланыпты. Солардың қатарында облыстағы баспасөздің дамуындағы күрделі, күрмеуі шешілмеген мәселелер де назардан тыс қалмапты. Мысалы, «Екпінді құрылыс» газетінің 1933 жыл 18 қаңтар күнгі №14(234) санында «Баспахана жұмысшыларының халі өте нашар» атты мақала жарияланып, баспахана жұмысшылары еңбегін ұйымдастыру дұрыс жолға қойылмағандығы сынға алыныпты. Оқып көрелік: «Жымпиты қаласындағы «Қызыл ту» газетін шығарып тұратын баспаханада 15 шамалы жұмысшылар бар. Бұлардың тұрмыстық күйлері өте нашар. Оған басты себеп

болып отырған жергілікті жабдықтау орнының баспахана жұмысшыларын дұрыс (мезгілді) жабдықтамай отырғандығы, сол сияқты баспахана жұмысшыларына тұратын үй берілмей, оған тиісті орынның көңіл қоймай отырғандығы. Бұл хал – қазір ғана кездесіп отырған хал емес, көптен созылып келе жатқан «аурулы хал». Жергілікті жабдықтау орны күні осы уақытқа дейін баспахана жұмысшыларын жабдықтауды елемей келеді. Баспахана жұмысшыларына азық-түлік алу жөнінде ай сайын аупарткомге, ауаткомге барып, солардың көмегімен ғана кооператив орындарынан алған боламыз.

Міне, осы қолайсыз жағдай жұмысшылардың жігерлерін құм етіп отыр. Осының салдарынан жұмыстың тәртібіне де көп жағдайсыздық туып отыр.

Сондықтан біздің айтарымыз тиісті орындар, әсіресе облыстық жабдықтау мекемесі мен кооператив одағы бұл кеселді жағдайды тезінен өзгертуге тиісті шара қолдансын. С-ұлы» [4].

Сондай-ақ, өлкедегі ауыл-село тілшілері қозғалысын өрістетуге бағытталған 1933 жыл 6 ақпан күнгі №25(245) санында «Екпінді тілшілер слеті» атты мақала осының дәлелі: «Жақын арада Орда ауданындағы 67 жылғы совхозы мен 88-түйе совхозындағы екпінділер, екпінді тілшілердің слеті өткізілді. Онда совхоздардың 32-жылғы жұмыс қорытындысы, бірлестік шарттың орындалуы, тілшілер қозғалысының жаңа міндеттері туралы мәселелер талқыға салынып большевиктік сын ұраны кең орын алды.

Слетке екпінділер совхоздардың орасандай өскенін шаруашылықтарының беркіліп қалғандығын айрықша көрсетіп, әсіресе жылқы малын күтіп өсіруде № 67 совхоздың ұлы табыстарын айқындады. ... Осындай табыстармен қатар кем-кетіктерді де слетке қатынасушылар большевиктік сын ұраны астында қоймай ашты. Осы кезге дейін совхоз иесіздікті жоя алмай келгенін көрсетті. Шынында да соңғы кезге дейін еңбек ақыны теңгермешілік жолымен беріп келген. Жұмыстың сан-сапасы ескерілмеген, еңбек табелді жоғалтып жіберушілік болған. Соның кесірінен қазір совхоздың 50 000 сомнан астам еңбек ақыдан борышы бар. «Екпінді құрылыс» постысы» [5].

Бірақ тәжірибелі журналист З.Сыздықов бұл газетте ұзақ бола алмайды, облыс басшылары 1933 жылы 16 қыркүйек күні жаңа құрылған Гурьев округтік «Социалды құрылыс» газетіне редакторлыққа тағайындайды [6].

Елде болып жатқан қоғамдық-саяси өмірдің жаңалықтарын бұқара арасында кеңінен насихаттаудың екінші бір ірі құралы радио болды. Сол кезде 8 жерде радио желісі: Орал қаласы, Гурьев, Жаңғала, Орда, Форт-Александровск, Доссор, Тайпақ және Ілбішінде бар болатын. 1932 жылдың 1 мамыры күнінен бастап радио байланыс торабынан «Прикаспийская Правда» және «Екпінді құрылыс» газеттерінің 10 саны беріле бастады. Бұл қолына газет тимеген оқырмандардың үйлерге тартылған радио алдына тізе бүгіп, газет хабарларын тыңдап кеңінен танысуына жол ашты [7].

Баршаға мәлім, бұқаралық ақпарат құралдары қашанда мемлекет бюджетінен қаржы бөлінбей жарық көрмейтіні белгілі. Батыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің 1934 жылы 28 тамыздағы №28 § 24 алқа мәжілісі қаулысымен осы жылға қаралған қаржыға қосымша «Прикаспийская Правдаға» - 10 мың сом, «Екпінді құрылысқа» -15 мың сом және «Комсомол ұрпағына» -5 мың сом бөлінді [8].

Уақыт талабына сай баспасөзге қызыл компартияның әміршілдік-тоталитарлық билігінің нығайып орнығуына байланысты, сол кезде олардың әр саны қатты бақылауда тұратын. Жарық көретін әр газеттің беттеріндегі мақала мазмұны, стилистикалық және грамматикалық қателер, газеттің шығатын мерзімі бәрі-бәрі қатты тексерілетін. 1935 жылы 24 қазанда «Екпінді құрылыс» газетінің мерекелік санын шығару кезінде баспахана әкімшілігі өндірісті дұрыс жолға қоя білмеген. Сондай-ақ, газет редакциясының материалды кешіктіріп бергендігі, клишелердің болмауы, жұмысшылар арасындағы ұлт араздығы да себепші болғандығы атап көрсетіліп, газет редакторы ж.Иманқұлов пен баспахана директоры ж.Золотаревтерге партиялық жаза қолданылған [9]. Аталмыш мәжілісте Батыс Қазақстан облысының баспасөзін маман кадрлармен қамтамасыз ету мақсатында, Орал кеңес-партия мектебі жанынан 1936 жыл 1 қаңтарынан бастап аудандық және көптиражды газеттер

үшін «газет ісі бөлімін» ашуға шешім алынады. Осыған байланысты бұл мектептің 10 тыңдаушысын осы бөлімге тарту және қосымша аудандардан 10 адам іріктеуге тапсырма беріледі. Бұл кенжелеп қалған өлкедегі баспасөз ісін жандандыруға, баспасөздің орта және төменгі буындарын кадрлармен қамту мәселесін шешуге жол ашты. Сондай-ақ, жұмысшы, ауыл-село тілшілері мен көптиражды, қабырға газеттер редакторларының білімін көтеру оқулары тұрақты ұйымдастырылды. 1935 жылы 5 маусым күні обком бюросының №92/4 мәжілісінің қаулысымен 15 және 25 маусым күндері екі мерзіммен 15-тен адамдарды оқыту курсы ұйымдастырылып, оқу жоспары беркітілді: ж.Сталиннің әскери қызметкерлер алдындағы сөзін оқып-үйрену үшін – 15 сағат; қабырға газеттерін құрудың техникасы – 20 сағат болып белгіленді.

Гурьев окружкомына дәл осындай жоспармен аудандық курс өткізу міндеттелді [9, 3-іс, 108-п.].

Газет қызметкерлерінің шеберлігін ұштай түсетін осындай курстың пайдасы үлкен болғандықтан, жергілікті құзырлы органдар бұған қаржыны үнемдеген жоқ. Батыс Қазақстан облыстық атқару комитеті алқа мәжілісінің 1936 жыл 15 наурыздағы №11§25 шешімімен облыстық қаржы басқармасына газет қызметкерлері білімін жетілдіру курсын ұйымдастыру үшін «Прикаспийская Правда» мен «Екпінді құрылыс» газет редакцияларына қосымша 6000 сомнан қаржы бөлінді [10].

1936 жыл 28 маусым күнгі обком бюро мәжілісінің №42 §10 «Облыстық аудандық газет қызметкерлерінің курсын шақыру туралы» қаулысымен, аудандық газет редакторларының орынбасарлары, кеңшарлардағы МТС газеттері редакторлары мен ірі кеңшарлардың қабырға газет редакторларының 45 адамы қатысқан оқу курсы ұйымдастырылды. Курстың жауапты ұйымдастырушысы болып ж.Сүйінбаев тағайындалады. Аталмыш курс сол жылдың 5 шілдесі мен 15 тамызы арасында өткізіліп, тыңдаушылар алдында жж.Барласов, Пантюхин, Иманқұлов, Туркин түрлі тақырыпта баяндама жасайды.

Батыс Қазақстан облыстық партия комитеті бюросының 1935 жыл 2 қараша күнгі болып өткен мәжілісінде облыстық

және округтік газеттердің таралымы келесі жаңа жылға төмендегідей болып белгіленді:

Облыстық газеттер: «Екпінді құрылыс» - 12000, «Прикаспийская Правда» -12000 және «Комсомол ұрпағы» - 4000 дана.

Округтік газеттер (Гурьев): «Социалды құрылыс» -5000, «Прикаспийская Коммуна» -5000 дана.

1936 жыл 27 наурызда Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бюросында «Прикаспийская Правда» және «Екпінді құрылыс» газеттерінің жайы туралы» атты мәселе қарап, төмендегідей қаулы қабылдайды. Атап айтқанда, облыстық екі газеттердегі жарияланған материалдардың идеялық- саяси дәрежесі, газеттің құрылуы және мақалалардың әдеби өңделуі әліде болса талап тұрғысынан төмен, редакция ұжымы күнделікті жұмысында тап қырағылығын танытпайды, материалға сын тұрғысына қарамайды, стахановшылар қозғалысы кеңінен өрістетілмейді, облыстың маңдай алды озат екпінділерінің жетістіктері насихатталмайды, газеттің бұқаралық – ұйымдастыру жұмысы қанағаттанғысыз жүргізілуде, жұмысшы, ауыл-село тілшілерін тәрбиелеудегі, партия тұрмысы және партиялық тәжірибе жұмыстары нашар көрсетілген, жұмысшы, ауыл – село тілшілерінің мақалаларындағы көрсетілген сигналдарға облыстық сот және прокуратура, сондай-ақ аудандық тергеу-тексеру органдары назар аудармайды.

Аталған кемшіліктерді екі айдың ішінде жоюдың шарасын алу газет редакторларына міндеттелген [11].

Сол жылдарда қарқын алған баспасөздегі сталиндік зобалаң облыстық газеттерге де өз салқынын тигізбей қоймады. 1937 жыл 1-2 сәуірдегі Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің Х Пленумында облыс басшысы І.Құрамысовтың «ВКП(б) ОК Ақпан пленумы қорытындылары» атты баяндамасын талқылауға шыққан жарыс сөзге қатысқан обком комсомол хатшысы ж.Қожахметов «Екпінді құрылыс» газетінің комсомол ұйымдарының кемшілігін көрсетіп, «қырағылық танытпай отыр» дегеніне қынжылыс білдірсе, көптиражды газет редакторы ж. Кальментьев («Гурьев – Қандыағаш құрылысында» газетінің - Қ.С.) Троцкизм және Зиновьев,

Каменовтердің қылмысын әшкерелеген мақалада «контр» және революция деген сөздерді тасымалдағанда (лексикалық сипат-Қ.С.)) саяси қателік кеткені үшін Гурьев окружкомы хатшысы Х.Ақботинге ескерткенін айтыпты. Осылайша, өз басына төнген қатерді округ басшыларына аудара салады [12].

Облыстық газеттердің редакторлары да жиі өзгеріп отырған. 1935 жыл 5 шілде күні болған «Екпінді құрылыс» газетінің редакторы Елжас Бекенов босатылып, орталыққа шақыртылады да, оның орнына ж.Иманқұлов тағайындалады [13]. Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған Е.Бекенов (1892-1938) жазушы, публицист. 1933 жылы Мәскеу қаласындағы қызыл профессурасы институтын аяқтағаннан кейін «Еңбекші қазақ», 1933-1936 жылдары «Екпінді құрылыс» және «Ленин туы»(Петропавловск) облыстық газеттерінде редактор болады. Е.Бекенов «Екпінді құрылысқа» жоғарыдағы З.Сыздықовтың орнын басқан еді.

Заманның «суға кеткен тал қарамайды» деген кезі еді. Қазақстан өлкелік партия комитетінің баспасөз бен баспа ісі бөлімі «ВКП(б) ОК алқасы мен Қазақстан КП(б) I сиезі шешімдерін жүзеге асырудағы баспасөз рөлі» атты баспасөзге шолу жасаған есебінде мынадай жолдар бар: «Әсіресе, Батыс Қазақстан облыстық газетінде 15 адам жетіспейді. Аудандық газеттердің 5 редакторының орны бос тұр. Есепті кезеңде облыстық газеттен дұшпандық пиғыл танытқан 14 әдеби қызметкер мен 4 редакторы жұмыстан қуылды. Аудандық газеттің 7 редакторы әшкереленді. Олардың барлығы да халық жаулары ретінде троцкистер мен контрреволюционерлер олармен ауыз жаласқандар болып шықты. ...«Екпінді құрылыс» газеті редакциясына сәуір және мамыр 2 айда түскен 759 хаттың бар-жоғы 288 ғана жарық көрген, қалғандары редакцияда еш қозғалыссыз жатыр. Газет редакторы мен орынбасарлары еңбекшілердің хатына селқостық танытқан, хат бөлімі маңызды іске араласпай отыр» деп сынға алған [14]. Газет редакторы ж.Қосжановқа аталмыш мәселелерді қатерге бере отырып, партия ұйымдарының халық жаулары мен ұлттық фашистермен күрестегі үнсіздікті жою міндеттеледі. Алайда бірнеше күннен кейін тұтқынға алынған Қощанов Ізбай Нұржігітұлы

1938 жылы 13 қарашада сотталып, сол күні атылады. 1969 жылы 23 сәуірде ақталады [15, 287 б.].

Жоғарыдағы тұтқынға алынған редакторлар ішінде Иманқұлов Сәтбек Сәрсенұлы 1937 жылы 5 қыркүйекте абақтыға жабылып, 1938 жылы 8 наурызда атылған. КСРО Жоғарғы Сотының 1958 жыл 1 наурыз күні ақталған.

Қорыта келгенде, ХХ ғасырдың отызыншы жылдарында Батыс Қазақстан облысының баспасөзі өлкенің саяси-экономикалық және мәдени дамуына зор үлес қосты. Компартияның қатаң қыспағына қарамастан бұқара халықтың санасы мен ой-пікірін қалыптастыра отырып, күн өткен сайын қалың бұқара арасында сөзі салмақты, ойы орнықты бола түсті.

Биылғы жылы 90 жылдық торқалы тойын атап өткелі отырған Орал баспасөзінің өткен жолы бүгінгі жас ұрпаққа сүйсіне қарайтын тағылымы мол тарих болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (ҚР ПМ) 141-қ., 1-т., 3627-іс, 71-п.
2. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (БҚОММ)37-қ., 1-т., 5-іс, 12-п.
3. БҚОММ 37-қ., 3-т., 391-іс, 1-п.
4. Екпінді құрылыс. – 1933. – 18 қаңтар.
5. Екпінді құрылыс. – 1933. – 6 ақпан.
6. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты 2-қ., 1-т., 209-іс, 21-п.
7. БҚОММ 2027-қ., 1-т., 1-іс, 3,4-п.п.
8. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекет мұрағаты (ҚРОММ) 5-қ., 15-т., 167-іс, 246-п.
9. БҚОММ 37-қ., 4-т., 5-іс, 125-126-п.п.
10. ҚРОММ 5-қ., 17-т., 100-іс, 253-п.
11. БҚОММ 37-қ., 5-т., 2-іс, 170-п.
12. БҚОММ 37-қ., 6-т., 8-іс, 346-249-п.п.
13. ҚР ПМ 141-қ., 1-іс, 8064-іс, 522-п.
14. ҚР ПМ 708-қ., 1-т., 541-іс, 16-17-п.п.
15. Политические репрессии в Казахстане в 1937- 1938 гг. Сборник докум. (Отв.редактор Л.Д.Дегитаева. –Алматы: Қазақстан, 1998. - С 336. – (Архив Президента РК).

* * *

В этой статье речь идет об истории печати Уральской области в 1932-1938 годах.

* * *

This article is about printing history of Uralsk oblast in years 1932-1938.

ӘОЖ 947.1/9

С.Т. Рысбекова
Тарих ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Алматы қ.

АУЫЛ ЕҢБЕККЕРЛЕРІНЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ РӨЛІ (XX ғ. 30-шы жылдар)

Ауыл мен селоның қоғамдық өміріне көпшілікті тарту кәсіби емес қызмет болып табылатын басқару ісі бойынша мемлекеттік және қоғамдық жұмыста өз еркімен, қайтарымсыз, бастамашыл кейіпте екені мәлім. Ауыл тұрғындарының барлық кәсіби-әлеуметтік топтарына білім беру, олардың мәдени-техникалық дәрежесінің, саяси мәдениетінің өзгерістері аталмыш үрдістің әрі қарай даму барысын айқындайды.

20-30-шы жылдары ауыл және село еңбекшілерінің интернационалдық тәрбиесі әрдайым республиканың қоғамдық ұйымдарының көз аясында болды. Әсіресе, айрықша ауыл тұрғандарымен ерекшеленген Қазақстанның жағдайында бұл мәселе ерекше еді.

Жер-су реформалары, шабындықтар мен егін алқаптарын қайтадан бөлу, ақсүйек-байлардың ірі меншіктерін тәркілеу сынды Кеңес билігінің алғашқы жылдарында өткізілген әлеуметтік-экономикалық шаралар ұлтаралық қарым-қатынасқа және шаруалардың интернационалдық тәрбиесіне байланысты мәселелердің шешімін табуға негіз болды. Осы шаралар арқылы тек ауылшаруашылығына қажетті алдын ала жағдай жасалып қана қоймай, сонымен қатар, қазақ республикасында тұратын барлық ұлттардың кедей шаруаларының бірігуіне септігін тигізді.

Колхоздық қозғалысты өрістету, ауылшаруашылығын көтеру барысында жұмысшылардың көмек көрсетуі арқылы

жұмысшы-шаруалармен қарым-қатынастың нығайғаны, қарым-қатынастың екіжақты түсінушілікке ұласқаны, еңбекшілердің интернационалдық бірігу үрдісін ерекше атап өткен жөн.

Шаруалар тұрмысы мен психологиясының өзгерістеріне, халықтар достығының нығаюына жиырма бес мыңдықшылар қозғалысы және МТС, колхоз сияқты ірі механикаландырылған шаруашылықтар нақты рөл атқарды.

Ауыл еңбеккерлерінің интернационалдық бірігу үрдісіне саяси бөлімдер жаңа, жоғары әрі маңызды сатыны енгізді. 1933 жылдың қаңтар айынан бастап олар ауыл мен селодағы саяси-көпшілік жұмысын жүзеге асыруды, МТС және совхоздарды нығайтып, олардың шаруалар арасындағы беделін көтеру шараларын кеңінен ұйымдастырды. Саяси бөлімдерде жұмыс жасау үшін Қазақстанға Мәскеу, Ленинград және Украина, Белоруссия сынды - достастық Республикалардан 650-ден астам тәжірибелі партия қызметкерлері жіберілді (1; 58-59 б.б.).

Қазақстанның партиялық-кеңестік және қоғамдық ұйымдарымен интернационалдық беріктікті және халықтар арасындағы қарым-қатынасты нығайту барысында үлкен жұмыстар атқарылды.

Интернационалдық тәрбие беру жолында олар көпшілікке идеологиялық әсер етудің барлық формаларын қолданды: партиялық ағарту ісі, мәдени білім беру жұмысы, баспа, радио, әдебиет, өнер. Республикалық еңбекшілердің халықаралық шараларға қатысуларына, шетелдердің демократиялық еңбекшілер ұйымдарымен қарым-қатынас орнатуға үнемі үлкен көңіл бөлініп отырды. Интернационалдық тәрбие мен байланысты жүзеге асыруда жұмысшыларға халықаралық көмек ұйымдарының маңызы жоғары еді (ЖХКҰ). ЖХКҰ-ның әр түрлі бағыттағы қызметі республикалық еңбекшілердің интернационалдық байланысының бір жағын көрсетіп тұр. Саяси-көпшілік шаралар ЖХКҰ қызметінің ең маңызды формасы болып табылады, шетелдік пролетариаттарының революциялық пікірлерін қорғайтын халықаралық науқандар, комитеттер мен бастауыш ұйымдар жұмысының нығаюын көздеген

арнайы науқандардың интернационалдық қызметін күшейту, үгіт-насихат жұмысының әдістері мен формалары да әр түрлі болды. Мәселен, олар: митингілер, шерулер, интернационалдық кештер, құрылтайлар, пікір-сайыстар, лекциялар мен баяндамалар, т.б.

Республикалық ауыл еңбеккерлерінің саяси белсендігі мен жан-жақты көмек беруінің айқын көрінісін, 30-шы жылдардың орта шегінде шетел еңбекшілерінің ішінде Испания халқына көрсеткен көмегінен көруге болады. Бүкіл халықтық науқанын жүргізу кезінде, 1936 жылдың қараша айында ЖХКҰ-шылардың және кәсіподақтық ұйымдарының Республика бойынша Испанияға көмек ретінде 1 522 205 сом қаржы жиналды, атап айтсақ, Алматы облысы – 161 280 руб., Солтүстік Қазақстан облысы – 264 629 руб., Шығыс Қазақстан облысы – 239 218 руб., Батыс Қазақстан облысы – 128 544 руб., Ақтөбе облысы - 112 402 руб. (2)

Қазақстандық ЖХКҰ бастауыш ұйымдары фашистік террорға және басынушылыққа қарсы күреске, Г.Димитров, Э.Тельманды және гитлерлік түрмелер мен концлагерьлерде болған басқа да антифашистік-революционерлерді босатуға бағытталған халықаралық науқанды ұйымдастыру мен өткізуге, ЖХКҰ қатарына еңбекшілерді молынан қамту жұмысымен айналысты. Осының нәтижесінде 1934 жылы Қазақстандағы ЖХКҰ-шылар саны 200 мыңға жетті. (3; п.11.)

Қарастырып отырған кезеңде қоғамдық ұйымдардың қызметінде әскери-патриоттық жұмыс маңызды мәселелердің бірі еді. Аталмыш жұмыс келесі бағыттар бойынша жүргізілді: біріншіден, ауыл еңбекшілерінің әскери-техникалық дайындығының қоғамдық формаларын дамыту, көпшілік қорғаныс қоғамдық ұйымдарының (Осоавиахим, Қызыл Крест, т.б.) Кеңестік органдармен бірлескен жұмыстары; екіншіден, жастарды әскерге шақырудың алдында дайындық жүйесін (міндеттелген әскери оқытуды) ұйымдастыру барысында комсомолдық ұйымдарға көмек көрсету. Кеңестік органдар өздерінің депутаттық топтары арқылы колхоз-совхоздардың кәсіподақтық және комсомолдық ұйымдарымен Осоавиахим қорғаныс шараларын іске асырды, осы арқылы жазғы, теңіздік және ат

спорт түрлерінен сабақ өткізетін мамандарды жинау ісі жеңілдеді.

Республикалық комсомолдық ұйымдар көпшілік-қорғаныс жұмыстарына үлкен көңіл бөле отырып Осоавиахимдық және дене тәрбиесі ұйымдарымен байланысты күшейтті. 1937 жылы 4827 бастапқы Осоавиахимдық ұйымдарда 30 704 комсомол мүшелері болды, бұл барлық құрамның 16,1 % еді (3; п.8).

Қызыл Крест қоғамына үлкен көмек көрсетіліп, дене тәрбиесі мен спортты ұйымдастыруда олардың жұмысын жақсарту мен орнықтыру, сонымен қатар, аудандық әскери бөлімдерде әскерге және флотқа шақыруды дайындау мен өткізу барысында жұмыстар атқарылды. 1935 жылдың 3 тоқсанында Қызыл Крест мүшесі болып 70 306 адам енген, бұл көрсеткіш жылдық жоспардың 88,4 % құрды, соның ішінде колхозшылар – 17 750 адам немесе 25,2 пайыз, жұмысшылар – 11 755 немесе 16,8 пайыз, комсомол мүшелері – 5016 адам немесе 7,1 пайызды құрайды (3; п.2).

Қызыл Крест қоғамы санитарлы-гигиеналық тақырыптарға арналған баяндамалар мен лекциялар, жиналыстар ұйымдастырды. 1934 жылдың аяғында республика бойынша 322 санпосттар енгізілсе, 1935 жылы олардың саны 493 жетіп, 100 шақты қызылкрестік бұрыштар болды (3; п.4).

Қызыл Крест қоғамы ауылшаруашылығы жұмысына да белсенді араласты. Егін алқаптарын отырғызу науқанын өткізу кезінде Қызыл Крест қоғамы санитарлық гектарларға егін егу арқылы нақты нәтижеге қол жеткізді. 1935 жылы республика бойынша егін егу кезінде 155,5 санитарлы гектарларда отырғызу жұмысы жүргізілді (3; п.6).

ГСО белгісін иемденушілер дайындауға және жарна жинау жұмысына ерекше көңіл бөлінді. 1935 жылы республика бойынша 9608 белгі иемденушілер дайындалып, олардың ішінде жұмысшылар – 1843, колхозшылар - 1019 (3; п.3).

Облыстар бойынша 1934-1935 ж.ж. аралығындағы Қызыл Крест қоғамының мүшелері мен мүшелік жарналары туралы мәлімет төмендегідей:

Облыс атауы	1934 жыл бойынша		1935 жыл бойынша	
	1.01.1934 ж. мүшелер	Жиналған мүшелік жарналар	Барлық мүшелер саны	9 айға жиналған мүшелік жарналар
Ақтөбе	4440	6728	13000	16800
Алматы	12149	3975	17836	10532
Шығыс Қазақстан	3764	3517	8764	10517
Гурьев	165	198	2300	2760
Батыс Қазақстан	1837	2204	8300	7200
Қарағанды	7068	3677	1300	16860
Оңтүстік Қазақстан	13600	12665	18600	19920
Республика бойынша	43023	32964	70100	84589

ЖХКҰ, Осоавиахим, Қызыл Крест қоғамы және дене тәрбиесі ұйымдарының сандық көрсеткіштерінің нақты өсуі, жергілікті Кеңестік органдарының және қоғамдық ұйымдардың оларға көрсеткен көмектері арқылы тек атаулы ұйым жұмысының жетілдіруі емес, сонымен қатар, көпшілік еңбеккерлердің патриоттық тәрбиелерінің жоғары сатыға көтерілуіне, әскери істің маңыздылығын көрсетуге септігін тигізді. Еңбекшілердің көпшілік-қорғаныстық қоғамдық ұйымдар жүйесі жергілікті кеңестік органдардың, кәсіподақ пен комсомолдардың көпшілікке әсер етуінің жолы еді, оларды патриотизм рухында тәрбиелеп, еңбекшілерге әскери-патриоттық және интернационалдық тәрбие берудегі Кеңестік және қоғамдық ұйымдардың көп қырлы қызметінің нәтижесі Ұлы Отан соғысы жылдарынан айқын көрінді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Маликова Р.Н. В едином строю. А.,1987
2. «Казахстанская правда», 1936, 17 ноябрь
3. ҚРОМА. 1125 қ., 1 т., 10 іс; 1802 қ., 1 т., 46 іс; 1690 қ., 1 т., 6 іс; 5 іс;

УДК 94(574):297

Тасмагамбетов А.С.
Кандидат исторических наук,
ЗКГУ им.М.Утемисова, г.Уральск

ИЗ ИСТОРИИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИСЛАМА В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

О времени проникновения и этапах распространения ислама на территории Казахстана на сегодня уже написано во многих научных исследованиях. Берущий начало с VIII-IX веков данный процесс в каждый из своих этапов имел свои особенности. Да и проникновение мусульманства было неравномерным относительно отдельных регионов страны. Во втором тысячелетии окончательно складывается своеобразная духовная культура традиционного казахского общества, влияние на которую извне в этот период в основном начал оказывать ислам. Данное влияние растянулось на длительное время и в каждые определенные периоды имело свои особенности. Ислам проникал в казахские земли постепенно не только по временным показателям, но и по территориальным. Да и со временем изменялись и основные субъекты данного процесса, то есть основные проводники исламских идей и ценностей в казахские земли.

Одним из важных периодов истории ислама на территории Казахстана является период его присоединения к Российской империи и нахождения в составе данной империи. Именно в этот период ислам окончательно распространяется и укрепляется на территории нашей Казахстана. Именно в отмеченный период мусульманство в Казахстане начинает занимать значительное место во многих сферах общественной жизни, постепенно становится субъектом и объектом различных социальных отношений. В это время он уже является составной частью духовной и материальной культуры населения, а в конце XIX – начале

XX веков становится и одним из важных факторов общественно-политической жизни.

До более или менее «плотного» соприкосновения с Россией, то есть до XVIII века, проникновение ислама на территорию Казахстана шло в основном из Средней Азии. Такие ее центры как Бухара и Самарканд были тогда крупнейшими центрами «книжного ислама» не только региона, но и всего мусульманского мира. Отсюда в средние века шли на окраины мусульманского мира проповедники, с целью распространения учения ислама среди «язычников». Многие из них оказывались и на территории нашей страны, способствуя со временем все большему влиянию данной религии на систему мировоззрения степняков.

Скорее всего, из них и из их потомков постепенно в традиционном казахском обществе сложилась социальная прослойка ходжей, которых образный язык кочевников также именовал «асыл суйек» («благородная кость»). Принято было считать, что они являются потомками сподвижников пророка Мухаммеда, что при их миссии в Степи, вероятнее всего, являлось сопровождавшей этот процесс своеобразной идеологией.

Но, так или иначе, миссию свою они выполняли, особенно в оседлых и полукочевых регионах Казахстана. Да и тот факт, что традиционное казахское общество признало их и возвело в статус «благородной кости» говорит о многом. Более того, в XVII веке в «Жеты Жаргы» (в законах хана Тауке) их высокий статус в традиционном казахском обществе был, как бы, узаконен [1, с.114]. Ну а то, что некоторые нормы шариата нашли отражение в этом законоположении, говорило о результатах их деятельности.

Как показывает история, распространение и укрепление на определенной территории монотеистических религий, каковым, безусловно, является и ислам, идет быстрее и интенсивнее, при наличии нахождения этой территории в рамках одного политического объединения, с достаточно централизованной системой управления. Иными словами, когда религии начинают приобретать характер и важного политического фактора. Но, как известно, кочевая

цивилизация, в силу своих специфических особенностей, никогда не предрасполагала к возникновению крупных централизованных политических объединений на долговременной основе.

Поэтому, условия кочевого общества (постоянная жизнь в естественно-природной среде) и само по себе его консервативность, а также политическая самодостаточность родо-племенных объединений, способствовали, с одной стороны, достаточно прочному сохранению доисламских религиозных воззрений, а, с другой стороны, при неполитизированности религиозной сферы жизни, кочевники были привержены «естественной свободе совести».

Только в отдельные периоды истории кочевых обществ, когда образовывались достаточно крупные и относительно централизованные политические объединения, религиозные вопросы начинали приобретать некоторый политический оттенок. Именно в такие периоды наиболее развитые и универсальные к тому времени религиозные системы, получали возможность для своего более или менее успешного распространения и укрепления на территории этих кочевых обществ. Что касается тюркских кочевников, в том числе казахов, примером вышесказанного по отношению к ним является Золотая Орда.

Как свидетельствуют источники, именно период существования Золотой Орды был одним из благоприятных периодов для укрепления ислама на территориях, входивших в ее состав. Принятие и оказание покровительства исламу политическими верхами данной крупной державы при этом надо воспринимать, в первую очередь, не как стремление утверждать истинную веру, а более как стремление к достижению порядка, мира и благополучия в государстве. Более того, несмотря на значительное укрепление своих позиций в этом государстве, одной из особенностей ислама здесь являлась его терпимость к другим верованиям.

В Золотой Орде это проявлялось как в отношении ислама к другим религиям, так и в отношении к внутримусульманским различиям. Как считает Чарльз Дж. Гальперин, жители Золотой Орды «не жили в религиозно

враждебном окружении, религиозное различие не создавало реальной угрозы для их гегемонии или общественного порядка… Тюркизация и принятие ислама не угрожали кочевническому образу жизни, лежавшему в основе военных возможностей Золотой Орды» [2, с.29]. Действительно, в столице этой державы жили ученые-богословы разных мазхабов (шафииты, маликиты) и различные суфийские общины. И в придании такого характера здешнему исламу также значительную роль сыграл политический фактор, чем религиозный. Это была своеобразная «религиозная тактика» ранних Чингизидов, проявление политики, призванной искать союзников в лице «князей различных церквей и вероучений» [2, с.30].

Тем не менее, логика развития централизованного государства вела к постепенному упрочению в данной державе одной религии, в данном случае - ислама. И при могущественном Узбек-хане (1312-1342) в Золотой Орде за исламом был признан официальный статус. Наверное, неслучайно, что данный процесс совпадает по времени с периодом наибольшего могущества и расцвета этого государства.

В распространении исламской веры в традиционном казахском обществе, безусловно, значительная роль принадлежит представителям суфийских школ. При этом нельзя проводить строгую грань, а тем более противопоставление, между ними и ходжами, которые сами, иногда, могли принадлежать к какому - нибудь из суфийских орденов. Тем не менее, деятельность представителей суфийских братств среди кочевников, способствовала более безболезненному и более широкому распространению у них мусульманства, когда со временем ишаны могли становиться «пирами» (духовными покровителями) целых родов. Это во многом было связано с особенностями суфизма и практикой деятельности его последователей, нашедших определенное созвучие с духовной культурой кочевников, к примеру, в почитании святых и поклонения им.

Со временем суфизм в Степи стал занимать определенную нишу в религиозной сфере кочевого общества.

Его представителями стали удовлетворяться духовные потребности степняков, способствуя через это дальнейшему расширению представления казахов об исламе. Но в тот период и при тех условиях, в казахском обществе мог развиваться только синкретический ислам, основанный на народных верованиях и, при отсутствии достаточных знаний о его канонах, закреплявший и развивавший так называемый «народный ислам». Поощряя синкретические верования и обрядность, представители суфизма приспосабливали его к местным обычаям и языку, преобразовывая тем самым и суфизм [3, с.19].

Согласно многочисленным преданиям, именно представители различных суфийских течений обращали в ислам многих центрально-азиатских правителей постмонгольского периода [4, с.129]. В их числе оказывались, со временем, также казахские ханы и султаны. Да и в целом в Степи ислам, можно сказать, во многом утверждался через личное почитание проповедников. В этом плане нужно согласиться с мнением Н.Д. Нуртазиной, подчеркивающей своеобразие распространения ислама среди кочевников, напоминая точное высказывание В. Бартольда о том, что под влиянием суфийских проповедников «кочевники становились не столько мусульманами в смысле принятия догматов и обрядов ислама, сколько личными почитателями шейхов, в которых они видели подвижников и чудотворцев» [5, с.29]. И, действительно, во многом через почитание ишанов основная масса казахов и других центрально-азиатских кочевых народов усваивала моральные нормы ислама, его мировоззрение и постепенно приходила к внутреннему осознанию канонов этой религии.

Особенности своеобразия и неоднозначности рассматриваемого процесса подчеркивает и следующий исследователь ислама в Казахстане - А.К. Султангалиева. Она, в частности, пишет: «При соприкосновении ислама с бытовавшими до него в евразийских степях религиями…он не смог вытеснить наиболее жизнеспособные из них - местные древнетюркские верования с ярко выраженным в них поклонением природному началу. Тем самым в ходе

адаптации исламом тюркского языческого наследия и, наоборот, восприятия последним исламской атрибутики осуществлялся синтез, который создавал культурную основу уклада жизни казахских племен. При этом решающую роль в исламизации сыграло то, что ислам усваивался не в своей ортодоксальной форме, а в его мистической суфийской интерпретации. Идеи центральноазиатского суфизма во многом оказались близки традиционным космогоническим представлениям древнетюркских кочевников. В отличие от ряда других мусульманских регионов, суфийские братства здесь не считались еретическими, а значит, не было четкого деления между официальным и «народным» исламом» [6, с.73].

После распада Золотой Орды распадается и общее политическое, а также, в некотором смысле, культурное пространство, формировавшиеся на протяжении почти двух столетии на значительной евразийской территории. Это имело отношение и к территории Казахстана, что, конечно же, отразилось на характере и особенностях дальнейшего развития многих социальных процессов и явлений в традиционном казахском обществе, в том числе и в духовной сфере. При нахождении в составе Золотой Орды на эту сферу, все-таки, могли оказывать определенное влияние политические факторы, особенно с периода правления знаменитого хана Узбека, когда исламу в державе был придан официальный статус и его дальнейшее распространение на территории этого государства, естественно, было в интересах политических верхов.

Таким образом, с распадом Золотой Орды, в кочевом казахском обществе, у которого ослабли связи с мусульманскими центрами Средней Азии, вновь превалирует «естественная свобода совести». Ослаблению влияния крупных мусульманских центров также способствовал упадок Евразийских торговых путей, вызванный началом открытия морских торговых путей между Европой и Азией. Поэтому центрально-азиатские кочевники на какое-то время «отдалились» от региональных и континентальных процессов, происходивших в тот период, в том числе религиозного характера. Это, в свою очередь, способствовало

дальнейшему, более полному сохранению традиционной духовной культуры.

Но, тем не менее, ислам уже присутствовал на территории Казахстана и в последующие периоды его истории он, постепенно, только укреплял здесь свои позиции, и расширял географию своего распространения. В казахском ханстве, хотя ислам не был в таком положении как в Золотой Орде, но казахские ханы – Касым, Хакк-Назар, Тауекель, Есим, Тауке, Аблай и другие – старались поддерживать традиции мусульманских правителей этой державы. Они были образованны, знали коран, арабский, персидский языки, следовали нормам шариата [7, с.6].

Несмотря на упадок континентальных торговых путей, межрегиональная торговля сохранялась, а купечество по-прежнему оставалось одним из связующих звеньев между Степью и оседло-земледельческими регионами. Они, как правило, выступали не только как торговые посредники, но являлись и своего рода «культурными» и «религиозными» посредниками. По этому поводу Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани отмечал: «[Казахские] купцы постоянно посещали и посещают страны ислама, равно как и купцы этой страны [Маверанахра] ездят к ним… Купцы…изучают предписания мусульманства… И сейчас их ханы и султаны – мусульмане. Они читают Коран, совершают намаз, отдают своих детей в школу» [8, с.360].

При их посредничестве, к примеру, в свое время от богословов Бухары было передано сообщение султану Бараку, относительно обучения там казахов. В нем, в частности, отмечалось: «…и у нас ныне находится источник мудрости, ибо из всех народов, а именно узбеков, таджиков, арабов, туркменов, много есть учащихся в школах наших, а от вашего народа, столь многочисленного, не находится ни одного ученика» [9, с.15].

Говоря о роли купечества в деле распространения мусульманства на территории Казахстана, нужно заметить, что при их участии, вскоре, влияние ислама казахи стали испытывать не только, как прежде, «с юга», но и с «севера». С этой стороны «посредниками» в данном влиянии

выступили татарские купцы. Их проникновение в казахские земли, а отсюда и в среднеазиатский регион начался довольно рано. К примеру, в одном из источников отмечается: «Казанский татарин-торговец вследствие знаний языка и обычаев родственных тюркских племен с XVI века становился посредником между русской и азиатской торговлей» [10, с.52]. По мере расширения границ Российского государства на Восток представители татарского купечества стали все чаще появляться в казахских кочевьях.

Это были некоторые особенности распространения ислама в Казахстане до середины XVIII века, то есть до начала процесса присоединения его территории к Российской империи. Но этим временем данный процесс в казахских землях не ограничился, он стал здесь переходить в свой новый этап и развиваться далее в новых условиях и при других обстоятельствах. И, как бы это не казалось противоречивым - Казахстан включался в состав в основном православного государства - в этот последующий этап ислам закрепляется здесь основательно. Поэтому этот период (конец XVIII-начало XX вв.) имеет значительные свои особенности и стоит особняком в истории распространения ислама на территории Казахстана.

Одним из важнейших особенностей этого периода в истории распространения ислама в среде казахов становится то, что в его начальный период мусульманское миссионерство здесь приобретает значительную государственную поддержку со стороны властей Российской империи. В связи с этим, а также в силу ряда других причин ислам в Казахстане в этот период постепенно становится важным фактором и политических отношений, чего, как правило, не было в предыдущие периоды его истории здесь.

Исторически сложилось таким образом, что значительная часть начального периода процесса присоединения территории Казахстана к Российской империи, совпала со временем правления Екатерины II и Александра I, для которых были присущи некоторые черты «просвещенного» правления. Со второй половины XVIII века, с приходом к власти Екатерины II, в политике

властей по отношению к исламу происходят существенные изменения в сторону терпимости и лояльности. Именно при ней российское государство стало приходить к пониманию того, что важным условием политической стабильности и устойчивости империи является терпимость к «инославным» религиозным верованиям и культурным особенностям различных групп ее населения, при соблюдении ими политической лояльности к официальным властям и установленного правопорядка.

Были предприняты меры, направленные на то, чтобы сделать российскую государственную власть из преследовательницы «инославных» верований в их покровительницу и постепенно интегрировать их представителей в соответствующие сословные структуры империи. Так, по законам 1763 и 1776 годов мусульманским купцам (прежде всего татарским) было разрешено создавать коммерческие предприятия, а в казахских степях - целые новые поселения мусульман [13, с.225]. И позже, в XIX веке, на территории Казахстана начнут появляться стационарные населенные пункты с татарскими названиями, а также с татарским населением.

Нельзя исключать, что на проявление лояльности в государственной политике по отношению к верующим «инославных» конфессий в этот период, оказали некоторое влияние идеи просвещенного абсолютизма. Личность Екатерины II, ее проекты, высказывания по различным общественно-политическим вопросам, заставляли государственных лиц, если не прямо, то косвенно, действовать, сообразуясь с симпатиями и антипатиями императрицы. Так, примечателен следующий исторический факт: получив от Синода жалобу на то, что в Казани строятся мечети, Екатерина II дала ответ, который стал своего рода образным выражением предложенной ею идеи веротерпимости. А ответ ее заключался в том, что «как всевышний бог на земле терпит все веры, языки и исповедания», то и она из тех же правил, «сходствуя его святой воле», поступает, желая только, чтобы между ее подданными «всегда любовь и согласие царствовали»

[14, с.112-113]. Аналогичный подход к иноверующим просматривается в «Наказе», составленном императрицей для Уложенной комиссии. В.О. Ключевский по этому поводу замечает: «Наказ признает весьма вредным пороком… недозволение различных вер в столь разнородном государстве, как Россия…» [15, с.80].

Таким образом, во второй половине XVIII века царским правительством вырабатывается концепция веротерпимости в отношении нехристианских народов. Более того, стала прослеживаться тенденция оказания государственной поддержки мусульманским народам в делах веры, а в отношениях с казахами это приобретает форму прямого содействия распространению и укреплению среди них ислама. Правда, в этом случае царской администрацией больше преследовались политические цели по применению оптимальных путей присоединения Казахстана к империи. Данная политика непосредственно отразилась в отношениях царских властей в основном с казахами Младшего и Среднего жузов.

Стал поощряться процесс более «основательной» исламизации казахов через направление государственных средств на строительство мечетей и подготовку официального мусульманского духовенства для них, а также миссионерской работы этого духовенства с ними. Наряду с этим, первоначально посылка татарских мулл в Степь была связана также с отсутствием там по-русски или по-татарски грамотных людей, что препятствовало осуществлению официальной переписки.

Было позволено мусульманскому духовенству свободно строить мечети и духовные школы (медресе и мектебы) на территории Казахстана, при этом даже отпускались для этого казенные субсидии. Правительство предпринимает меры к легализации и организации мусульманских институтов, при этом оказывая для этого даже материальное содействие, чтобы сделать их деятельность прозрачной и подконтрольной и, по возможности, использовать в своей дальнейшей Восточной политике.

В силу политических обстоятельств и стратегических целей «высочайшей» грамотой Екатерины II от 25 февраля 1782 года «в изъявлении монаршей милости к киргиз-кайсацкому народу», было поручено на границах, прилегающих к казахским кочевьям, на удобных местах строить мечети для богослужения. Данная политика получила свое дальнейшее официальное подтверждение в именном указе от 2 мая 1784 года в период учреждения “Пограничного Суда” и особого управления для казахов, где содержалось прежнее повеление о скорейшем окончании постройки мечетей для “народов магометанского закона” [15].

При рассмотрении данного вопроса нужно иметь в виду, что приводимые исторические факты не должны создавать впечатления, что ислам был насильно навязан казахам российским правительством Екатерининской эпохи. Дальнейшее распространение и развитие мусульманства в Казахстане в этот период являлось объективным процессом и имело востребованность со стороны самого местного населения. Это подтверждается многими историческими фактами.

Так, Оренбургский генерал-губернатор О.А. Игельстром в 1789 году докладывал Екатерине II, что как старшины, так и большинство казахского населения достаточно привержены мусульманству. Далее он пишет, что к нему обратились Сырым Датов и ряд других старшин с просьбой построить для них мечеть, для их же детей открыть мектеб и прислать муллу для ведения обучающей деятельности. К тому же, он сообщает об их пожелании получить через местную администрацию возможное количество коранов. При этом, по его словам, он раздал им имевшееся у него на тот момент количество коранов, получил заказ еще на 100 экземпляров и порекомендовал получать мусульманскую грамотность пока в Сейтском посаде [16, с.124-125].

Показателен и следующий факт: при султане Арынгазы, выбранного рядом казахских племен Младшего жуза в начале XIX века ханом (без одобрения властей), стало получать распространение и применение исламское право.

Так, при управлении народом он предложил вместо обычного права ввести полностью нормы шариата и даже начал применять их на практике. К примеру, за воровство начали судить по шариату [16, с.362]. Здесь также можно говорить о некотором навязывании мусульманства основной массе казахов сверху, но в данном случае уже знатной и политической «верхушкой» самого казахского общества. И когда мы говорим о влиянии по рассматриваемому вопросу царского правительства, то речь идет о влиянии извне, в то время как активная деятельность по распространению ислама «верхушки» самого казахского общества, это процесс, происходивший внутри данного общества. Соответственно, указываемый процесс имел в казахском обществе того периода внутренние предпосылки, так как «верхушка» казахского населения – это часть этого же социума.

Для вновь строящихся в екатерининскую эпоху мечетей было указано приглашать “мулл из казанских ученых татар”. В именном указе Екатерины II от 27 ноября 1785 года на имя Оренбургского генерал-губернатора барона О.А.Игельстрома указывалось, что “снабжение разных родов киргизских муллами немалую пользу в делах наших принести может, почему и старайтесь определить оных, истребовав из Казанских татар”[17]. Муллам этим приказано было определить денежное содержание и обнадежить “большим награждением”.

С открытием в Степи в 1786 году по указу 3-го июня расправ, также положено было назначить на каждую из них особого муллу на жалованья от казны [18]. А в 1787 году 21 апреля вновь было повторено требование о снабжении «киргиз потребным числом Казанских мулл» [19]. С конца XVIII века начались стимулируемые и регулируемые российскими властями миграции татарских и башкирских мулл в казахскую степь. В основном это были татары Казанской губернии и Сеитовского посада Оренбургской губернии, башкиры из кантонов, территории которых граничили с кочевьями казахских родов [20, с.156]. Определить более или менее точное количество мулл, находившихся в этот период в Степи, практически

невозможно, так как, несмотря на указы Екатерины II, губернское правление полностью не управляло этим процессом, и выезд татарских и башкирских мулл в казахские аулы становился хаотичным. Многие из них находились там без разрешения администрации. К примеру, татарские муллы самовольно проживали сроком более 35 лет в ставке Жанторе хана, а впоследствии при хане Бокеевской Орды Бокее Нуралиеве [20, с.157].

При мечетях и караван-сараях в городах Оренбурге и Троицке было указано устроить, как “необходимую принадлежность”, мусульманские школы (медресе) для обучения казахских мальчиков “начаткам магометанского закона”. Об этом говорилось в указе от 4 сентября 1785 года [21]. Затем об этом же было повторено в том же году 27 ноября и, наконец, с настойчивостью 3-го июня 1786 года. В новом указе от 12 ноября 1786 года на имя Оренбургского наместника также упоминалось, что ”как предписано уже от нас, устроить при мечетях школы, то и принять меры к скорейшему введению там учения по правилам, заимствуя оные из устава народным училищам в Российской империи…” [22, с.126].

Лояльность российского государства по отношению к исламу в этот период, в том числе и на территории Казахстана, диктовалась, как уже отмечалось, наряду с внутриполитическими и внешнеполитическими обстоятельствами, также и стратегическими целями. Через «организованный» ислам и с помощью подконтрольного духовенства власти рассчитывали распространить свое политическое влияние среди кочевников-казахов, что способствовало бы постепенному их введению в состав многонационального населения окраин империй.

Но лояльную политику Екатерины II к исламу нельзя рассматривать только в узко колонизационном плане. Наряду с этим, это была реальная религиозная политика дальновидного правителя в условиях и обстоятельствах формирующегося огромного многонационального и многоконфессионального государства. Это, в частности, просматривается в уже упоминавшемся «Наказе»,

составленном императрицей для «Уложенной комиссии», где, по словам В.О. Ключевского, признавалось «весьма вредным пороком…недозволение различных вер в столь разнородном государстве, как Россия…» [23, с.80]. К тому же в своих «Записках» Екатерина II в отношении христианизации высказывается следующим образом: «Мир необходим этой обширной империи; мы нуждаемся в населении, а не в опустошениях; заставьте кишеть народом нашим обширные пустыни, если это возможно; для достижения этого не думаю, чтобы полезно было заставлять наши нехристианские народности принимать нашу веру; многоженство более полезно для умножения населения…» [24, с.627].

Как следствие, в начале XIX века в приграничных районах Степи стали появляться мечети, стало расти число мусульманских священнослужителей, в том числе и из представителей коренного населения, все больше верующих стремилось совершить паломничество к святыням ислама. Нужно отметить, что власти и в этом не строили в этот период препятствий, а зачастую, даже оказывали содействие, причины чего уже были оговорены [22, с.125].

Так, систематически и последовательно и на законной основе, к концу XVIII века, при всемерном содействии царского правительства, через татарское духовенство, стал прививаться среди казахов ислам канонического характера. Причем это осуществлялось через такие формы, которые в последующем послужили основой для организационного развития ислама в Казахстане. Надо заметить, что данная политика властей в последующем значительно затруднила предпринятые ими же меры по русификации и христианизации коренного населения Казахстана. Одним из особенностей истории ислама в Казахстане в период его присоединения к Российской империи, было начало активного, по сравнению с предыдущими периодами этой истории, строительство мечетей. А строительство со временем все большего количества мечетей в разных концах территории проживания казахов, с «указными» муллами при них, в свою очередь, создавало предпосылки и условия для

начала организационного развития мусульманства здесь уже на его канонической основе.

В период XIX–начала XX веков ислам в Казахстане получает значительное распространение и развитие. И основные причины этого нельзя искать только в действиях российской администрации в конце XVIII-начале XIX веков. Ведь к середине XIX столетия царское правительство не только отходит от политики поддержки распространения мусульманства в Казахстане, но, наоборот, переходит к политике по его ограничению и даже, по возможности, вытеснению. Однако, несмотря на это, процесс исламизации казахов со временем только усиливался. И причины этого лежали гораздо глубже, чем в области внутренней или внешней политики. Предпосылки к этому во многом были связаны с процессом радикальной трансформации в этот период во всех сферах казахского общества, перестройкой экономического и политического строя, требовавшей разрушения патриархальной идеологии, как несоответствующей новым реалиям, и процессом сложения новых форм существования и развития духовной культуры общества. И в этих условиях для казахов более приемлемым, более близким, более понятным и, в принципе, уже духовно воспринятым был ислам.

В дальнейшем распространении и укреплении ислама на территории Казахстана в рассматриваемое время важную роль играло мусульманское миссионерство, которое в этот период осуществлялось в основном со стороны Средней Азии, Поволжья и Сибири. При этом важной его особенностью было то, что в данный период он способствовал распространению и развитию среди казахского населения в основном уже канонического ислама, что неоднозначно воспринималось представителями различных слоев тогдашнего казахского общества. Именно эта особенность, вкупе с первоначальной политикой российского правительства по поддержке организационного развития ислама в Казахстане, во многом способствовали

развитию здесь новых его конфессиональных институтов и, в целом, его дальнейшему развитию в данной территории как конфессии.

В укреплении ислама среди казахов в рассматриваемое время, помимо татарского духовенства, продолжали играть немаловажную роль суфии и ходжи. Их деятельность среди кочевников на протяжении длительного времени способствовала безболезненному и широкому распространению у них мусульманства, и со временем ишаны становились «пирами» (духовными наставниками) целых родов. Это во многом было связано с особенностями суфизма, нашедших созвучие с духовной культурой кочевников, к примеру, в почитании святых и поклонении им. Немалую роль играла и сама личность суфиев, которые, как правило, во многом служили образцом духовного совершенства.

Важной отличительной чертой распространения ислама в Казахстане в этот период было наличие здесь для этого объективных предпосылок, подготовленных предыдущим ходом развития духовной культуры казахов. В этом плане тут в новых условиях мусульманство было даже востребовано, что и подтверждалось на практике.

Список использованных источников

1. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетии. – Алматы, 1992
2. Мухаметшин Р.М. Ислам в России: историко-методологические предпосылки исследования // Россия и мусульманский мир. – 2001, № 7
3. Стюарт Дана. Религия казахов в XV-XVIII веках. Автореферат диссертации на степень кандидата исторических наук. – Алматы, 2002
4. Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. – М., 2001, № 3
5. Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане // Восток, 1994, № 3
6. Нуртазина Н.Д. Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже XIX-XX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 1993
7. Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. –Алматы, 2005. –220 с.

8. Цит. по: История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). Том 2. – Алма-Ата, 1967
9. Турсунов И.А. Распространение ислама // Очерки истории казахов Омского Прииртышья : Учебное пособие. – Омск, 2000
10. Губайдулин Г. Из истории торгового класса Приволжских татар.// Известия восточного факультета Азербайджанского государственного университета. Востоковедение. Т.1. – Баку, 1926
11. Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. – СПб., 1886. Кн.2
12. Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь. Выпуск 3. – М., 2001
13. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. – Л., 1925
14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1966. Кн.XV
Ключевский В.О. Сочинения. – М., 1958. Т
15. ПСЗРИ.- Т.17, № 15991.- СПб., 1830
16. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828).- М.-Л., Т.4
17. ПСЗРИ.- Т.17, № 16292. – СПб., 1830
18. ПСЗРИ.- Т.17, № 16400. – СПб., 1830
19. ПСЗРИ.- Т.17, № 16534. – СПб., 1830
20. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.): Диссерт. докт. истор. наук. – Актобе, 2003
21. ПСЗРИ.- Т.17, № 16255. –СПб., 1830
22. Чернавский Н.М. Оренбургская епархия в прошлом и настоящем // Труды ОУАК. Выпуск 7. – Оренбург, 1900
23. Ключевский В.О. Сочинения. Т.5. – М.,1958
24. Записки императрицы Екатерины Второй. – М., 1989

* * *

Бұл мақалада дәстүрлі қазақ қоғамында ислам дінінің таралуы және осы үрдістің ерекшеліктері қаралады. Мұсылмандықтың қазақ даласына Кіндік Азияның ислам орталықтарынан және Еділ жағалауынан болған ықпалдар әңгімеленеді. Сонымен бірге бұл үлкен кезеңге созылған үрдістің нәтижелері көрсетілген.

* * *

The process of distribution of Islam in a traditional Kazakh society and its feature is considered in given article. The influence of Mohammedanism is described on the territory of Kazakhstan both from Islam Centres of Central Asia and from Volga region. And also the results of registered process are analyzed.

УДК 97.1/9:930.1(09)

Рысбекова С.Т.
Кандидат исторических наук,
КазНУ им. Аль-Фараби , г.Алматы

СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ

В настоящее время, когда Казахстан проходит этап социально-экономической и политической модернизации, в основе которой лежит концептуальная модель, предусматривающая создание общества открытого типа, демократического, миролюбивого государства, существенно повысился интерес к общественной истории XX вв [1].

В советский период произошли революционные изменения во всех сферах государственной и общественной жизни. Создание качественно новой социальной структуры общества, целенаправленное моделирование основанных на принципиально иной идеологии экономики, политической системы, культуры сопровождалось невиданными по масштабам и неоднозначным последствиям преобразованиями в традиционном укладе, социальных связях, ментальности казахского социума.

Обращение к изучению этого уникального и сохраняющего сильное инерционное влияние опыта обусловлено необходимостью осмысления региональных процессов в контексте общих трендов социального трансформирования евразийского поликультурного пространства, взаимосвязи общего и особенного, политического и социокультурного факторов, модернизации и традиции. Современное состояние научных исторических знаний требует нового концептуального осмысления истории социального переустройства казахского мира, конкретизации многих событий избранного периода, пересмотра ряда устоявшихся взглядов и положений. В данной связи освещение истории социальных преобразований казахского общества в первый период современной этнополитической

истории Казахстана, когда он обрел статус автономии в составе РСФСР и прошел сложнейший и особо драматичный путь строительства нового политико-экономического ландшафта и социальной стратификации, позволяет выявить как общие черты, так и специфику в его развитии в сравнении с аналогичными процессами в других регионах бывшего СССР, и тем самым решить важную научную проблему.

Разработка названной темы представляет интерес и в практическом плане. Осмысление таких вопросов, как формирование новых социально-политических структур, общественных движений, роль общественной инициативы в социальной жизни, ряда других аспектов, позволяет не только расширить наши знания о прошлом, но и выводит на новый уровень осмысления различных явлений современности. Исследование проблемы социальной модернизации общества имеет политико-практическое значение с точки зрения становления системы неправительственных организаций в современном Казахстане, когда активная гражданская позиция представителей всех социальных страт в развитии и укреплении экономики, культуры, безопасности страны приобретает все более актуальный смысл.

Историческая наука занимает принципиально важное место в общественной жизни: на основе знаний о прошлом формируются национальная идеология и мировоззрение, система ценностей и самосознание общества и гражданина, обеспечивается преемственность поколений. Знание о прошлом и историческая память служат мощным основанием для патриотической консолидации нации, определения возможностей и перспектив международного и внутреннего развития государств и обществ. В то же время именно историческое наследие может использоваться как сильное и опасное средство раскола и конфронтации, разрыва в преемственности поколений, оправдания различных, в т.ч. противоречащих подлинным интересам народов и фундаментальным нравственным ценностям человечества, решений и действий на международной арене и внутри страны.

Логика развития исторических знаний, таким образом, состоит в том, чтобы глубже и всестороннее проникнуть в понимание прошлого и дать ему соответствующее

объяснение. Историография – область исторических знаний, которая занимается исследованием закономерностей и особенностями происхождения и функционирования в обществе исторических знаний, исторической науки, разрабатывает методы анализа и истолкования историографических источников. Кроме того, историография может пониматься как совокупность исследований, посвященных определенной эпохе, теме, или совокупность исторических работ, объединенных внутренним единством на основе национального (странового) принципа или концептуальной общности.

За последние 20 лет представления о путях и условиях производства социально-исторического знания существенно изменились вследствие внутреннего развития исторической науки и социально-политического контекста. Понимание дифференцированности деятельности обществ и культур, фрагментация знания способствовали трансформации организационных и институциональных основ и внутренней реорганизации научных дисциплин, в т.ч. историографии истории Казахстана, породили новые подходы к оценке места историографии в процессе и аппарате производства исторического знания. Таким образом, среди важнейших методологических задач современной историографии можно выделить установление преемственности в развитии исторической мысли, определение критериев выделения главных историографических фактов, установление взаимоотношений историографического факта и источника; определение объективного вклада историков и их трудов в становление и развитие исторической науки, а также выявление критериев периодизации развития исторического знания.

Проблемы социальной модернизации казахского общества в 1920-1936 гг. служили предметом исследования советских историков преимущественно в контексте классовой парадигмы, господствовавшей в отечественной исторической науке. В связи с этим содержание и характер изменений в социальной структуре общества, пути вовлечения казахских масс в новые формы социально-политической жизни и общественные объединения рассматривались сквозь призму истории правящей коммунистической партии, как

единственной руководящей силы. Это предопределило исследование процессов формирования новых классов – рабочего, оседлого крестьянства, а также интеллигенции - и создаваемых под началом власти (как звеньев общей цепи организационного фундамента советского общества) профсоюзов, комсомола, женских организаций, культурно-просветительных, спортивных и др [2].

Развитие исторической мысли, новых методик и приемов исследования находится в центре внимания историографии, а потому она позволяет увидеть новое даже в многократно изученном фактическом материале. Объект исторического исследования, несмотря на безальтернативность прошлого, не является для ученого чем-то навсегда застывшим и статичным. Между тем выявление новых источников и данных, особенно в отношении близких исторических эпох, формирование и использование новых теоретических подходов и методологий может вызвать массу скептических и критических замечаний по поводу нового истолкования «нашего непредсказуемого прошлого», как точно охарактеризовал эту коллизию академик Ю.А.Поляков [3]. Она связана с огромной социально-психологической, идейно-нравственной чувствительностью исторической памяти общества, а также сложным характером отношений между историками и политикой, особенно если она, как это часто бывает, «не выпускает историю из своих объятий» [4].

В условиях перестройки и в постсоветский период стали появляться труды, представлявшие попытки переосмысления недавней отечественной истории во всех ее проявлениях с применением новых методологий и научно-методического инструментария. Большое значение для обобщения новых подходов и выработки обоснованной версии отечественной истории имеет издание «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» в 4-х томах, начавшее выходить в свет в 1996 г. Стимулирующий эффект имели разнообразные конференции, дискуссии, обмен мнениями с учеными постсоветских стран и специалистами из дальнего зарубежья.

Целенаправленное внимание стало обращаться на анализ состояния и перспективы исторической науки, места Казахстана в новой геополитической структуре,

этнополитической и гражданской идентификации молодого государства и казахстанского общества в глобальном мире [5]. Благодаря существенному расширению источниковой базы активно и более всесторонне стали исследоваться и конкретизироваться традиционные и новые темы советского опыта модернизации общества. Применительно к избранному этапу основное внимание уделялось истории НЭПа, индустриализации и коллективизации, голоду и репрессиям, национальной интеллигенции, формированию классовой структуры казахского общества, истории сопротивления тоталитарному режиму. Определенное внимание историки начали уделять и социальным аспектам трансформации традиционной структуры и уклада казахов, в т.ч. на примере наиболее крупных общественных организаций – профсоюзов [6].

Большое значение для методологического обоснования и осмысления сложных социальных процессов в казахском обществе в 1920-1936 гг. имеют обобщающие труды Ж.Б.Абылхожина, М.Х.Асылбекова, М.К.Козыбаева, Н.Э.Масанова, К.Н. Нурпеисова. Немаловажную роль играют также труды крупных зарубежных историков, вносящих весомый вклад в переосмысление советской истории [7]. Интернациональный характер научного производства обусловливает неразрывную связь исследовательских практик историков, занимающихся общими или близкими темами или сюжетами, независимо от их гражданства. Поэтому историография проблем социальной модернизации казахского общества должна учитывать максимально полный круг трудов и публикаций по теме специалистов разных стран.

Между тем, в настоящее время в отечественной историографии отсутствует целостное, основанное на новейших концептуальных и методологических достижениях мировой исторической науки и полновесной источниковой базе, обобщающее исследование советского опыта социальной трансформации традиционного казахского социума. В названных трудах до сих пор недостаточно проанализированы проблемы модификации социальных взаимосвязей, изменений в социальной иерархии и мировоззрении, включавшихся в новые социально-классовые группы и организации групп казахского общества, изменений в их картине мира и отношении к власти, соотношения

номадного, религиозного, кланового и социально-политического компонентов идентификации.

Традиционализм связан с приверженностью устойчивым моделям функционирования восточных цивилизаций, покоящихся на архетипах и ментальных основах консервативности в социальной организации общества, его внутренних взаимоотношениях и восприятия внешнего мира. Традиционность и различные традиционные институты казахского общества в 1920-1936 гг. подверглись радикальному слому в ходе советских преобразований, в то же время ключевые основы традиции сохранились в латентном виде, пребывая «в подполье» и выполняя важнейшую миссию адаптации казахского этноса к новым социально-политическим, экономическим, культурным, психологическим и иным обстоятельствам жизнедеятельности. Сегодня традиционализм рассматривается как альтернатива глобализации, успешно совмещающая цивилизационные традиции и высокие инновационные технологии, синтезирующая потенциалы как традиционного, так и модернизационного обществ [8].

Наряду с понятием «модерность», термин «модернизация» активно и продуктивно используется современными учеными для осмысления системных трансформаций в Российской империи и особенно в СССР. При этом модерность как комплексное явление включает в себя следующие основные компоненты, учет которых обязателен при изучении избранной темы:

- возникновение идеи социального в качестве отдельной и особой сферы человеческой активности, которая может быть понята без ссылки на божественное, т.е. в терминах материальности и с помощью рационального изучения и объяснения;
- господство секулярных форм политической власти и правления. Модерная политическая власть организована в рамках территориальных национальных государств, которые существуют в международной системе “суверенных” государств;
- капиталистическая рыночная экономика, основанная на масштабном производстве и потреблении рыночных товаров, обусловленная частной собственностью; а также

социализм как принципиальный вызов капитализму и частной собственности, по существу – альтернативная модерность;

 замещение традиционного социального строя, характеризующегося фиксированными социальными иерархиями, динамичным разделением труда по социальному и половому признаку; замена сословий классами и развитие с приходом социализма классовой политики и стремления к преодолению классового общественного деления;

 ослабление религиозного мировоззрения и возвышение секуляризма и материализма, утверждение взгляда на знание, в соответствии с которым оно должно быть свободно от религиозных ортодоксий;

 идея прогресса, которая состоит в том, что естественные и социальные условия существования человека могут быть улучшены, а счастье и благополучие народа может быть увеличено путем приложения разума и науки;

 индивидуализм – идея, в соответствии с которой индивидуальность является источником всех знаний и деятельности, разум человека не подчинен никакому высшему авторитету, а общество является суммой мыслительной и практической деятельности большого числа индивидуумов;

 рационализм предполагает, что любой мыслящий индивид обладает способностью рационального мышления, основанного на чистых, априорных идеях, не зависимых от опыта;

 эмпиризм, т.е. убеждение в том, что знание должно быть основано на фактах, которые доступны через органы восприятия;

 толерантность, т.е. вера в то, что люди повсюду одинаковы и заслуживают уважения, свободы и равного обращения;

 свобода, которая понимается как отрицание традиционной системы принуждений, установленной властью или религией [9].

Мы согласны с позицией Р. Суни, что «ни военный коммунизм, ни НЭП, ни сталинизм не являлись “истинными” воплощениями большевистской программы, но каждый из

этих этапов политики советского руководства представлял собой обусловленную обстоятельствами попытку адаптироваться к ситуации – более или менее адекватную, определявшуюся ограниченностью доступных средств, часто импровизационную. Эти попытки происходили на фоне продолжающихся дискуссий о существе социализма, идейное поле которого оставалось широким, противоречивым и существенно оспариваемым. Идеология была общим каркасом, призмой, через которую хаос реальности воспринимался и наделялся смыслом». Он, в частности, отмечает по поводу западной концепции модернизации, которая в ее чистом виде не может быть принята за основу: «В рамках теории модернизации существовала тенденция связывать процессы развития в социалистических государствах с общими и обязательными процессами, которые происходили в странах первого и третьего мира. Подобно современным сторонникам концепции модерности, исследователи модернизационной школы пытались разрушить образ исключительности советского исторического опыта» [10].

Итак, среди основных вопросов, требующих дальнейшего глубокого и более полного исследования, применительно к социальной модернизации казахского общества в 1920-1930-е гг., следует назвать формирование новой социальной структуры через встраивание новых страт, связанных с разделением труда и урбанизацией, в традиционную иерархию социально-культурных связей и отношений; динамику замещения конфессиональной системы ценностей секулярной через массовое образование и просвещение, создание кадров национальной интеллигенции; существо советской модерности как альтернативы капиталистической модернизации обществ; соотношение общего и специфического в социальном преобразовании казахского этноса как органической части единого «негомогенного целого» - советского многонародного общества и др.

Список использованных источников

1. См: Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. // Нац. совет по гос. политике при президенте РК; (Ред: Н.Оразбеков). Алматы, 1995; Назарбаев Н. В потоке истории. Алматы, 1999.
2. См., например: Дахшлейгер Г.Ф. Турксиб – первенец социалистической индустриализации. Алма-Ата, 1953; Нусупбеков А.Н. Объединение казахских земель в Казахской Советской Социалистической Республике. Алма-Ата, 1953; Дахшлейгер Г.Ф., Ахметов А., Кузьмин-Закс М., Рахимов А. Профсоюзы Советского Казахстана. М., 1961, Галузо П.Г. Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX века.//Казахстан в канун Октября. Алма-Ата, 1962; Сулейменов Р.Б. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. Алма-Ата, 1967; Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. Алма-Ата,1967; Нурпеисов К.Н. Советы Казахстана в борьбе за упрочение власти рабочих и крестьян. Алма-Ата, 1968; Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970гг.). Алма-Ата, 1973; Джунусов М.С. Общественный прогресс и национальные отношения. Алма-Ата, 1976; Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные пребразования в республиках Средней Азии Казахстана. М., 1984; Нурпеисов К.Н. История крестьянства советского Казахстана. Алма-Ата, 1987; Новая экономическая политика в Средней Азии Казахстане: теория, история, суждения. Ташкент, 1989; Асылбеков М.Х., Галлиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата, 1991; Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. Алма-Ата, 1991 и др.
3. Поляков Ю.А. Наше непредсказуемое прошлое. М., 1995.
4. Там же. С.203.
5. Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата, 1990; Его же. Историческая наука Казахстана. (40-80гг. XX в.). Алма-Ата, 1992; Амрекулов Н., Масанов Н. Казахстан между прошлым и будущим. Алматы, 1994; Сидоров А. Индустриализация степи и национальный вопрос: Английская историография о Казахстане // Мысль. 1995. № 7; Галиев А.А., Лаумулин М.Т., Панфилов А.В. Казахстан и Центральная Азия в западных стратегических исследованиях // Науч. тр. “Әділет”. 1998. № 2 (4); Историческая наука и современность: концептуальные проблемы методологии, историографии и источниковедения Отечественной истории. Алматы, 2001; Казахстанская цивилизация в контексте глобализации и поиска путей культурной идентификации. Алматы, 2003; Казахская цивилизация в контексте мирового исторического процесса. Алматы, 2003 и др.
6. См.: Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Демографическая катастрофа // Вопросы истории. 1989. № 7; Козыбаев М.К. История и современность. Алматы, 1991; Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации: 1920–1930 гг. Алма-Ата, 1991; Голод в казахской степи. Алма-Ата, 1991; История Казахстана: белые пятна. Алма-Ата, 1991; Гуревич Л.Я. Тоталитаризм против интеллигенции: из истории тоталитарного государства в отношении интеллигенции. Алма-Ата, 1992;

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992; Культура кочевников на рубеже веков (XIX–XX, XX–XXI вв.): проблемы генезиса и трансформации. Алматы, 1995; Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. М..; Алматы, 1995; Бурханов К.Н. Эволюция социально-политической системы Казахстана в XX веке: Автореф. дисс. … д.полит.н. Алматы, 1997; Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 1998; Ескендиров М.Г. Силовая модернизация в Восточном Казахстане (1926-1939 гг.). Семипалатинск, 2000; Бисенбаев А.К. Другая Центральная Азия. Алматы, 2003; Дадабаева Г. Советская национальная политика: инструмент модернизации (1920-е годы) // Алаш. 2005. № 2; Ғабжалилов Х. Аштық ақиқаты: тарихи шындық бұрмаланбауы тиіс // Там же. № 4; Его же. 1929-30 ж. халық наразылықтарының тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында зерттелуі // Там же. № 5,6,7; Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1997; Чатыбекова К.К. История профсоюзов Казахстана (конец XIX – начало XXI вв.). Автореф. дисс. … докт. ист. наук. Алматы, 2007 и др.

7. См.: Siegelbaum, Lewis and Andrei Sokolov. Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents. New Haven and London: Yale University Press, 2000; Martin T. The Afformative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Ithaca and London, 2001; Payne M. J. Stalin’s Railroad. Turksib and the Building of Socialism. Pittsburgh, 2001; Brandenberger D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956. Cambridge, MA, 2002; Советская власть - народная власть? Очерки истории народного восприятия советской власти в СССР / Под ред. Т. Вихавайнена. Санкт-Петербург, 2003; Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия. М., 2003; Alexopoulos G. Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936. Ithaca and London, 2003; Российская империя в сравнительной перспективе/ Под ред. А. И. Миллера. М., 2004; Чураков Д. Революция, государство, рабочий протест: формы, динамика и природа массовых выступлений рабочих в Советской России. 1917-1918 годы. М., 2004; Ротиер П. Легитимация Ata Meken: как казахская интеллигенция пишет историю своей родины // Аб империо. 2004. № 1; Казахстан и Россия: общества и государства. М., 2004; Hunter Sh.T. Islam in Russia: The Politics of Identity and Security. Armonk, NY, 2004; Россия и Казахстан: проблемы истории (XX – начало XXI вв.). М., 2006; Priestland D. Bolshevism, Stalinism, and Class Struggle: Ideas and Politics in the Soviet Union 1917-1939. Oxford and New York, 2007; Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia. Sapporo, 2007; Ислам от Каспия до Урала: макрорегиональный подход. Sapporo, 2007; Matsuzato K. (Ed.). Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire. Sapporo, 2007; Левин М. Советский век. М., 2008 и др.

8. См., например: Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М., 1997; Багдасарян В.Э. Традиционализм и цивилизационная идентичность России. М., 2006.

9. См.: Суни Р. Социализм, постсоциализм и нормативная модерность: Размышления об истории СССР – 1// Ab imperio. № 2/2002.

10. Там же.

ӘОЖ 821

Дастан Сәтбай
Тарих ғылымдарының кандидаты,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университетінің доценті, Қызылорда қ.

О.СҮЛЕЙМЕНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨРКЕМДІК МӘДЕНИЕТІ

О.Сүлейменовтың Қазақстанның көркемдік мәдениетін дамыту бағытындағы қызметінің құрамдас бөлімдерін – ақындығы, ғылыми шығармашылығы, қазақ киносы мен цирк өнері саласындағы жемісті еңбектерімен қатар қазақ әдебиетінің тарихына, қазақ поэзиясындағы жаңашылдық дәстүрлеріне, әдеби сынына қатысты зерттеу жұмыстары құрайды. Әсіресе, ақынның 1963 ж. «Жұлдыз» журналында жарияланған «Қаһарманым хақында» мақаласының, 1972 ж. қаңтар айында Қазақстан Жазушылары Одағының пленумында, 1978 ж. Азия – Африка жазушыларының Ташкент конференциясында және Ільяс Жансүгіровтің 80-жылдығына орай жасаған баяндамалары мен сөйлеген сөздерінің орны айрықша.

«Қазақ әдебиетінің тарихы мынадай қарапайым схемаға сыйған болар еді, - дейді О.Сүлейменов. – Орта ғасырлар сазды, әуезді өлеңдердің нағыз гүлденген кезеңі. Адам – **тыңдаушы** болды. Эпос кең құлаш жайып, әдеби құралдары таңдау еркіндігі болды, өйткені басқа жанрлар болған жоқ. Ежелгі поэмалардың көлемі ондаған, жүздеген мың өлең жолдарын құрады. Азиялық гекзаметрлердің еркін құйылуы, өлеңнің жоғарғы айдынына таңғажайып байлықтарды шығарып, кейіннен олар әдемілік-көркемдік және психологизм деп аталды. Поэзия әмбебап жанр болды. Ол болашақ жанрлардың барлығын жырға біріктірді. Кейіннен көшпенділерде жазба әдебиеті пайда болып мұраны бөлісу басталды. Эпостан проза бөлініп шығып өзімен бірге

көркемдік құралдардың үлкен бөлігін ала кетті: суреттеу әдістері, сюжеттілік, қарқын ырғақтары және т.б. Осы уақыттың ішінде көшпенді **тыңдаушыдан – оқырман мәдениетіне** дейін орасан зор жолдан өтті. Бұл ақындарды өздерінің арсеналдарын қайта қарауға мәжбүрлеуі тиіс еді» \1\. О.Сүлейменов қазақ поэзиясының XIX ғасырдағы тарихи тағдырына қатысты әдебиет мамандары байқай алмай отырған мәселелерді қозғап отыр. Оның ойынша, жаңа қазақ өлеңдерінің басты кемшілігі жазба әдебиеті жағдайында қазақ өлеңі фольклорлық элементтерден арыла алмауда.

«Фольклор дәуірінде қазақ тыңдаушы тұғын, қазіргі заманның жарты ғасырында ол **Оқырманға** айналды. Мәдени революцияның нәтижелері ұлттың рухани өмірінің барлық салаларында білінді, өлеңнің тағдырына да әсер еткені күмәнсіз. Ол қалың Тыңдаушысынан айырылды және әзірге қалың оқырман қауымына ие бола алмай отыр. Неліктен? Меніңше, қағазға түскеннен кейін де өлең ауыз әдебиетінің формаларын сақтап қалды да жазба өлеңнің белгілерін ала алмады. «Жазба өлең» эпитетінің мазмұны қандай?... Өлең, жазба әлі болмаған шығармашылық дәуірінде пайда болды. Дәл құрастырылған, қайталана үндендірілген сөздер жеңіл есте сақталынды және орындалды. Сазды үн оңай меңгерілді. Есту жадының бұл қасиеті мыңдаған жылдар бойы өзгермеді. Есте сақталатын өлеңдер ғана ұлы жыр жолдары болды»\2\.

Шынында да қырғыз манасшылары мен қазақ жыршы, жыраулары ондаған мың өлең жолдарын есте сақтады. Мұнда өлеңнің мөлшері мен ырғағы таза техникалық роль атқарады. Эпостарда ырғақты (ритмді) суреттер, бір қалыпты бір тегіс, қарапайым да тұрақты. Оған дербес мән берілмейді. Дыбыс жазу туралы (фонетикалық метафора, шығармашылықты музыкалық контекст) әңгіменің болуы мүмкін емес. «Жазбаның шығуы көркем сөздің жаңа жанрларының тууына алып келді. Есте сақтау функциясын қағаз немесе басқа жазба материалдары өзіне алды. Эпос бірте-бірте ауызша өлеңнің ендігі жерде міндетті емес канондық шеңберлерінен

шыға бастады» - \3\ дейді О.Сүлейменов. Ақынның ойынша, эпостық өлең басты сыртқы көрсеткіші – бірсарындылықтан айырылғанымен, өтпелі кезеңде жаңадан қалыптасып келе жатқан проза ауызша эпостың заңдары бойынша қалыптасады. Жаңа әдеби форманы сезіну оңайға түспейді. Форманы сезіну – дамыған жазба әдебиетіне тән құбылыс. Жазба әдеби дәстүрі, әсіресе, енді қалыптасып келе жатқан жазба қазақ поэзиясы үшін бұл өте күрделі еді. Жазба қазақ өлеңі қалыптасуының күрделілігін кейбір әдебиеттанушы ғалымдар түркі өлеңі құрылысының теориясынан көрді. Қазақ әдебиетін зерттеуге көп үлес қосқан З.С.Кедрина, 30-жылдардағы кейбір қазақ ақындарының В.Маяковскийдің поэзиядағы жаңашылдығын қабылдаудағы сәтсіздіктерін орыс және қазақ өлең құрылыстары жүйесінің айырылмашылықтарынан көрсе, түркі өлеңдері теориясының белгілі маманы М.Хамраев, В.Маяковскийдің тоникалық өлеңдері түркі силлабикалық өлеңдерінің құрылысына ықпал ете алмайды деп есептейді \4\. Сөйтіп түркі (қазақ) өлеңдерінің бір сарындылығы теориялық тұрғыда заңдастырылды. Жаңа поэтикалық үлгілерді қабылдаудағы қиыншылықтар лингвистикалық себептермен түсіндірілді.

«Ешқандай тіл бір поэзияға екінші бір поэзия үшін басымдықтар бермейді, – дейді О.Сүлейменов. – Біз қазақ сөзінің бай мүмкіндіктерін әлі жүзеге асыра алғанымыз жоқ. Абай Маяковскийден тәуелсіз XIX ғасырдың соңында-ақ, тіркестегі буындардың сан жағынан теңсіздігіне, яғни дұрыс емес мөлшерге негізделген өлең шумақтарының «сатылы» композициясының үлгілерін берді. Ол бірнеше жаңа шумақтар мен ұйқастыру принциптерін енгізді. Теоретиктер бұлжымастығын негіздегенге дейін-ақ, Абай дәстүрлер мен силлабикалық өлеңдерді бұзған болатын» \5\. О.Сүлейменовтің ойынша Абайдан кейін ұлттық поэзияда өлеңнің нағыз реформаторы болған жоқ. Басты кемшілік бейнелеу құралдарының мүлтіксіз пайдаланылмайтынында, атап айтқанда қазақ өлеңдері әлі күнге дейін фольклорлық

нормаларға толы. Ақынның пайымынша бұл кемшіліктерді жоюда И.Жансүгіров 30-жылдары көп еңбек сіңірген.

Қазақстандағы тарихи-мәдени процестердің теориясы үшін сабақтастық мәселесі қашанда өзекті. Осы орайда О.Сүлейменовтің 1974 жылы І.Жансүгіровтің 80-жылдығына арналған баяндамасының орны ерекше. Бұл ақынның заманы мен ақындық әлеміне және жалпы қазақ өлеңінің тарихи әлеміне кәсіптік тереңдікпен бойлаудың үлгісі. Әдебиетшілердің өзі де И.Жансүгіровтің қазақ поэзиясына тұңғыш рет енгізген жаңалықтарына лайықты ден қойған жоқтын. Бұл – еңбек тақырыбы. «Шындыққа көз жүгіртіп бажалайық, - дейді О.Сүлейменов. – Фольклор өз жанрының сан алуандығына қарамастан (эпос, жырлар, ертегілер, мақалдар) бұл тақырыпты қозғамады десе де болады. Бұл қазақ ауыз әдебиетіне тән ғана құбылыс емес. Әлемдік фольклор үшін әмбебап құбылыс деп атауға болар еді. Жазба тарих үшінде солай. **Соғыс, Дін, Саясат** – ежелгі замандардан келе жатқан тарихнаманың үш киті осылар. Қолында қылышы бар адамның мыңдаған ретжырланғанымен, жылнамалардың бірде бірінен соқа ұстаған бейбіт еңбектің Адамына арналған көріністерді кездестірмейміз» \6\. О.Сүлейменов, І.Жансүгіров өлеңдерінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала келіп жаңашылдық элементтерді нақты көрсетеді: «Ол өзінің ақындық бағдарламасын жасады. Бағдарлама көп жағдайларда малшы қоғамның дәстүрлі мәдениетінен ерекшеленді. Ол өлеңдерімен жерге деген жаңа қатынастарды орнықтырды. Бұл оның сұлулықтарын жәй ғана жырлау емес, бұл жерінің дәмін татып, аймалап, анасындай сүйетін нағыз егіншінің өлеңдері. Ол оқырманына жерге деген сезімдік қатынасты егеді. Ол үшін жер ең бірінші кезекте егістік алқабы» \7\. І.Жансүгіров, қазақ поэзиясында тұңғыш жырланған – индустрияландыру, Ресей тақырыптарын да ең алғаш игергендердің бірі болды.

60-70 жылдарда да Қазақстан мен Одақ көлемінде өлеңнің жаңа формалары төңірегіндегі қызу пікірталастар толассыз жүріп жатты. Алайда әдебиет пен басқа да

көркемдік мәдениет салаларындағы мырттай жаңашылдық, ал шын мәнісінде формалистік элементтерді аңдау оңай еместін. Байқағаныңмен оны атап көрсету үлкен батылдықты қажет ететін. Осы орайда О.Сүлейменов: «Өлеңдерді жасайтын лексикалық образдар емес, моральдық бейнең. Техникалық тәсілдерді үйренуге болады, өлеңдердің әдістері жалпыға белгілі, азды-көпті сөзді сезінетін адам әдеби тілмен жаза алады. Бірақ бүгінгі ақиқат нәрсе мынау: талант дегеніміз – ең бірінші кезекте жеке тақырыбыңның болуы. Ол жоқ болса, ақын да жоқ. Форма оның көрінуіне ғана септігін тигізеді... Әркімнің жеке сезімі – қоғамдық бола бермейді. Бұл мен үшін жағымсыз формализм үлгілерінің бірі. Айтары бар адаммен сөйлесу қиынға түседі, бірақ олар қалай жеткізу керек екендігі төңірегінде ойланғысы келмейді. Бұл да формализм» - \8\ деп атап көрсетеді.

Шынында да 60-жылдары қазақ романдары барлық жағынан нығая түскенімен қазақ өлеңі фольклордың дәстүрлерінен ұзай қоймаған-ды. Қазақ поэзиясы ғана емес, Одақтық поэзияда да қазіргі заман тақырыбында ұзақ-сонар шығарма жазуға деген ықылас үлкентін. Көптеген ақындардың поэмалары прозаның әдістерін қолданғандықтан шұбалаңқылыққа ұрынатын. «Қазіргі кейбір қазақ поэмаларының биографиялық очерктерден айырмашылығы неде? Өлең мөлшері мен ырғағында ғана, - дейді О.Сүлейменов. – Бұл жәй ғана мысал емес, бұл қазіргі өлеңнің формальды міндеттерін түсінбеуден туындаған құбылыс. Өмірдің өзі форманың жаңа шекараларын айқындауда, біз оны сезінбеудеміз...» \9\. Осы тұрғыдан алғанда кейбір ақындардың осы заманғы шұбалыңқы эпостық туындылар жасауға деген талпынысы өзін-өзі ақтамайтын еді. О.Сүлейменовтің берер кеңесі - әрбір ақын өзіндегі жанр сезімін дамытуы керек. Өлеңнің формасы туралы пікірталас, кейде және көп жағдайларда оның сыртқы элементтеріне келіп саятын. Тіпті, өлеңнің көне сыртқы пішінін жасанды түрде бұзуға деген талпыныстар жасалынды. Бірақ О.Сүлейменов барлық ескіні қалай болса

солай лақтырып тастауға да қарсы. «Ескінің барлығы – тозғандық емес. Достоевский мен Толстой француз романдарының сыртқы формасын пайдаланғанымен, олар орыс прозасының нағыз жаңашылдары болды, XX ғасырдағы әлемдік әдебиетке, оның ішінде француз әдебиетіне де ықпал етті. Форманы өзгертетін, тек мазмұнның өзі» \10\. Ақынның ойынша, шығармашылықты тұлғаның жеке материалдары мен тәжірибесінің құдыретті күші ғана сыртқы пішін – форманы өзгертуге қабілетті. Әрбір суреткер өзінің ойын толығырақ жеткізу үшін өз формасын іздеп табуы тиіс. Егер жеке жинақталған материалдарға бұл қажет болса, ол дәстүрлі форманы бұзады және оны жаңалық–жасампаздық деуге болар еді.

Қазақ өлеңінің теориялық мәселелерімен қатар О.Сүлейменов, күнделікті практикада орын алып отырған жағымсыз жағдаяттарға да тоқталды. Журнал, газет редакциялары Отан, партия, комсомол патриотизм тақырыптарындағы әлсіз өлеңдерге толған. Әлсіз өлеңді – тақырып алып шығады. Тақырыптық, бірақ әлсіз өлеңдер көптеген адамдар үшін Жазушылар Одағына мүшелікке жол ашты. Ал редакторлар болса поэзияға журналистиканың қосымшасы ретінде қарады...

О.Сүлейменовтің қазақ әдебиетіндегі Сын жанрына қатысты ой-толғамдары да өзекті. Қазақ әдеби сынының басында Ш.Уалиханов, Абай Құнанбаев тұрғанын мақтанышпен айта келе, бұл дәстүрді онан әрі дамытуда С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезовтің көп еңбек сіңіргенін, өз шама-шарқынша Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, С.Мұқановтың қомақты еңбек еткенін атап көрсетеді. Дегенмен ақынның пайымынша қазақ сыны жалпы қазақ әдебиетінің дамуынан едәуір кенже қалып отыр. «Оның әдеби және жалпы мәдени процестерді жеткілікті дәрежеде басқаруға дәрменсіздігі байқалды» \11\. О.Сүлейменовтің шамына айрықша тиетіні орталық басылымдардағы әдебиеттің теориясы мен сынына қатысты мақалалардың, диспуттар, дөңгелек үстелдар жиілігімен Қазақстандағы

аталған іс-шараларды өткізу жиілігінің салыстыруға мүлдем келмейтіндігі. Шыққан мақалалардың саны аз сапасы да төмен. Немқұрайлылық, көңіл жықпастық басым. Қажетті жағын алуда да үстірттік үстем. «Жас қазақ сыны үшін Орыс әдебиеті үлгі. Бірақ шығармашылық оқу мен елгезек шәкірттіктің арасында принциптік айырылмашылық бар ғой. Біздікілер 40-жылдар үлгісіндегі рецензиялар мен шолулардың сыртқы схемасы мен ішкі механизмдерін көшіріп алып, оны кеңінен меңгеріп алғанда, әрі қарай жылжымайды. Белинскийдің, Писаревтің, Луначарскийдің тәжірибелері мен 60-жылдардағы (XX ғ.) орыс сынының ең жаңа формальды тенденциялары бұл композицияның сыртында қалып қойған. Барлық атрибуттар, тұжырымдама, терминдерге дейін орыс сынының арсеналынан алынып, жергілікті жағдайлар ескертілмей және сын көзімен қаралмай қазақ топырағына көшіріле салынған» \12\.

Мысалы, өткен ғасырдың 60-жылдарының соңын ала орыс сынында «деревня әдебиеті» термині пайда болған еді. Бұл соғыстан кейінгі кезеңдегі орыс деревнясының аянышты халінен туындады. Алайда, орыс әдебиеті үшін өзекті тақырып қазақ әдебиеті үшін көкейтесті бола алмайтын. Соған қарамастан қазақ әдебиетшілері мен сыншылары осыған ұқсас «ауыл өмірі» тақырыбын іліп ала жөнелді. 1972 ж қаңтарында Қазақстан Жазушылар Одағының пленумында О.Сүлейменов бұған қарсылық білдіріп «Қазақ халқының 75 пайызы ауылдарда тұрады. Қазақ жастарын керісінше республиканың фабрикалары, зауыттары мен құрылыстарына, қалалардағы жұмысшы табының қатарын толтыруға шақырған дұрыс болар еді» \13\ дейді.

Қазақ сыны кенжелеуінің объективтік – тұрмыстық себептерінде О.Сүлейменов дәл бажайлайды. Қазақ жағдайында ең ауыр моральдық климат сыншылар төңірегінде қалыптасты. «Сынды өзінің кәсібі еткен адам бәріне де дайын болу керек. Оның үстіне онымен достары да амандасуды қояды. Редакторлар да одан қашады, ол бір қалада өмір бойы қоян-қолтық жүретін адамдарымен де

қарым-қатынасын үзіп алуы мүмкін. Бұл қатынас балалар мен немерелерге де тарайды. Мұндай жағдайда нағыз болса отбасы, бала-шағасы бар. Оның үстіне «жариялатқан» күннің өзінде рецензия үшін тиын-тебен ғана төленеді деп ойлайды» \14\. Сондықтан қазақ сыншыларының барлығы дерлік тынышта мамыражай әдебиеттану ғылымына көшті. Жылына 3-4 беттен тұратын жоспарлы бір мақала ғана жазып ғылыми атағын өсірді, сөйтіп ақшаға да кенеліп отырды. Осылайша қазақ әдебиетінің беделі үшін күресуге тиісті сыншылар арасында кеселді практика қалыптасты.

О.Сүлейменов сыншылардың байсалды назар аударуға тиісті оқырмандардың талап-тілегі мәселесінде жоғарғы деңгейде қояды. «Ғылыми техникалық революция Қазақстанда оқырманның мүлде жаңа типін – қос тілді оқырманды тудырды. Оның кітап картотекасы кең. Онда әлемнің, барлық дәуірлер мен халықтардың әдеби туындылары бар. Ол қазіргі табиғат пен қоғам туралы ғылымдардан әбден тіс қаққан әккі. Ол біздің алдымызға әдеттен тыс проблемаларды: - өзінің білімі мен мәдени деңгейі жағынан кейбір жазушылардан анағұрлым жоғары тұрған оқырманның ойы мен сезімін қайрау міндетін қойып отыр. Ендігі жазушылық міндет былайша тұжырымдалады: өз оқырманыннан кейін қалмау. Оның сұраныстары мен талаптарын түсінуге тырысу. Қазақ оқырманы сергек, талапшыл да әрі қамқор» \15\. Ғылыми техникалық революция (ҒТР) жағдайында «энциклопедиялық білім иесі ақында типін жандандыру керек» \16\.

О.Сүлейменов ҒТР жағдайындағы әдебиет мәселелерін халықаралық деңгейде талқылауға белсенді қатысып дүние жүзілік әдеби тенденцияларды айқындауға да өз үлесін қосты. 1977 ж. француз жазушылары ассоциациясының Парижде ұйымдастырылған «Техника, прогресс және әдебиет» коллоквиумына қатысып Бұқаралық ақпарат құралдарының интеллектуалдық өнерге – оң және теріс – ықпалы хақында іргетасты тұжырымдамаларын ұсынды. Оның ойынша дүние жүзінде бұқаралық ақпарат

құралдарының ықпалымен Ұлы Оқырмандар – **көрермендерге** айналып бара жатыр. Бұл апатты тенденция. Көрермендер-оқырмандардың есебінен өсуде. Мәдениет өзін жегідей жейтін Тажалды (экран мәдениетін) тудырады. «Кез келген елдің шығармашылық потенциясы экономикалық көрсеткіштермен ғана өлшенбей, кітап өнімдерінің саны мен сапасы жайлы да ол туралы пікір білдіруге болады. Ең бірінші кезекте көркем әдебиет жайлы. Бұдан былай мұндай өзара тәуелдік айшықтала түспек. **Шекспирді тудырмаған мәдениет те, Ньютон да пайда болмайды**» \17\.

1978 жылы Азия – Африка жазушылырының Ташкент симпозиумында ақын аталған құрлық өкілдерін әлемдік әдебиетте бар құбылыс – **бейімделген әдебиет** көріністерінен сақтандырды. Орыс әдебиетінде Пушкин мен Толстойдан бастау алатын қарапайым халықтың түсінуіне оңай әдеби бейімделген туындылар жасалынды. \18\ 1930 жылдары кейбір қазақ жазушылары да шала сауатты халыққа бейімделген шығармалар жазды. Нәтиже бірдей. Ақырғы соңында «арнайы» жазылған еңбектер уақыттың өтуімен оқырмандардың талап-тілегінен қалып қойды. «Әдебиет – ұлттық мәдениеттің ең мәнерлі моделі. Ең ізгі ниетпен күй талғамайтын жұмсақ оқырманға бағдарланғанның өзінде оны қолдан жасау халық үшін тиімді емес. Өйткені жеңілдетілген әдебиет шындықты бейнелей алмайды, ол тұрпайы шындықты бейнелейді... Біздің ішкі тұтынуға немесе экспорт үшін шығаруға уақытымыз жоқ. Біздің жеңілдетілген әдебиетке уақытымыз жоқ. Біз айрықша уақытта өмір сүріп жатырмыз», \19\ - дейді О.Сүлейменов. Сондықтан Азия – Африка елдерінің жас жазушылары оны қайталамауы тиіс...

Түйіндей келгенде О.Сүлейменовтің қазақ әдебиетінің тарихына, жаңашылдық дәстүрлеріне, әдеби сынына, мәдениетіне қатысты іргетасты тұжырымдамалары әлемдік әдеби тенденцияларымен ұштастырылғандықтан өзектілігін жоймақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сулейменов О.. Ты – мой герой (В нашем городе началась борьба с формализмом). Сулейменов О.. псс. А., 2004 г. т. 6. с. 9-10.
2. Сулейменов О.. Портить отноешния (Доклад на пленуме правления Союза писателей Казахстана). О.Сулейменов. псс. А., 2004 г. т. 6. с. 52.
3. Сонда 53-бет.
4. Кедрина З.С.. Живые корни... Ее же. Из живого источника. М., 1960 г. 170. Ее же. На языке дружбы. М., 1984 г. М.Хамраев. Основы тюркского стихосложения. А., 1963 г. с. 131.
5. Сулеймнов О. Портить отношения (Доклад на пленуме правления Союза Писателей Казахстана). О.Сулейменов. псс. А., 2004 г. т. 6. с. 55.
6. Сулейменов О.. Новаторство – основополагающий принцип казахской поэзии 30-х годов. псс. А., 2004 г. т. 6. с.167.
7. Сонда 171 бет.
8. Сулейменов О. Ты – мой герой (В нашем городе началась борьба с формализмом). О.Сулейменов. псс. А., 2004 г. т. 6. с. 8-9.
9. Сонда 11 бет.
10. Сонда 12 бет.
11. О.Сулейменов. Портить отношения... т.6. с.43.
12. Сонда 12 бет.
13. Сонда 46-47 беттер.
14. Сонда 49 бет.
15. Сонда 56 бет.
16. Сулейменов О. Прежде всего быть личностью. псс. А., 2004 г. т.6. с.74.
17. Сулейменов О. К взаимозависимости. Доклад на Ташкентском симпозиуме писателей стран Азии и Африки. псс. А., 2004 г. т.6. с.160.
18. Сулейменов О. Мы приходим чтобы действовать. Литературная газета. 02.09.1981.
19. Сулейменов О. К взаимозависимости. псс. А., 2004 г. т.6. с.163.

* * *

В статье рассматривается вклад О.Сулейменова - поэта, ученого и общественного деятеля РК в развитие художественной культуры республики. Отмечается, что взгляды О.Сулейменова на историю казахской литературы, вопросы литературной критики, проблемы новаторства в казахской поэзии актуальны и сегодня.

* * *

The article is about the contribution to the Republic's literary culture of O.Suleimenov – a poet, a scientist and a public man of the Republic of Kazashstan.

O.Suleimenov's views on the history of the Kazakh literature, ifemo of the literary witics, problems of innovatory in the Kazakh poetry are still actual.

ӘОЖ 894.342

Г. Қайырғалиева
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
мемлекеттік университетінің доценті, Атырау қ.

БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОРНЫ

Қазақ халқы азаттық жолында өмірін паш еткен ардақты ұлдарын әрдайым ұлықтап келген. Қазақтың батырлар жырлары жас ұрпақты ерлік жолында тәрбиелеудің аса тиімді құралдарының бірі болатын. Әрбір қазақ баласы жөргегінен «Алпамыс батыр» мен «Қобыланды батыр» жырларын немесе «Ер Төстік» ертегісін тыңдап өсетін. Бүгінгі таңда қазақ қоғамында үлкен рөл атқарған батырлардың жеке әлеуметтік топ ретінде қалыптасуы мен дамуы және оның әлеуметтік институт ретінде жойылуы мәселелерін зерттеудің маңызы жоғары. Жоғарыда атап өткеніміздей, батырлардың өмір жолы мен қызметін зерттеу тек қана жас ұрпақты тәрбиелеуде ғана емес, дәстүрлі қазақ қоғамының ерекшеліктерін зерттеу үшін де маңызды болып табылады. «Батыр» атауы көптеген еуразиялық көшпелі халықтарда кездеседі. Терминнің алғаш пайда болуын зерттеушілер ерте орта ғасырларда пайда болды деп есептейді. Бұл кезеңде «батыр» термині әлеуметтік мәнге ие болмағанмен жеке тұлғалық ерекшеліктерді сипаттайтын термин ретінде қоғамда қолданысқа ие болды. Батырлар башқұрттар, қырғыздар мен монғолдар сияқты еуразиялық көшпелі халықтар арасында кездесе отырып, тек қазақ қоғамында ғана ерекше әлеуметтік мәнге ие болды. Оған Қазақстан территориясының Еуропа мен Азияның, яғни батыс пен шығыстың (отырықшы және көшпелі өркениеттер арасындағы) ортасындағы геосаяси орналасуы да әсер етті. Түркі халықтары арқылы «батыр» атауы славян халықтарына тараған деп есептеуге болады. Оған дәлел шығыс славяндардағы (орыс, белорусь, украин) «богатырь» (багатур) сөзі. XVI ғасырда Московия жеріне елшілікке келген

австриялық дипломат, тарихшы, барон Сигизмунд (Зигмунд) фон Герберштейн (неміс тілінде Siegmund Freiherr von Herberstein, 23.08.1486-28.03.1566) «батыр» сөзінің ержүрек адам ретіндегі сипаттамасын алғаш орыстардан естіп, біледі.

Башқұрт халқындағы батырлар институты мен батырлардың қоғамдағы орнына қатысты зерттеулерде батырларды үш топқа бөліп қарастырады: мифтік-аңыздық, жауынгер-батыр және ел ішіндегі әлеуметтік шиеленістік жағдайларда халық қамы үшін қол бастаған, азаттық үшін күрескен батырлар. Батырларды осындай категорияларға бөлу қазақ тарихына да сәйкес келеді. Бұл жерде эпостық жырлардың кейіпкерлері Алпамыс, Қобыланды батырлар, жекелеген шайқастарда, азаттық соғыстарында әскери жасақтар құрамында ерлігімен көзге түскен батырлар Малайсары, Саурық және қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістерінің басшылары Сырым, Махамбет, Исатай, Жоламан, Есет батырларды атауға болады.

Батырлықты тек жеке адамның қасиеті деп қарастырмай қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына ықпал еткен саясі-әлеуметтік құбылыс деп те қарастыруымыз қажет. Ол жөнінде көптеген зерттеушілер өз ізденістерінде әр түрлі анықтамалар береді. Кеңестік заманның идеологиясына сай батырлар институтын қазақ қоғамындағы ала ауыздықты тудырушы еш пайдасы жоқ, тек қана өз пайдасы үшін өзгенің мал-мүлкін талан-таражға салушылар деп баға беру де орын алды.

Қазақ халқының тарихын зерттеуші М.П.Вяткиннің еңбектерінде батырлар тобы туралы пайымдар мол кездеседі. Әсіресе, XVIII ғасырдан бастап батырлар тобының көптеп таралып, ру басыларының көпшілігінің осы топтан шыға бастағандығын атап өтеді. Оның себептерінің бірі қазақ тарихындағы аса күрделі кезең жоңғарлар шапқыншылығымен байланысты еді. «Батыр» термині қазақ фольклорінде және тұрмыс салтында көп тараған. Қазақтың қаһармандық эпосының бәрі атақты ертегі немесе тарихи батырлар туралы айтылған ертегі болып келеді»,- деп жазады [1,117б.].

Қай заманда да қазақ халқының батыр деген құрметті атақты өз қаһармандарына бергені мәлім. Сондықтан батырлардың әлеуметтік негізін анықтау қиындық келтіреді. Батырлардың ауқатты топтардан да, ақсүйектер арасынан да, қарапайым халықтың арасынан да шығуы кеңестік жүйе кезінде бірқатар тарихшыларды тығырыққа тіреген сияқты. Мысалы, кейбір зерттеулерде батырлар тобына шынайы анықтамалар берілсе, енді бір зерттеушілер мәселені таптық тұрғыдан сипаттау мақсатында батырларды ру басыларының өкілдері, бай-ауқатты адамдар деп олардың қоғамдағы орнын төмендетіп көрсетуге ұмтылады. Бұндай жағдайды С.Е.Толыбековтың еңбектерінен байқаймыз. Сондықтан «қазақ хандығы қалыптаса бастаған тұстан бастап әскери-көшпелі өмір жағдайында бірнеше ұрыстарда жеңіске жеткен әрбір қазақ батыры айналасына қаруланған адамдарды топтастырып, басқа ауылдар мен руларға шабуылдар жасады»,- деп тұжырымдайды [2, 209б.]. Қазақтың ұлттық мемлекеттілігі мен азаттығы жолында күрескен батырлардың біразын хан-сұлтандардың өкілдері болғаны үшін қаралайды. Автор көпшіліктің қолдауына сүйенген ру басылары болған ірі батырлар өздеріне қарулы дружиналарды бағындырып, үлкен әскери топтардың басшыларына айналды дей келе, ондай батырлардың қатарында Бөкенбай, Тіленші, Сырым, Жоламан, Есет, Жанқожа және басқа да белгілі есімдерді атайды [2, 215б.].

С.Е.Толыбеков қазақ хандары мен сұлтандары, ру басыларының көпшілігі батырлар болды, сондықтан олар қарапайым халықты қанаушылар еді деп тұжырымдайды. Ал батыр атағының әлеуметтік дәрежеге емес, әрбір жеке тұлғаның қасиетіне, жаугершілік кезеңдегі ұрыстардағы ерлігіне сай берілетін атақ екеніне мән бермейді. Осыған орай М.П.Вяткиннің «Сырым батыр» еңбегіндегі «батыр» деген термин әлеуметтік-таптық мазмұны жоқ болып ұғым береді. ...батырлардың қоғамдық жаратылысын айыра білу қиын болатын себебі де міне осы» деген пікірі сөзімізді дәлелдейді. [1,118б.].

Батырлар институты өзінің дамуында өзгерістерге ұшырап отырды. Ерте орта ғасырлардағы, орта және кейінгі

орта ғасырлардағы батырлар жайындағы эволюциялық дамуды анық байқауға болады. Ерте орта ғасырларда көбінесе ертегі мен жырлардағы батырлар тұлғасын көрсек, кейінгі орта ғасырларда, әсіресе, XVIII ғасырда біз нақты тарихи тұлғаларды көріп, олардың нақты тарихи істеріне куә боламыз. Батырлар институты елдегі тарихи жағдайларға байланысты қазақ дәстүрлі қоғамында аса маңызды қызмет атқара бастайды. Елдің саяси құрылымын, ел азаттығын сақтап қалу мүддесі батырларды бір мақсатқа жұмылдырды.

Шығу тегіне қарамастан батырлар бірте-бірте ру басыларына айналып отырды. Белгілі бір ірі-ірі шайқастарда, жекпе-жек ұрыстарда көзсіз ерлік көрсетіп, елді жаудан қорғаған жеке адамдарға тегі ақсүйектер, не қарасүйек болсын халық батыр атағын берген. Сондықтан атақты қазақ хандары Қасым, Тәуекел, Жәңгір, Әбілқайыр мен Абылай, Кенесары бәрі де батыр атақтарын алды. Ру басы, би, шешендердің арасында да Сырым, Бөкенбай секілді батырлар көп болды. Әсіресе, қазақ-қалмақ соғыстарында батырлығымен көзге түскендер тарихтан белгілі. 1730 жылғы қазақтар мен жоңғарлар арасындағы ірі шайқастағы ерліктерімен ерекшеленген Әбілхайыр ханды, Бөкенбай мен Есетті халық батыр атады. Осыған орай батыр атағына негізінен сыртқы жаулардан қорғану кезіндегі ірі шайқастарда ерен ерлігімен көзге түскендердің ие болғанын атап өту қажет. Ал олардың ерлігін халық ауыз әдебиеті ғасырлар бойы сақтап ұрпақтан ұрпаққа жеткізді, ерлік мектебі ретінде дәріптеді. Және халықты азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күресте рухани қаруландырды.

«Батыр» атағы әкеден балаға беріліп отыратындай мұрагерлікке негізделмеді. Ол жоғарыда айтып өткеніміздей жеке адамның тек жеке ерлігі мен батырлық қасиеттеріне байланысты ғана берілетін еді. Алайда тарихта бір әулеттің ұрпақтарының осындай атаққа ие болғандары кездеседі. Бірақ бұл жерде батыр атағы оларға атадан қалған мұра ретінде емес, керісінше олардың әрқайсысының ерлігіне байланысты берілген құрметті атақтар болып табылады. Осындай әулеттік негізде қалыптасқан батырларды Кіші

жүздің табын руынан шыққан Бөкенбай Қараұлының тарихынан көре аламыз. Оның ұлы Тіленші Бөкенбайұлы мен немересі Жоламан Тіленшіұлы бәрі де батыр атағына ие болғандар. Әрқайсысының қазақ тарихындағы өзіндік орны бар тұлғалар екені даусыз.

Қазақ тарихындағы батырлар мәселесімен бірге «барымта» тақырыбы да көтеріледі. Бұл жерде барымтаның табиғатына қатысты зерттеушілердің пікірлері әрқилы. Мысалы, көрнекті қазақ тарихшысы Е.Бекмаханов кейінгі кезеңде ру аралық күресте, барымтада және басқаларында көзге түскендердің кез келгені батыр деп атала бастады деген көзқарасын білдіреді [3, 99 б.]. Қазақ байлары өзара рулық тартыстарына қатысып, ерлігі, күштілігі, батылдығы үшін өз жасағындағы жауынгерін батыр атай бастайды. Бұл жерде олар батыр-жауынгер категориясына жата алады.

Батыр атағына кедейлер арасынан шыққан ержүрек адамдар да ие болды. Сондықтан да батырлар тобы қазақ қоғамының таптық, мүліктік-меншіктік саралау негізіне жатқызылмайды. Бекмахановтың пікірінше, батырлар алғашында ру-тайпалардың әскери басшылары болған. Кейіннен феодалдық қатынастардың орнығуы барысында олардың әскербасылар ретіндегі қызметі өзгереді. Шығу тегіне қарамастан олар қоғамдық өмірде маңызды рөл атқара бастайды. Батырлардың қоғамдағы орнының даму эволюциясын көптеген тарихи тұлғалар мен тарихи фактілерден көре аламыз. Сырым, Есет батырлар руларының толық басшылары болумен қатар, өз руларының атынан басқа қазақ руларымен келіссөз жүргізуге, салықтар жинауға, биліктер айтуға құқылы болды. Қазақ қоғамында батырлардың ықпалының өсуіне XVIII-XIX ғасырлардағы ішкі-сыртқы саяси жағдайлар әсер етті. Жоңғарлар шапқыншылығы, қазақ-жоңғар соғыстары мен Орта Азиялық хандықтар тарапынан болған шапқыншылықтар кезінде батырлардың қоғамдағы қызметінің рөлі артты. Осы тұста

қазақ хан, сұлтандарының көпшілігі батыр атақтарына да ие болған еді. Батырлардың қоғамдағы орнының жоғары болғандығын Ш.Уәлиханов «батыр – қырғыздар (қазақтар) арасындағы рубасы сұлтаннан кейінгі ең маңызды және белгілі тұлға... Ол ақыл-кеңесі халық арасында бағаланып отырған ең беделді адам» деп тұжырымдайды.

Қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінде батырлар маңызды орын алды. Қазақ халқының саяси билік құрылымының барлық даму сатысында батырлар институты да жеке құбылыс ретінде өз даму жолын басынан кешірді. Қазақ мемлекеттілігінің жойылуы, қазақ халқының дербес саяси билігі құлдыраған тұсында батырлар институты да әлсіреп, жойылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Вяткин М.П. Сырым батыр. Қазақ мемлекет баспасы. Алматы. 1951
2 Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. Алма-Ата. 1959.
3 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. Алматы. 1992.

* * *

Статья посвящена анализу проблемы института батыров, являющегося одним из важных социальных явлений в традиционном казахском обществе.

Исследуются формирование института батыров, термин «батыр», место и роль выдающихся батыров в истории казахов, сохранении казахской государственности. Анализируются также взгляды известных исследователей по проблеме института батыров.

* * *

This article is devoted to analysis of the batyr institution is an important social phenomena in the traditional Kazakh society. We research the formation of the batyr institution, the term "batyr", place and role of outstanding batyrs in the history of Kazakhs, preservation of Kazakh statehood. Also analyzed the views of prominent researchers to the batyr institution.

УДК 355 (574)

Муханбеткалиев Х.С.
Кандидат военных наук, доцент,
г. Уральск

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ – СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

В мире нет ни одного народа, судьбу которого не определяли бы личности. В жизни наших предков-кочевников личности, обладающие высоким разумом, огромной силой воли, патриотизмом, мощным национальным духом, играли еще большую роль.

Сегодня не только каждый офицер Вооруженных Сил Республики Казахстан, но и многие воины армии стран СНГ и дальнего зарубежья изучают огромное значение военно-теоретического наследия выдающегося сына казахского народа, народного батыра, талантливого военачальника, военного мыслителя? известного писателя, Героя Советского Союза, полковника Бауржана Момышулы.

Жизнь Бауржана Момышулы - пример для подражания сегодняшнему офицерскому составу, воинам Вооруженных Сил Республики Казахстан.

Свою жизнь народный герой и писатель посвятил народу, который на протяжении веков "успешно решал ...задачи, соединял народы, ...покорял пространство и время истории. Казахи всегда были умелыми и мужественными воинами, способными переносить тяготы и лишения походного быта, неделями находясь в седлах боевых коней" [1].

В годы Великой Отечественной войны Момышулы проявил себя как достойный наследник боевой славы прославленных казахских батыров. Президент страны Н.А.Назарбаев сказал: "Помните, истинными офицерами были отец Абая Кунанбай, Чингиз и Чокан Валихановы, Губайдулла Джангиров, Халел Досмухамедов, Санжар Асфендияров, Андрей Зенков, Бауржан Момышулы и многие другие выдающиеся сыны

нашего Отечества. Они составляли не только элиту армии, но и всего общества» [2].

В истории Великой Отечественной войны для нас важен не просто опыт Бауржана Момышулы, не то, что лежит на его поверхности, а те глубинные, подчас скрытые, устойчивые процессы и явления, которые имеют тенденции к дальнейшему развитию, проявляют себя порой в новых, совершенно иных формах, чем это было в предшествующей войне. Такой опыт никогда не может полностью потерять своего значения, если его действительно глубоко анализировать и делать из него научно-обоснованные выводы, извлекать уроки.

Знание истории своего народа необходимо всем людям. Но особенно необходимо оно профессиональным военным, и это хорошо знал Бауржан Момышулы. Он говорит: «Забвение героизма - это трагедия народа. История этого вам ...не простит. ...Надежной опорой народа являются тысячи мужественных воинов, его верных сынов, молодых, даже совсем юных. Вас, которые ни слова не сказали о них, не написали ни строчки об их мужестве, обагренном кровью. Многих из вас сама история выставит у позорного столба» [3].

Изучение минувших военных событий Великой Отечественной войны, локальных войн и конфликтов, тщательный анализ как поучительных моментов, так и промахов, ошибок, недостатков в деятельности военачальников и штабов расширяют оперативно-стратегический кругозор, обогащают военную эрудицию офицеров.

Военная история является составной частью отечественной истории, исследует возникновение и эволюцию форм и способов вооруженной борьбы, обобщает опыт прошлых войн, развития военного искусства и вскрывает его закономерности, создавая тем самым основу для развития современной военной теории.

При разработке современных проблем стратегии и оперативного искусства особого внимания заслуживает опыт начального периода Великой Отечественной войны,

приведших к неудачному его исходу. Война, развязанная фашистской Германией, имела задачу - огнем и мечом покорить народы нашей страны, полностью лишить их государственной самостоятельности, национальной культуры и самобытности, истребить десятки миллионов советских людей. Война со всей убедительностью показала, что сила советского государства явилась результатом творчества командования, штабов, политорганов и миллионов советских воинов, в числе которых были и воины-казахстанцы.

Несомненно, многое из положений оперативного искусства и тактики, которыми руководствовались во время минувшей войны, сейчас устарело. Но не устарели опыт, методы и мастерство подготовки боя и участия в операциях Великой войны Бауржана Момышулы, никогда не устареет творчество, с которым решались им самые сложные проблемы ведения боевых действий.

Военная история - наука конкретная. Она изобилует множеством сходных, типичных для военного дела ситуаций. Изучая опыт прошлого, необходимо скрупулезно отбирать в нем все то, что соответствует новым условиям, и не утратило своего значения для современности.

Следовательно, изучение и творческое применение в современных условиях боевого опыта Бауржана Момышулы – одна из важных задач обучения войск, их штабов и командиров всех степеней, а также насущная задача в деле дальнейшего теоретического осмысления проблем военной науки и военного искусства на современном этапе.

Изучение военной истории является одним из важнейших средств развития творческого, самостоятельного мышления офицеров, повышения их общей и военной культуры. Она оказывает прямое и непосредственное влияние на процесс становления боевого мастерства командного состава. Без военно-исторических знаний не может быть настоящего военного образования.

Анализ многочисленных военных событий дает возможность глубже проникать в тайны военного искусства,

вскрывать социальную сущность и цели войн, способы их ведения, видеть эволюцию военного дела, вскрывать причины побед и поражений в войнах, отдельных сражениях и операциях.

Без глубокого освоения исторического опыта, уроков военной истории трудно должным образом осмыслить сущность тех явлений и процессов в военном деле, которые имеют место и происходят в настоящее время, а тем более спрогнозировать основные направления их развития в будущем.

Знать военную историю офицеру важно потому, что она развивает нравственную природу человека путем изучения прошлого, «чтобы воспитать молодое поколение, чтобы оставить грядущему поколению не искаженную историю» - отмечал Момышулы [3, с.46].

Правильно оценивать роль истории - это не значит звать к прошлому. Изучение опыта важно не в смысле его механического перенесения в современные условия. Такой перенос — грубая ошибка. Главное — учитывать этот опыт и творчески использовать его, брать из прошлого уроки на будущее, разумно сочетать выводы из истории с проблемами современности.

Министр обороны Республики Казахстан Ахметов Д.К. требует дальнейшего улучшения военно-исторической подготовки командных кадров. Главное требование – обеспечить тесную связь военно-исторической и оперативно-тактической подготовки слушателей и курсантов, умело использовать богатый опыт Великой Отечественной войны для овладения искусством ведения боевых действий в современных условиях.

И, наконец, знание истории военного искусства является одним из наиболее действенных источников патриотического воспитания командных кадров. Она способствует, на примерах героических подвигов казахстанцев, активных и решительных действий соединений и частей в годы войны, формировать у обучаемых высокие морально-политические и

психологические качества, воспитывать решительность, стойкость и способность к преодолению любых трудностей.

На военной службе, где вся жизнь и деятельность военнослужащих строго регламентирована, основным методом воинского обучения и воспитания Момышулы считал убеждение и принуждение. «Командир, - утверждал он, - должен умело применять все меры воздействия на бойца, не унижая его человеческого достоинства, действуя на его чувства, совесть, психику, - а это целое искусство, к овладению которого должен стремиться любой здравомыслящий командир» [3, с.101].

Он признавал основным методом воспитания - убеждение. «Гораздо приятнее человека убедить, чем принуждать, - мыслит он, - Убежденный свои обязанности выполняет не только сознательно, но и творчески» [3, с.109].

Бауржан Момышулы рассматривал проблемы воинского воспитания в неразрывной связи с политическим воспитанием военнослужащих, так как все необходимые для воинской службы морально-боевые качества можно воспитать только на основе высокой политической сознательности, преданности Отчизне, когда каждый воин понимает значение воинского долга. Основной базой идейно-политической подготовки к защите Родины он считал и военно-патриотическую работу среди населения. Большое значение в этой связи он отводил тесным контактам воинских частей с местными гражданскими организациями, школами, высшими учебными заведениями.

Большое место талантливый полководец уделял вопросу изучения командным составом морально-психологического состояния своих подчиненных, без знания которой, невозможно правильно и последовательно влиять на подчиненных. Момышулы считал, что морально-психологические особенности должны учитываться при призыве в армию, отборе в училища для подготовки командных кадров.

"На собственном опыте убедился, что в воспитании боевых качеств бойца колоссальное значение играет военное прошлое народов и национальные традиции". Он с гордостью говорит, что казахский народ не является пасынком среди советских народов, что он достиг равенства истинного с другими народами родины, сохранив обычаи, традиции, свой язык, свои песни, свои корни, сове лицо, свою психологию. Разве не возникла необходимость воспитывать молодежь на лучших своих традициях нашего народа, сегодняшнюю культуру развивать неотрывно от древней нашей культуры" - отмечает Момышулы [3, с.14].

Традиция является одним из основных источников воспитания и имеет большое значение. Продолжая этот тезис, Момышулы пишет: "Традиция – документальные, словесные предания (легенды) о воинской доблести в прошлом, в характере данной части в настоящем. Воспитание на принципах подражания примерам героев прошлого и настоящего формируют у новобранца традиционные представления и понятия о воинской доблести и стремление быть не хуже и службу нести не хуже, чем его предшественники, о которых вспоминают с благодарностью, рассказывают легенды, поют песни и возвышают как образ. Сохранять, укреплять и умножать традиции – святейший долг и обязанность командира перед памятью предшественников, украсивших знамя славой ценой крови и жизни" [3, с.52].

Действительно, нужно задуматься над таким вопросом: Как можно лишать народ его традиций, воспитывающих благородные боевые качества? Разве их можно складывать в архив? Разве это приносит пользу? Нет. "Подвиги славных казахских джигитов Едиге, Кобланды, Бекета, Наурызбая, Исатая, Махамбета, Алпамыса и других должны стать традицией современных джигитов... ".

Как требует Министр обороны, офицерский состав казахстанской армии должен знать методы воинского

воспитания, основные этапы развития военного искусства, его развитие в важнейших операциях Великой Отечественной войны и в послевоенный период, развитие основ боевого применения видов Вооруженных Сил, родов войск и специальных войск, характер боевых действий в локальных войнах после второй мировой войны.

Таким образом, изучение военной истории позволит глубже познать процессы, происходящие в военном деле, уяснить эволюцию средств, форм и способов ведения вооруженной борьбы, вскрыть закономерности и тенденции развития современного военного искусства и на основе этого определить вероятный характер его изменений в ближайшем будущем.

Определяющим в военно-научном исследовании Бауржана Момышулы являются следующие основные положения:

- военная служба для каждого нормального гражданина страны - священный и почетный долг. Уклонение от воинской службы под разными предлогами - это тяжелый проступок в биографии гражданина. Если кто-нибудь уклоняется от военной службы - значит, он ложный патриот, он не человек чести;

- служба в армии для молодого человека - это школа моральной и физической закалки. Армия – это общение с широким слоем своего поколения;

- каждый воин строго и точно должен соблюдать порядок и правила, установленные законом, уставами и приказами начальников;

- каждый воин обязан быть дисциплинированным, в совершенстве знать и беречь свое оружие, постоянно совершенствуя свои знания, быть готовым проявлять разумную инициативу, дорожить своим войсковым товариществом основной метод укрепления воинской дисциплины - убеждение. Меры принуждения - для нерадивых. Командир применяет метод принуждения как

крайнюю меру воспитания нерадивого [4].

Народ, имеющий великую историю, возродив свою историческую память, национальный дух и патриотизм, начнет свое восхождение к величию, однако здесь нужны личности, способные в трудный период возглавить государство и народ, не потерявший национального духа. Сказанное полностью относится к казахскому народу, имеющему великое прошлое и великих предков от Кюль-тегина до Бауржана Момышулы.

Список использованных источников

1. Назарбаев Н.А. В потоке истории. -Алматы: Атамура, 1999.
2. Назарбаев Н.А. Реформирование Вооруженных Сил – веление времени // Казахстан сарбазы. 1998. 20 января
3. Момыш-улы Б. Психология войны. -Алматы: Казахстан, 1993.
4. Бакаев А. К. Защита Отечества (военно-исторический опыт: проблемы, противоречия и достижения). Монография. –Алматы. Тип ОП, 1996. –С.194.
5. Нуршаихов А. Истина и легенда. -Алма-Ата: Казахстан, 1986.
6. Момыш-улы Б.Б. Восхождение к отцу. -Алма-Ата: Жалын, 1986.

* * *

Бұл мақалада автор офицерлердің әскери тарихты зерттеу және Бауыржан Момышұлының әскери көзқарастарын, соғыстан алған өз тұжырымдарын көрсетеді.

Қазіргі уақытқа сәйкес, қажет әскери білімдерді сараптай отырып, әр түрлі тәсілдерді осы өмірге қолдану мәселелері қозғалған.

* * *

In this article the author considers some points of history of military art, about the necessity of studying by the officers, about combat experience and personal points of view of Bauyrzhan Momyshuly.

The author says that this experience could never lose its meaning if we deeply analyze it and make some scientifically well founded conclusions and learn some lessons.

The history of military art is a specific science. It has many similar and typical situations for military case. Studying the experience of last years, it is necessary to select scrupulously everything that corresponds to new conditions and not to lose its meaning for present time.

ӘОЖ 94(574. 1)

М.Ғ. Дюсенгалиева
М. Өтемісов атындағы БҚМУ оқытушысы,
Орал қ.

ЖӘҢГІР ХАН ТҰСЫНДАҒЫ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ РӨЛІ

1832 жылы Жәңгір хан Орынбор шекаралық комиссиясынан Ішкі Ордадағы сауда жасауға болатын ең тиімді де ыңғайлы жерден үздіксіз жәрмеңке өткізіп тұруға болатын ең қажетті орын ретінде ставка маңындағы, Нарын құмындағы Жасқұстың солтүстік-батыс бөлігін белгілеуге рұқсат сұрайды. Сонымен қатар, ол Орда аумағында осы жерден өзге жерлерде сауда істеуге тыйым салынса деп өтініш айтады.

Жәңгір Орынбор шекаралық комиссиясына төмендегідей хат жазады: «Оның қарамағындағы Орда қазақтарының сауда істері осы кезге дейін Енотаев селосы, Глинянский форпостында, Чертаниха ауылында, сондай-ақ Орда аумағына келіп, сауда жасап кететін көпестер арқылы жүргізілді. Аталған сауда орындарының қолайсыздығы мені толғандырады. Ал қазір Чертаниха мен өзге жәрмеңкелердегі тәртіпсіздіктерден соң, қазақтардың оларға баруға деген ықыластары аз. Олар тек күнделікті өмірге ең қажет деген заттарын дала кезген көпестердің алаяқтығы мен шектен тыс жоғары бағаларының әсерінен амалсыз аталған сауда орындарынан алуға мәжбүр. Осындай дағдарысты жағдай, тұрақты сауда бағыт-бағдарының болмауы саудада қиындықтар туғызып отыр» [1].

Сөйтіп Орынбор шекаралық комиссиясына Жәңгір Орда қазақтарының күнделікті өмірге қажет заттарын көрші елді-мекендердегі жәрмеңкелерден өте жоғары бағамен алатындығын айтады. Осы тұрақты сауда орындарының болмауы саудада қиындықтар туғызып отырғандығын хабарлайды.

Сондай-ақ, Жәңгір төмендегідей мәліметтер келтіреді:

1. Оның қарамағындағы қазақтар еркін өмірге үйренген адамдар, сол себепті олар ешқандай жерлерден қорыққан емес. Сауда ісін бір жерге шоғырландырса, Орда аймағындағы бар елдің тұрмыс-тіршілігі ханның көз алдында болмақ, яғни Орда халқын басқаруда да, бірқатар ілгерілеулер орын алады.

2. Бір орынға шоғырланған сауда ісі ел ішінде көбейіп кеткен алдау мен арбауға тосқауыл қояды. Сондай-ақ, тұрақты орны бар сауда тұрақты табыс әкелмек, яғни бұл жерде саудагерлердің өзіне де, Орда қазақтарына да тиімді жағдай жасалады.

3. Ставка маңындағы Қамысты жазығына дейінгі жерге халық қоныстанып, тұрғылықты мекенге айналмақ.

4. Орда халықтарының ішіндегі кедей-кепшігі жұмыс тауып, халық орыстармен етене жақын қарым-қатынасқа түспек.

5. Қазіргі сауда мен айырбас орындарында, әсіресе Глинянск форпостында, Чертаниха селосында, Александров-Гай ауылында орын алған Орда қазақтарына көрші қалмақтар мен татарлар тарапынан жасалып жатқан алаяқтықтар бойынша жүргізіліп отырған тергеу істері де тоқтатылар еді [1, 1п.].

Жәңгір Орда жерінен тұрақты сауда орнын ашса тұрақты табыс әкелетіндігін және Орда қазақтарына да тиімді екеніне көзі жете түседі. Сонымен қатар, Жәңгір ставка маңын үлкен елді-мекенге айналдыруды да көздейді.

Ал осындай кереғар жайттардың алдын алу мақсатында хан комиссиядан төмендегідей мәлімдеуді өтінеді: 1. Хан қарамағындағы Орда аумағында сатып алынған мал, тері немесе өзге де өнімдерге берілетін куәліктер тек қана ханның өз қолы мен мөрі болған жағдайда ғана оларды жақсы сапалы тауар деп қабылдап, ал ханның қолы мен мөрі болмаған жағдайда қабылданбайды. 2. Саудагерлер Орда аумағында мал сатып алып, әдетте оңай куәліктерді Орал мен Астрахань казак әскері жағындағы Өзен селосының бастықтарынан, сондай-ақ, Эльтон желісінің командирінен алып келеді. Глинянск форпостынан бастығына сондай куәлік беруге тыйым салынса деп өтініш білдіреді [1, 2 п.].

Бірақ шекаралық комиссия Жәңгір ханның жоғарыда келтірген ұсынысының заңға сәйкестігін және жергілікті жағдайға байланысты тиімділігін қарастыра келе, Хан ставкасы маңындағы Нарын құмында жәрмеңке ұйымдастыру орны тиімсіз деп санайды. Оны төмендегі Орынбор шекаралық комиссиясының қатынас қағазынан көре аламыз.

«Бұл жағдайдағы ең басты кедергі – хан қарамағындағы Орда қазақтары ставка маңына шоғырландырылған тұрақты сауда мен айырбас орнынан үлкен зиян шегеді. Ең алдымен, ставкадан шалғай жерлердегі ауылдардан мал айдап келудің өзі қиынға соғады, себебі Орал өзені бекіністерінен 100, 300 шақырымдай қашықтықта орналасқан. Сол себепті, малын сату, айырбастау үшін қазақтар соншалық қашық жерден келу қажет. Мұндай шаруалардың бәрін Орда қазақтары өз ауылдарына жақын орналасқан бекіністерге де барып, бітіре алады. Оның үстіне, сауда орнының бір жерге шоғырландырылуының тағы бір күмән мен күдік туғызар жері - мұндай жағдайда кейбір санаулы кәсіпкерлердің ғана пайдасы көзделіп, өзге Орда тұрғындарының зиянға қалуы әбден мүмкін. Линия бойындағы бастықтардан Орда ішінде сатып алынған малға куәлік алуға тыйым салып, оны тек Жәңгір ханнан алуға, ханның өзіне жүк артады» [1, 3 п.].

Орынбор комиссиясы Жәңгір ханның бұл ұсынысын қабылдамады, өйткені ставка маңына барып сауда жасау тиімсіз, еш пайда әкелмейді деген болатын. Сонымен бірге, Орда жерінен тұрақты сауда орнын ашу, мұндай жағдайда тек кәсіпкерлердің ғана пайдасы көзделеді десе, ал Жәңгірден сатылып алынатын малға куәлік алу ханға үлкен жүк артатындығын ескертеді.

Тағы бір құжатта Генерал Граф П. Сухтелень Астрахань әскери губернаторына жазған хатында былай дейді: « Ішкі Қазақ Ордасының ханы Жәңгір Нарын құмында орналасқан Жасқұстағы ставка маңында сауда жәрмеңкесін ұйымдастыру туралы ойын білдіріп, оны жалпы ережеге сәйкес құруды өтінеді. Сізден бұл туралы пікіріңізді маған мәлімдеуіңізді өтінемін. Жәңгір хан ставкасы маңындағы Нарын құмында

сауда орнын ұйымдастыру тиімді ме және бұл ішкі саудаға өз зиянын тигізбей ме?» [2].

Бұл Генерал П. Сухтеленнің Астрахань әскери губернаторынан Ішкі Ордадан жәрмеңке ашу, не болмаса ашпау керек екендігін сұраған пікірі еді.

Орынбор шекара комиссиясы алғашында Ішкі Ордадан жәрмеңке ашуға рұқсат етпеген болатын. Бірақ кейін Ішкі Ордада жәрмеңке ашуға Орынбор комиссиясы өз рұқсатын береді. Генерал П.Сухтеленнің граф П.К. Павелге жазған хатында былай дейді: «Өткен желтоқсанның 1-і күні сіз министрлікке Жәңгір Бөкеевтің ставка маңындағы Нарын құмында Жасқұс жазығының солтүстік-батысында сауда орнын немесе жәрмеңке ұйымдастыру туралы, сондай-ақ бұдан өзге жерде сауда жасауға тыйым салу жөніндегі өтінішін жеткізген болатынсыз. Сіздің өз жеке пікіріңіз де мұндай жәрмеңкені ашу жағында болатын, алайда сіз Орда қазақтарына жәрмеңкеден өзге жерлерде де сауда жасауға тыйым салуды құптамаған едіңіз, сондай-ақ осындай мал және тауарларды жәрмеңкеден өзге жерде сатқан қазақтар қудалануға түспес үшін қажетті орындарға құлаққағыс қылып қою қажет дегенсіз. Бұл пікіріңіз Ішкі Орда қазақтары үшін өте маңызды болатын. Сол себепті, мен бұл жөнінде Қаржы министрі мен Ішкі министрлікке пайымдауым - өзімнің басты міндетім деп санадым. Сондықтан, мен оларға осы жағдай туралы және сіздің де пікіріңізді мәлімдедім. Қаржы министрі осыдан кейін сіздің және Ішкі Орданың мәліметтерінен соң, сондай-ақ кедендік ведомстілерден жеткен мәліметтерден кейін Нарын құмында тұрақты жәрмеңке ашуға келісім беретіндігін мәлімдеді. Осының бәрі – соңынан министрлер кабинетінің қарауына ұсынылды. Өз кезегімде мен Жәңгір хан ставкасының маңында сауда орны немесе жәрмеңке ашу қазақтарды саудагерлердің қанауынан құтқарар еді, жалпы Ордадағы сауда ісін жандандырар еді» [2, 4 п.].

Орынбор шекара комиссиясы және Қаржы министрі Нарын құмында, Жасқұс жазығының солтүстік-батысында тұрақты жәрмеңке ашуға рұқсат береді.

Сонымен қатар, біріншіден, мұнда әркім жалпы ережеге сай келіп, сауда жасай алды. Сауда мақсатындағы Орда ішіндегі жүріс-тұрыстарды тоқтату қажет болды. Татарларға, бұхарлықтарға, хиуалықтарға және өзге де мұсылман дініндегі азиаттарға қай шендегі адам болсын, сауда ісімен Орда ішінде жүріп тұруға тыйым салынды. Екіншіден, қазақтарға мал және өзге де шаруашылық заттарды жақын жердегі ауылдарға айырбастауға және сатуға рұқсат етілді, бірақ көршілес губерниялар бастықтары мен Орал әскері бастығына Ішкі Орда қазақтарына оң көздерімен қарап, олардың көршілес отырықшы елмен қақтығыстарында әділ сот үкіміне жүгінсін деген нұсқау берілді [2, 5 п.].

Генерал П. Сухтелень бұл хатында Ордадағы Нарын құмында жәрмеңке ашуға рұқсатын береді. Сонымен бірге, хиуалықтардың, бұхарлықтардың Ордада сауда істеуіне тыйым салады.

Сөйтіп, Жәңгір хан 1832 жылы Хан ставкасы жанынан жәрмеңке ашады. Мұны ұйымдастыруға империя қазынасынан бөлінген 56.161 сом қаржыға 316 сауда нүктелерін біріктіріп, 12 үлкен корпус салынады [3].

Бұл жәрмеңкелердің Қазақстанның өзге аймақтарында кейіннен ашылған басқа жәрмеңкелерден басты айырмашылығы мынадай: Қазақстанда алғаш ашылған жәрмеңкелердің бірі көктемде сәуірдің 15-інен мамырдың 15-іне дейін және күзде қыркүйектің 15-інен қазанның 15-іне дейін жылына 2 рет тұрақты түрде өткізіліп тұрды. Ресеймен, Орта Азиямен сауда-экономикалық байланыста басты рөл атқарды. Хандықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінде маңызы ерекше болды. Сондай-ақ, жәрмеңкелерге қатысушылардың көп ұлттылығымен ерекшеленді.

Енді жәрмеңкелердің ағымдағы жыл басында басталатын ережелеріне тоқталсақ:

1) Жәрмеңке ханның үйінің жанында ұйымдастырылды және оның орнын хан белгіледі.

2) Мал айдап әкелу мерзімі көктемде - сәуір айынан бастап, мамырдың ортасына дейін, күзде - 15 қыркүйектен қазанның ортасына дейін болды.

3) Саудагерлер қаржысын қамтамасыз ету үшін хан көпестер мен ордалықтарды бір-бірімен алдын-ала шарт жасауға міндеттеді. Бұл шарт ордалық қазақтың қолында берер малы болмаған жағдайда жасалды. Қолхат иесі келісілген малын уақытында әкеліп бермеген жағдайда, ханның өзі оның орнын толтырды.

4) Саудагерлердің Бөкей Ордасында ауыл-ауылды аралап жүруіне қатаң тыйым салынды.

5) Ешкім де өзі сатып, не айырбастап алған мал, былғары, май және тағы сол сияқты тауарларға ханның мөрінсіз куәлік ала алмайды. Мөрі жоқ құжаттардың бәрі де жарамсыз деп табылып, еш жерден өткізілмеді. Бұл туралы бұқаралық ведомостілерде жарияланды. Ал кінәлілер, яғни жасанды куәлік берушілер және оны алған саудагерлер заң бойынша қудаланды.

6) Көпестерге Хан ставкасының маңында көрсетілген екі мерзімнен өзге жыл бойына сауда айналымын жүргізуге рұқсат етілді [1, 7 п.].

1833 жылы 14 қаңтарда Жәңгір хан старшын Исатай Таймановқа Хан ставкасы жанында жәрмеңке ұйымдастырылуына байланысты ортаазиялық көпестердің бөкейлік қазақ ауылдарына келіп сауда жасауына тыйым салу жөнінде былайша нұсқау береді:

«Құрметті старшын Исатай Тайманов, Император ағзам менің өтінішіме құлақ асып, өткен 1832 жылы жәрмеңке ұйымдастыруға рұқсат берді. Сол себепті, сізге, құрметті старшын, бұйырамын: өз қарамағыңыздағы барлық қазақтарға хабар таратыңыз – Жасқұстағы менің ставкамның жанында жыл сайын екі жәрмеңке өтеді: біріншісі – 20 сәуірден 5 мамырға дейін, екіншісі – күзде; сондықтан, әрбір сатуға шығаратын түйе, жылқы, сиыр, қой секілді малы бар қазақ айтылған жәрмеңкеге уақытында малын айдап әкеліп, сатуға түбіт, жүн, былғары, сүрік және өзге де өнімдерді әкелсін. Менің ставкамның жанында лавкалар құрылып, орыстар, т.б. сауда жасап, ешкімді де айырбас құны жағынан ренжітпесін.

Бұған тағы қосарым: бұдан былай бұрынғыдай бұхарлықтар, хиуалықтар және өзге де саудагерлерге киіз

үйлерімен немесе арбасымен көшіп жүріп, Орда жерінде саудамен айналысуына рұқсат етілмейді. Барлық старшындарға өз қарамағындағы қазақтар жәрмеңкеге бой алған уақытта керуен басы болуын бұйырамын. Қарамағыңдағы қазақтарды жинап, аталған жәрмеңкелерге алып келу бұйырылады. Мұны орындамаған старшынның әрқайсысы басшылықтың әмірін тыңдамаған тұлға ретінде заңды жазаға тартылады [4].

Сөйтіп, Жәңгір хан Хан ставкасындағы жәрмеңкеде хиуалықтардың, бұхарлықтардың сауда істеуіне тыйым салады.

Қазақтар жәрмеңкеге негізінен мал және оның өнімдерін шығарды. Қалмақтардан көп мөлшерде жылқы әкелінді, ал мүйізді ірі қараны Кундур татарлары мен Еділ бойының шаруалары жеткізген. Алайда, жәрмеңкеде негізінен қазақтардың малы мен оның шикізаты үлкен сұранысқа ие болды [5].

XIX ғасырдың 30 жылдары Бөкей Ордасындағы Хан ставкасы жанынан жәрмеңкенің ашылуына және ондағы сауданың дамуына байланысты саудагерлер салық төледі. Хан жәрмеңкеден көп пайда тапты. 1836 жылы жәрмеңкедегі лавкалар, киіз үйлерден 2919 рубль ақша жиналса, ал 1845 жылы бұл жәрмеңкеден 5500 рубль ақша жиналды. Сонымен қатар, хан жәрмеңкеде малын сатқан қазақтардан салық жинауды бұйрық етті [6].

Жәрмеңкелердің тек қана экономикалық маңызы болып қоймай, сонымен қатар, ол түрлі аймақтардың, әр түрлі ұлттардың адамдары арасындағы таныстықтың, тамырлықтың және олардың өзара түсінушіліктің себепкері болып отырды. Бұл жәрмеңкелер Хандықтың алыс шегінде де белгілі болатын. Оған 1845 жылғы көктемгі жәрмеңкеде Ресейдің 15 губерниясынан 1000 адам 1847 жылы 1500 адам, 1851 жылы 2000- нан астам адам келіп, сауда істегені дәлел бола алады [7].

Бұл жәрмеңкеге 1833 жылы 562971 мың мал әкелініп, 339174 сомға тауар сатылды. 1834 жылы 597603 рубльдің тауары әкелініп, 368775 рубльге сатылды, 1835 жылы 69.1628 рубль тауар әкелініп, 379548 рубльге сатылды.

1836 жылғы жәрмеңкенің тауар айналымы 2 млн. рубльді құрады [8].

Енді 1837 жылдан 1839 жыл аралығындағы жәрмеңкеге әкелінген мал және оның өнімдеріне [9] тоқталсақ: олар – түйе – 385 бас, жылқы – 2524 бас, ірі қара – 12244 бас, қой – 342103 бас, жылқы терісі – 23730 пұт, қой терісі – 19232 пұт, түйе терісі – 1060 пұт, қоян терісі – 5535 пұт, ешкі түбіті – 1373 пұт, борсық терісі – 70 пұт, түйе жүні – 2086 пұт. 1837-1839 жылдары қой, ірі қара, жылқы және қоян терісі, қой терісі жәрмеңкеге көп мөлшерде әкелінген. Сонымен бірге, 1837-1839 жылдары тауар айналымы жоғары болған [10].

1841 жылы 17 мамырда Жәңгір хан Астрахань әскери губернаторы И.С.Тимирязевке астрахандық түркімендердің Ішкі Ордадағы жәрмеңкеде өз еріктерімен сауда жасауына тыйым салады. Бұл өтініш білдірген қатынас қағазында былай дейді:

«Астрахань губерниясында тұратын түркімендер әр түрлі сылтаулармен және көбіне жазбаша рұқсат қағазсыз маған сеніп берілген Орда жеріне еніп кетіп, жәрмеңкелер уақытында да, өзге кезде де бөгде жерліктердің Орда жеріне келіп, сауда ісімен айналысуына тыйым салатын қаулыға құлақ аспай, рұқсат беретін куәліксіз саудамен айналысады.

Менің рубасыларына түркімендердің Орда жеріне сауда мақсатымен келуіне тыйым салу туралы берген нұсқауынан тыс, сізден өтінерім – оларға Орда жеріне сауда ісімен келуге тыйым салыңыз [11].

Бұл құжаттан көріп отырғанымыздай, Жәңгір хан Хан ставкасындағы жәрмеңкеге астрахандық түркімендердің сауда істеуіне тыйым салған.

Сонымен қатар, Жәңгір Хан ставкасында сауда лавкаларын салдырады. Ол Ордадағы сауда туралы хатында былай дейді: «Көпестер мен олардың тауарларын орналастыруға жалданатын киіз үйлердің орнына менің ставкамның жанында өзімнің есебімнен қажетті мөлшерде ағаш лавкаларды салу қажет деп есептеймін. Бұл істі өз қарамағымдағы бай ордалықтарға істеуге де рұқсат етемін. Олар лавкаларды жалдаудан аз мөлшерде ақы алады. Ол ақы

– лавкаларды салуға кеткен қаражатты өтеу және азғана пайда түсірудің амалы. Бұл лавкалар тауарларды жауын-шашынға ұрындырмай, берік сақтау үшін өте қажетті» [12].

Сөйтіп, Жәңгір Хан ставканың жанынан үлкен ағаш қонақ аула салдырды, онда 255 лавка орналастырылды. 1845 жылға дейін бұл қонақ аула саудагерлердің әкелген тауарларымен толтырылды. 1846 жылдан бастап шеттен келген саудагерлердің саны көбейді, тіпті тауар қоятын қойма жетіспегендіктен, көптеген саудагерлер өздерінің тауарларын ішкі ауладағы киіз үйлерге жинады [13].

1845 жылы Жәңгір өлгеннен кейін Бөкей Ордасындағы жәрмеңке Уақытша Кеңестің бақылауында болды. Бірақ жәрмеңкедегі лавкалардан түсетін кірісті ханның мұрагерлері пайдаланды.

Сонымен қатар, 1846 жылғы Хан ставкасындағы саудагерлердің саны көбейді. Олардың тізіміне келсек, төмендегідей болмақ:

1. Тамбовск губерниясының моршандық II гильдия көпесі Даниль Медведев. Сатқан тауары жібек және қағаз тауарлары, мата, шай, секер, темір бұйымы, нан, ағаш және басқа үйге қажетті заттар және өзінің 1 лавкасы болды. Тауарының құны 30000 күміс сомды құраған.

2. Саратов губерниясының дубовск III гильдия көпесі Филипп Житков. Көпестік құқық бойынша сатқан тауары жібек, қағаз және тері тауарлары, нан, ағаш, көмір. Өзінің 2 лавкасы, 3 қоймасы болды. Тауарының құны 2 500 күміс сомды құраған.

3. Қазан татары Хабиб Муталапов Хужасеитов. II гильдияның Қазан көпесі. В.Ишееваның сенімхаты бойынша, сатқан тауары жібек тауары, шай, секер, әр түрлі ыдыс-аяқ, астық. Өзінің 1 лавкасы, 1 қоймасы болды. Тауарының құны 3 400 күміс сомды құраған.

4. Астрахандық армян католик Никита Айвазов. Сатқан тауары қағаз және тері тауарлары, кірпішті шай, ағаш. 1 лавкасы, 2 қоймасы болды. Тауарының құны 1500 күміс сомды құрады.

5. Астрахандық армян католик Роман Ногданов. Сатқан тауары қағаз тауарлары, кірпішті шай, нан, тары. 1 лавкасы,

1 қоймасы болды. Тауарының құны 1500 күміс сомды құрады.

6. Қазан татары Абдул Манаф Чимаранов. Сатқан тауары мата, кірпішті шай, астық, қағаз бұйымдарын сатты. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 1800 күміс сомды құрады.

7. Астрахандық армян католик Гаврила Айвазов. Сатқан тауары кірпішті шай, астық, қағаз бұйымдарын сатты. 1 лавкасы, 1 қоймасы болды. Тауарының құны 500 күміс сомды құрады.

8. Астрахандық армян католик Осип Желалов. Сатқан тауары тары, шай, астық, қағаз бұйымдары. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 500 күміс сомды құрады.

9. Саратов губерниясының камышиндік мещан Феодор Калашников. Келісім-шарт бойынша қонақ үйі мен ауласы болды. Сатқан тауары астық, сұлы және шөп сатумен айналысты және лавкаларды жалға берді. 3 лавкасы, 3 қойма орны болды. Тауарының құны 500 күміс сомды құрады.

10. Астрахандық католик Павел Айвазов. Сатқан тауары қағаз тауарлары әр түрлі ұсақ-түйек және астық сатты. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 300 күміс сомды құрады.

11. Астрахандық мещан Хабит Хантемиров. Сатқан тауары қағаз тауарларын және әр түрлі ұсақ-түйек. 1 лавкасы, 1 қойма орны болды. Тауарының сатқан құны 300 күміс сомды құрады.

12. Қазан татары Шарафей Валитов. Сатқан тауары қағаз тауарлары және әр түрлі ұсақ-түйек. 1 лавкасы, 1 қойма орны болды. Тауарының сатқан құны 300 күміс сомды құрады.

13. Қазан губерниясының мещаны Ярмухамед Ишмухамедов. Сатқан тауары қағаз және әр түрлі ұсақ-түйек. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 300 күміс сомды құрады.

14. Астрахандық армян католик Яков Желалов. Сатқан тауары ұсақ-түйек, астық, тары, қағаз тауарлары. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 200 күміс сомды құрады.

15. Ростов мещаны Николай Ананьин. Сатқан тауар қағаз және аяқ-киім тауарлары, астық. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 200 күміс сомды құрады.

16. Қазан татары Абдулвахит Маметов. Сатқан тауары ұсақ-түйек, астық және лавкаларды жалға берді. 3 лавкасы болды. Тауарының құны 150 күміс сомды құрады.

17. Қазан татары Ахмед Муртазин. Сатқан тауары әр түрлі ұсақ - түйек және лавкаларды жалға берді. 2 лавкасы, 2 қойма орны болды. Тауарының құны 100 күміс сомды құрады.

18. Қазан губерниясындағы арс көпесінің ағасы Мухамед Джан Яхвин. Сатқан тауары ұсақ-түйек, ұн және лавкаларды жалға берді. 3 лавкасы болды. Тауарының құны 100 күміс сомды құрады.

19. Беріш руының қазағы Мұстафа Джоламанов. Сатқан тауары қағаз тауары және лавкаларды жалға берді. 3 лавкасы, 1 қойма орны болды. Тауарының құны 50 күміс сомды құрады.

20. Байбақты руының қазағы Ералы Итесов. Сатқан тауары қағаз тауарлары, ұсақ-түйек және лавкаларды жалға берді. 2 лавкасы болды. Тауарының құны 150 күміс сомды құрады.

21. Алаша руының қазағы Бегайдар Қарабашев. Сатқан тауары әр түрлі ұсақ-түйек және астық. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 150 күміс сомды құрады.

22. Беріш руының қазағы Бикетай Чунгаев. Сатқан тауары қағаз тауары және ұсақ-түйек. 1 лавкасы болды. Тауарының құны 50 күміс сомды құрады.

Қорытындысы: Лавка - 46, Қойма орны - 1, Тауардың жалпы құны 42760 күміс соманы құрады.

Бұл құжаттан байқағанымыздай, Хан ставкасындағы саудагерлердің арасындағы ең ірі саудагер Тамбовск губерниясының моршандық II гильдия көпесі Даниль Медведев пен Саратов губерниясының дубовск III гильдия көпесі Филипп Житков болған[14]. Бұл саудагерлердің көбі сол Хан ставкасында тұрақтанып та қалды. Сонымен бірге, бөкейлік қазақтардың арасында да ірі саудагерлердің болғанын көреміз.

Қорыта айтсақ, Жәңгір 1832 жылы Хан ставкасы жанынан жәрмеңке ашады. Жәрмеңкенің ашылуына байланысты тасымал саудасына тыйым салынды. Бөкей хандығының экономикалық өмірінде жәрмеңкелердің рөлі ерекше болды. Бұл жәрмеңкелер сауданы дамытуда ерекше жүйе қалыптастырып отырды. Жәрмеңкеде қазақтардың малы мен оның өнімдері тауардың негізгі бөлігін құрады. Тауар-ақша қатынасының дамуына жәрмеңкенің атқарған рөлі зор болды. Жәңгір ханның қолдауымен құрылған жәрмеңке Қазақстандағы алғаш ашылған жәрмеңкенің бірі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. РФ. ООММ, 6-қор, 6-тізбе, 3764-іс
2. РФ. ООММ, 6-қор, 10-тізбе, 3766-іс
3. РФ. АОММ, 1-қор, 9-тізбе, 795-іс
4. ҚРОМА, 4-қор, 1-тізбе, 1974-іс
5. Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. Алматы – Санат. 1994 – 220 б.
6. Аспандияров Б. Образования Букеевской Орды и ее ликвидация. Алматы., Қазақ энциклопедиясы, 2007 – 290 с.
7. Алекторов А.Е. Из письма хана Джангира к графу Перовскому. Астраханский листок. 1892 – № 258.
8. ҚРОМА, 78-қор, 2-тізбе, 36-іс
9. Еврейнов А. Внутренняя или Букеевская киргиз-казачья Орда. // Современник, 1851 – № 10.
10. Зиманов С. Россия и Букеевское ханстве. Алма-Ата:Наука. 1982 – 171 с.
11. РФ.АОМА, 2-қор, 1-тізбе, 280-іс
12. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (сборник документов и материалов) М; Изд. АНССР. 1961 – 790 с.
13. Киттары М.Я. Ставка хана Внутренней Киргизской Орды. // Журнал Министерства Внутренних Дел. 1849. 28-ч.
14. ҚРОМА, 4-қор, 1-тізбе, 2350-іс

* * *

В данной статье на основе архивных материалов и научных исследований рассматривается роль ярмарок в развитии торговли в Букеевском ханстве, экономическое развитие анализировано в разрезе современной историографии.

ӘОЖ 396.5 (574.1)

Ж.Қ. Мұханғалиева
М.Өтемісов атындағы БҚМУ аспиранты,
Орал қ.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ғасырдың 60-80 жылдардағы АГРАРЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ЕҢБЕККЕР ӘЙЕЛДЕРДІҢ ОРНЫ (тарихнамалық мәселе)

XX ғасырдың 60-80 жылдарында Қазақстанның халық шаруашылығы дамуында ауыл шаруашылығының алатын орны ерекше. Бұл сала бір-бірімен тығыз байланысты екі міндетті, біріншіден, өндірісті шикізатпен, екіншіден, халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуге бағытталған шараларды шешеді. Сондықтан ауыл шаруашылығы облысында алға тартылып отырылған міндеттерді тез арада және тиімді шешу үшін адами фактордың, ауыл еңбеккерлерінің, әсіресе әйелдердің еңбек және әлеуметтік белсенділіктерінің рөлі зор.

Демек, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жағдайында 1966-1985 жылдардағы Қазақстанның ауыл-селоларындағы аграрлық өндірісте нәтижелі еңбек еткен әйел-қыздардың іс-тәжірибелерін зерделеуге бағытталып жазылған ғылыми еңбектерді, тарихи әдебиеттерді талдау, саралау қажеттілік болып табылады.

Осы орайда 1940-50 жылдарда аграрлық саясатты жүзеге асыруда әйелдердің белсене араласқаны белгілі. Бұл тұрғыда көптеген тарихи әдебиеттер мен монографиялар жарық көрді. Т.Б. Балақаев мұрағат құжаттары мен естеліктер негізінде жазылған өз зерттеуінде соғыс жылдарындағы колхозшы шаруалардың, олардың қатарында колхозшы әйелдердің майдан мен елді азық-түлікпен, ал өнеркәсіпті ауыл шаруашылығы шикізаттарымен қамтамасыз етудегі үлкен еңбегіне баға берсе, Г.Майлыбаева әйелдердің қоғамдық өндіріске қатысу деңгейін, Б.А.Тулепбаев Қазақстанды елдің ірі астықты және мал шаруашылық

базасына айналдыру жолын, КСРО-ғы мақталық проблеманы шешудегі Ортаазиялық республикалардың ролін, кемелденген социализм кезіндегі КОКП-ның аграрлық саясатын көрсетіп, соғыстан кейінгі жылдары ауыл шаруашылығында күрделі, ерлер мамандықтарын игерген әйелдер қызметін сипаттаған [1].

Соғыстан кейінгі жылдары аграрлық өндірісті қайта қалпына келтіру, әрі қарай дамыту жолында кездескен жетістіктер мен қиындықтарды ашып көрсетуде В.К.Савосько, И.Ш.Шамшатовтың еңбектері маңызды.

В.К. Савосько, И.Ш. Шамшатов «Колхозные строительство в Казахстане (1945-1970 г.г.)» деген монографиясында колхоз құрылысының тарихи тәжірибесі: колхоз өндірісінің материалдық-техникалық базасын, ұйымдастыру мәселесін және еңбектің өтем ақысын, кадрлардың сандық, сапалық өсімін күшейту мәселелерін қарастырса, И.Шамшатов келесі «Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946-1980 г.г.)» атты зерттеуінде колхоздардағы шаруалар шаруашылықтарын қамти отырып, КОКП ОК-нің наурыздағы Пленумының шешімдерін жүзеге асыруда аграрлық саясаттың әлеуметтік-экономикалық нәтижелеріне баса көңіл бөліп, мектеп бітіруші еңбекші қыз-жігіттердің кеңінен аграрлық өндіріске тартылуын баян етеді [2].

1950-80-ші жылдардағы елдің аграрлық дамуындағы еңбеккер әйелдердің қызметін тыңғылықты талдаған қазақстандық ғалымдар - С.А.Ковальский мен Х.М.Мадановтың «Освоение целинных земель», А.Б.Тұрсынбаевтың «Курсом интенсификации: аграрная политика КПСС в Казахстане на этапе развитого социализма (1965-1982 г.г.)», А.Ж.Қарабаевтың «Деятельность Компартии Казахстана по созданию прочной кормовой базы для общественного животноводства в период восьмой и девятой пятилетки» атты тың игерудің әлеуметтік-экономикалық нәтижелерін және оның 80 жылдардағы азық-түлік жоспарын жүзеге асырудағы, ауыл шаруашылығын, мал шаруашылығын басқарудағы партиялық ұйымдардың жетекші ролін көрсеткен монографиялары жарық көрді [3]. Күні бүгін белгілі болып отырған оларға тән жетіспеушілік,

әйелдердің еңбектерін бағалауда сол кезеңнің бірыңғай саяси қалыптың немесе маркстік-лениндік идеологияның басымдыққа ие болғандығы. Бұны еңбектер мазмұны дәлелдей түседі. Дегенмен, олар сол кездегі аграрлық өндірістің даму барысын, еңбекшілер қызметін сараптауға фактілік материалдар беруімен құнды.

Ауыл шаруашылығын өрге бастыру міндеттерін орындауда және барлық агроөнеркәсіптік кешенді жетілдіруде 60-80 ж.ж. бұқараның шығармашылығын одан әрі дамыту басты маңыз алды. Шын мәнісінде ол адамдардың жоғары саналығы мен белсенді әрі ақылды іс-әрекетіне сүйенеді. Міне, осы қарапайым еңбек адамдарының, орта және жоғарғы буын маман кадрлардың, ұжым басшыларының, әсіресе, ауыл-село еңбеккер әйелдерінің еңбек және әлеуметтік белсенділіктерінің нәтижесі өндіріс резервтерін ашу мен оны іске қосуға, жұмыстың тиімділігі мен сапасын арттыруға көмектескендігін көрсетеді. Осы тұрғыдан, ауыл-село еңбекшілерінің еңбек және әлеуметтік белсенділігі өз көрінісін Т.З.Рысбековтың, Б.Қ.Бірімжаровтың еңбектерінде тапты.

Т.З.Рысбеков «Советы Казахстана» деген монографиясында кеңес органдарындағы әйелдерді қоғамдық-шаруашылық қызметтерге тарту мәселесін ішінара қарастыра отырып, кеңестер және басқа қоғамдық ұйымдар қызметі әлеуметтік салада шектелді, бұл жағдай ауыл-селолардағы әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шешілуінде қарама-қайшылық туғызды деген ой-қорытындыға келген [4]. Ал Б.Қ.Бірімжаровтың «Социально-экономические развитие аулов и сел Казахстана в 60-е – 80-е годы. (по материалам западных областей)» атты еңбегінде 1965 жылдан басталған жаңа аграрлық саясатты жүзеге асыру жолындағы еңбекшілердің, әсіресе әйелдердің қоғамдық-саяси және әлеуметтік белсенділіктері, оның барысында қалыптасқан аймақтағы ауыл-селолардағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани салалардағы ауқымды жетістіктері сипатталған [5].

Аграрлық әйел маман – кадрлардың жағдайы мен олардың табыстары да сандық көрсеткіштерде нақты сипатын тапты. А.Н. Алексеенко халық санын, Қазақстан

ауыл халқының ұлттық, әлеуметтік—таптық құрамын, ауыл халқының білім деңгейінің өзгерістерін талдай отырып, 1959, 1970, 1979 жылдардағы Бүкілодақтық санақ материалдары бойынша колхозшы-әйелдердің білім деңгейлерін көрсеткен болса, М.Н. Сдыков «Население Западного Казахстана» атты еңбегінде 70-80 жылдары Батыс Қазақстан облысындағы қоғамдық топтардың даму жағдайын, соның ішінде колхозшы әйелдер санының даму динамикасын анықтаған [6].

Жоғарыда аталған монографиялармен қатар, қарастырылып отырылған мәселе шағын жинақтарда, брошюраларда, баспасөз басылымдарында қамтылды. Атап айтсақ, Г.М. Панковтың және оның В.И. Рубинмен бірлесіп жариялаған еңбектерінде 1975, 1977, 1980-ші жылдардағы социалистік жарыстарда жеңіске жеткен және Паша Ангелина атындағы сыйлықтың иегерлері болған әйел - тракторшылар, комбайыншылар туралы, олардың қызметтерінде кездескен қиындықтар баяндалған [7].

1986 жылы жарық көрген Орал облысының статистикалық басқармасының «Народное хозяйство Уральской области в цифрах» атты статистикалық жинағында 1960, 1970, 1975, 1980-1985 жылдардағы халық шаруашылығының даму барысын сипаттайтын статистикалық мәліметтер берілген. Соның ішінде осы жылдардағы жоғары және арнайы орта білімі бар халық шаруашылығында еңбек ететін әйел–мамандардың саны, халық шаруашылығындағы жұмысшы және қызметкер-әйелдердің жылдық орта саны, қызметтері бойынша колхоздардағы басшы жұмысшы-әйелдердің саны, құрамы сандық көрсеткіштермен берілген болса [8], 1968 жылы жарық көрген «Жетінші сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Советінің депутаттары» атты жинақта 1967 жылғы 12 наурызда сайланған Орал облысындағы №392 Казталовка сайлау округынан сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Советінің депутаты, 1950 жылдан 1961 жылға дейін колхозшы болған Ғұбашева Сәлима [9; 54 бет], Ақтөбе облысындағы №84 Ленин сайлау округынан сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Советінің депутаты, 1954 жылдан бері Ленин ауданының Чапаев атындағы колхозының сауыншысы болған Клименко

Лидия Дмитревна [9; 111 бет], Гурьев облысындағы №135 Теңіз сайлау округынан сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Советінің депутаты, 1959 жылдан бері Теңіз ауданының Киров атындағы совхозының бақташысы болған Сабырова Мәрияш және т.б. туралы мәліметтер берілген [9; 182 бет]. Ал, М.А. Абдулкадирова, М.Х. Абилова, Н.К. Крючкованың бірлесіп шығарған құжаттар мен материалдар жинағында, М.Бейсенованың, Т.М. Костыгова мен И.Я. Кошелеваның зерттеулерінде еңбекші әйелдерді социалистік құрылысқа тартылу жағдайы, осы тұрғыдағы Коммунистік партияның басшылық ролі сипатталған [10].

Сонымен қатар қарастырып отырған мәселенің қыр-сырын ашуда ғылыми құндылығы жоғары бірнеше диссертациялар жарық көрді. Мәселен, Т.Жағалтаеваның, К.Қайырбекованың, Р.К. Көмекованың, Н.Зикринованың Коммунистік партияның әйелдерді социалистік құрылысқа, колхоздық өндіріске, мәдени құрылысқа, қоғамдық өмірге тартудағы партияның ролі көрсетілген ізденіс жұмыстарына тоқталсақ, авторлар жүректілік танытып, бұл мәселе бойынша партиялық ұйымдардың жұмысындағы кейбір кемшіліктерді көрсеткен, бірақ, зерттеушілердің пікірінше, олар жеке сипатта болған [11].

Келесі, Б.З. Жумабаевтың диссертациясы кәсіподақ ұйымдарындағы еңбекші әйелдерді қоғамдық-шаруашылық қызметтерге тарту мәселесін қарастырған [12]. Автор еңбекшілердің өмірлік мүдделерін қорғаудағы кәсіподақтардың ролін, олардың сандық және сапалық құрамын, ауыл-село еңбекшілерінің өндірістік белсенділіктерін арттырудағы қызметінің бір көрінісі - социалистік жарыстарды өрістету деңгейін көрсете отырып, Ақтөбе облысының «Жұрын» совхозындағы жылқышылар бригадасын басқарған социалистік Еңбек Ері Балым Бримованың социалистік жарыстардағы үлкен жетістігіне тоқталған.

Ж.Ж.Жумабекова болса, өз диссертациясында Қазақстан ауыл еңбеккерлерінің экономикалық және саяси – ағартушылық білімі, олардың қоғамдық – саяси ұйымдар мен өндірісті басқару қызметтеріне тартылу деңгейін сипаттай отырып, ауыл шаруашылығы облысында алға тартылып

отырылған міндеттерді тез арада және тиімді шешу үшін адами фактордың ролін көтеру, ауыл еңбеккерлерінің, сонымен қатар әйелдердің де еңбек және қоғамдық – саяси белсенділіктерін арттыру қажеттілігін, сәйкесінше қарастырылып отырған кезеңде коммунист - әйелдер, депутат - әйелдердің басшы партиялық кеңестік органдардағы санының артып отырғандығын көрсетсе, Х.Абжанов Қазақстан ауылдық интеллигенция мамандарының өсуі және оның кемелденген социализм кезеңіндегі экономиканың аграрлық секторын, ауылдың мәдени құрылысын дамытудағы ролін айқындай отырып, ауылшаруашылығын көтерудегі колхоз – совхоз басшы мамандарының ролі, бірақ белгілі деңгейде өсуін жағымды құбылыс деп баға берген [13].

Сонымен, 60-80 жылдардағы аграрлық саясат және оны жүзеге асыруда ауыл-село әйелдерінің орнын көрсеткен еңбектерге жасалған тарихнамалық талдау жасаудың ғылыми құндылығы сонда, тәуелсіз мемлекетіміздің ауыл-село тұрғындарының еңбек және әлеуметтік белсенділігін арттыруда ұстанатын саясатын айқындап белгілеуге, өткен ғасырдың тәжірибесімен сабақтастық орнатуға септігін тигізер еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Алма-Ата: Наука, 1971.; Майлыбаева Г. Женщины и общественное производство. Алма-Ата, 1975. Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. – М: Наука, 1984.
2. Савосько В.К., Шамшатов И.Ш. Колхозное строительство в Казахстане (1946-1970). А., 1974.; Шамшатов И.Ш. Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946-1980). Алма-Ата, 1985.
3. Ковальский С.А., Маданов Ж.М. Освоение целинных земель. А., 1983.; Турсунбаев А.Б. Курсом интенсификации: аграрная политика КПСС в Казахстане на этапе развитого социализма (1965-1982). Алма-Ата, 1985; Карабаев А.Ж. Деятельность Компартии для общественного животноводства в период восьмой пятилетки. А., 1982.
4. Рысбеков Т.З. Советы Казахстана (1938-1986 гг.) – Алма-Ата: Наука, 1988.
5. Бримжаров Б.К. Социально-экономические развитие аулов и сел Казахстана в 60-е – 80-е годы. (по материалам западных областей)- Алматы. Гылым. 1996.
6. Алексеенко А.Н. Сельское население Казахстана в условиях совершенствования социализма (1959-85 гг.). Усть-Каменогорск, 1987.;

Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана (1897-1989 гг.). А., «Ғылым», 1995.
7. Панков Г.М., Рубин В.И. Женщины – механизаторы. – М.: Россельхозиздат, 1979.; Панков Г.М. Женщины – механизаторы. – М.: 1982.; Панков Г.М. Женщины – механизаторы России. – М.: Россельхозиздат, 1977.
8. Статистическое управление Уральской области. Народное хозяйство Уральской области в цифрах. Г. Уральск 1986 г.
9. Жетінші сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Советінің депутаттары. – Алма-Ата. 1968.
10. Абдулкадирова М.А., Абилова М.Х., Крючкова Н.К. Женщины Казахстана – активные строители социализма (1918-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Алма – Ата.; Казахстан, 1981.; Бейсенова М. Что дала советская власть женщине – казашке. – Алма – Ата: Казгосиздат, 1957.; Костыгова Т.М., Кошелева И.Я. Мы – женщины. – М.: Политиздат, 1989.
11. Жагалтаева Т. Деятельность Компартии Казахстана по вовлечению женщин в колхозные производство (1933-37). Автореф. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1979.; Каирбекова К. Участие женщин Казахстана в построении социализма (1926-1937). Автореф. канд. ист. наук. Алма-Ата. 1977.; Комекова Р. Деятельность Компартии Казахстана по вовлечению женщин в культурное строительство (1946-1941). Автореф. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1973.; Зикринова Н. Деятельность Компартии Казахстана по идейно-политическому воспитанию и повышению роли тружениц аула и села в социалистическом строительстве (1946-1950). Автореф. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1976.
12. Жумабаев Б.З. Участие профсоюзов Казахстана в хозяйственном и социально – культурном развитии села (1976-85 гг.), Автореф. канд. ист. наук. Алма-Ата, 1990.
13. Жумабекова Ж.Ж. Участие сельских труженников Казахстана в общественно – политической жизни (1976 – 1985 гг.). Дисс. канд. ист. наук. Алма – Ата, 1990.; Абжанов Х. Рост кадров сельской интеллигенции Казахстана и ее роль в условиях развитого социализма (1961 – 1980 гг.). Дисс. канд. ист. наук. Алма – Ата, 1983.

* * *

На основе теоретических трудов и диссертации дается глубокий анализ историческим трудам, в которых показаны роль женщин – тружениц аулов и сел в развитии сельского хозяйства Западного Казахстана в 1966 – 1985-ые годы.

* * *

On base theory of work and dissertation give deeper analysis of history works, which show role women – toiler in villages and contries in development agriculture of West Kazakhstan region in 1966-1985 years.

Ганиева М.Х.
Кандидат филологических наук,
Национальный университет
Узбекистана им. Мирзо Улугбека, г.Ташкент

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ УЗБЕКИСТАНА

Сегодня Узбекистан переживает не только сложный, но и своеобразный период своего существования. За короткий в историческом плане период независимого развития в стране произошли радикальные перемены в решении политических, экономических и социальных проблем.

Столетия тюрко- и ираноязычные народы Средней Азии, каждый из которых насчитывал до нескольких десятков родоплеменных групп, проживали в государствах, не имевших ярко выраженных этнических границ. Колонизация Средней Азии Россией, начавшаяся в 60-е годы Х1Х века, несмотря на негативные для коренных народов последствия, не нарушила их традиционного уклада жизни, сохраняя существование Бухарского эмирата и Хивинского ханства. Победа же большевистской революции в России изменила этнополитическую карту Средней Азии: здесь были созданы национально-государственные образования – Узбекистан, Таджикистан, Киргизия и Туркменистан.

Процесс образования и функционирования национальных республик Средней Азии, названный в политической истории «размежеванием народов Средней Азии», имел как положительные, так и негативные последствия для её народов. С одной стороны, он привёл в движение процессы национальной консолидации, сформировал опыт национально-государственного строительства, способствовал становлению в сознании коренных народов таких понятий, как «национальный интерес», «национальные традиции», «национально-культурная уникальность» и т.д.

С другой, по справедливому замечанию российского учёного А.И. Гинзбурга, именно тогда, в 1924 году, была «заложена мина замедленного действия в сферу межнациональных отношений, поскольку регион всегда отличался взаимообщением, взаимопроникновением всех его этносов, национальной неоднородностью территорий с постоянным перемещением всех местных народов»[1].

Существующая в те времена условность государственных границ между республиками не была определяющим фактором при формировании среднеазиатских наций. Однако, закрепление национально-территориальных границ не способствовало разрешению ряда проблем.

Вместе с тем, вызывает возражение точка зрения А.И.Гинзбурга о том, что в результате определённых приоритетов, полученных титульными национальностями союзных республик, в их среде формировались социальные слои, которые чем дальше, тем больше предъявляли права на исключительное лидерство в республиках, на распоряжение их социальными и природными ресурсами. Более того, в национальных республиках, якобы, создавалось перекошенное общественное сознание, создавалась видимость русской власти, русского засилья[2].

По мнению В.А.Тишкова, социально-профессиональная дифференциация населения этого региона проходила по “этническим границам”. Местное население занимало традиционную нишу аграрной экономики, кроме того, оно освоило сферы управления, просвещения и здравоохранения, законодательства, а в последнее время и торгово-коммерческую сферу, легкую промышленность и сервис. Русские и в 90-е годы составляли большую часть работников тяжелой промышленности и производственно-технической интеллигенции. Таким образом, еще в дореформенный период этнический фактор в трудовой сфере имел конфликтогенные черты, а “проблема русских” носила латентный характер[3].

Русский философ Н. Бердяев в своей книге «Судьба России»[4] писал, что человек входит в человеческое через национальную индивидуальность, как национальный

человек, а не отвлечённый человек, как русский, француз, немец или англичанин. Человек не может проскочить целую ступень бытия – от этого оно обеднело бы и опустилось. Национальный человек – больше, а не меньше, чем просто человек, в нём есть родовые черты человека вообще и ещё есть черты индивидуально-национальные. Совершенное единство (общенациональное, общечеловеческое, космическое или божественное) есть высшая и наиболее полная форма бытия всей множественности индивидуальных существований в мире. Всякая национальность есть богатство единого и братски объединённого человечества, а не препятствие на его пути. Есть только один исторический путь к достижению высшей всечеловечности, к единству человечества – путь национального роста и развития, национального творчества.

В процессе формирования Советской государственности действовали иные принципы. В практике осуществления национальной политики недооценивалось национальное и признавался приоритет классового. Законные требования народов, особенно малочисленных, обучения на родном языке, культивирования национальных традиций, уважения к национальным ценностям, как правило, классифицировалось как игнорирование общегосударственных интересов, как проявление национализма. Необоснованные обвинения в национализме местных кадров, часто сопровождаемые репрессиями, имели место во всех республиках, в том числе и в Узбекистане.

Сложившаяся в стране обстановка социальной незащищённости, психологическое состояние рядового гражданина и его осознание невозможности пробить стену административно-бюрократического аппарата породила социальную апатию. Социальные проблемы болезненно отражалась на национальном самосознании, порождая чувство обиды, питательную среду для национального экстремизма.

Образование Республики Узбекистан как независимого государства стало результатом двух взаимосвязанных процессов: роста национального самосознания коренного населения и распада бывшего Союза, вызванного социальной

трансформацией. Сложные и противоречивые процессы национального подъёма на рубеже 80-х и 90-х годов втянули в себя все народы страны. Национальные движения обусловили возникновение и развитие тех политических процессов, которые в итоге привели к новой геополитической реальности в современном мире – образованию новых государств, стремящихся обрести своё «собственное лицо» в мировом сообществе.

Как отмечают ученые, процессы масштабного реформирования всех сфер общества после обретения Республикой Узбекистан независимости выявили многие негативные моменты в развитии социальных (этнических, конфессиональных и т.д.) отношений, которые ранее оставались в тени. Например, в общественное мнение достаточно долго внедрялась теоретически необоснованная и практически пагубная мысль о том, что «национальный вопрос решён полностью и окончательно», такой подход приводил к игнорированию национального менталитета[5].

Понятие «менталитет», означающий на личностном уровне социальное самосознание личности, её образ мышления, распространяется и на социальные общности. В советский период истории игнорировались специфические особенности национального менталитета всех народов (в т.ч. и узбекского). Кроме того, фиксировалось явное невнимание к общественному мнению.

Сопряжённость изучения национального менталитета с опросами общественного мнения – один из фундаментальных подходов к исследованию взаимоотношений между этносами в целях создания единого культурного пространства, упрочения межнационального согласия и становления общегражданского менталитета[6].

Национальный менталитет узбекского народа порожден не только собственной самобытной этнокультурной базой, но и тысячелетиями расширяющимися многообразными связями и контактами с другими нациями и народностями. На базе синтеза материальной и духовной культур народов Востока и Запада образуется новая культура.

Имеющиеся в его структуре и содержании наслоения, пласты и уровни различных эпох, их гармоничное конструктивное содержание и соединение в единой целостной системе ни в коей мере не устраняют в национальном менталитете собственного этнического базисного ядра. Смена формаций и государств, общественного строя и идеологий, социальные катаклизмы и политические стагнации не могут уничтожить корневой основы духовного начала народа.

В Узбекистане проживают представители многих народов, этническая родина которых не только расположена на пространстве бывшего Союза, но и далеко за его пределами. Это обстоятельство позволяет говорить об Узбекистане как о полиэтническом государстве.

Полиэтничность Узбекистана можно понять, если обратиться к особенностям взаимодействия этнокультур в едином пространстве республики. Если подходить ко всему населению Узбекистана с точки зрения национальной, языковой и конфессиональной природы его народов, то, по нашему мнению, основу полиэтничности здесь составляет взаимодействие трёх культурных ареалов: тюрко-мусульманского, ирано-мусульманского и славяно-христианского. Каждый из этих культурных ареалов представляет собой совокупность уникальных этнокультурных общностей.

Так, тюрко-мусульманский ареал включает в себя этнокультуры узбеков, казахов, каракалпаков, киргизов, туркменов, татар и других тюркских народов, объединяемых общими корнями языка, общинно родовых традиций, общей принадлежностью к единой религии – исламу. Всего этот ареал, по нашим подсчётам, включает в себя этнокультуры 14 тюркских народов, в совокупности составляющих 82,6% от всего населения республики[7].

Конечно, этнокультуры каждого из этих народов выделяются своей самобытностью, выраженной в бытовой, профессиональной, духовной культурах. Однако, все они развивались в лоне мусульманской культуры, впитывая в себя этику, мировоззрение и мораль ислама, приобретая схожие черты. И именно эта схожесть позволяет включить их в единый культурный ареал. В условиях Узбекистана

господствующее положение в тюрко-мусульманском ареале, безусловно, занимают узбеки, чья численность (79,6%) и распространённость способствуют утверждению их национально-этнической культуры как основной.

Ирано-мусульманский ареал представлен этнокультурами таджиков и персов, составляющих в совокупности, примерно, 4,9% населения республики[8].

Славяно-христианский культурный ареал представлен этнокультурами русских, украинцев и белорусов, в совокупности составляющих 4,6% от населения республики. Становление и формирование этого культурного ареала связано с колонизацией Средней Азии Россией и последующей советизацией Узбекистана. Основную часть ареала составляет этнокультура русских (4,0% всего населения республики).

Безусловно, полиэтничность Узбекистана не исчерпывается взаимодействием трёх упомянутых выше ареалов. Национальный (и, соответственно, конфессиональный) состав населения Узбекистана постоянно расширялся: он дополнялся естественными притоками населения из других регионов в периоды индустриализации и расширения зоны орошаемого земледелия в республике. Особенностью формирования национальной структуры республики стала и депортация на её территорию репрессированных народов Северного Кавказа, Крыма, Дальнего Востока. Но эти «перемещения» населения в Узбекистан не оказывали определяющего влияния ни на общую численность населения, ни на сложившееся равновесие во взаимодействии народов, осевших здесь ранее.

Поэтому сутью полиэтничности Узбекистана является взаимодействие именно трёх культурных ареалов, о которых речь шла выше. Следует подчеркнуть, что совокупная численность народов, входящих именно в эти ареалы, оценивается в 96,5 процента населения республики[9].

Характеристикой взаимодействия культурных ареалов в полиэтнической среде служит, во-первых, степень их устойчивости по отношению друг к другу, и, во-вторых, границы распространения. Во втором случае речь идёт не

столько об охвате этнических групп, сколько о распространённости ареала (территориальной, поселенческой).

Взаимодействие культурных ареалов в Узбекистане характеризуется их адаптацией к новым условиям. Единое социальное, политическое, идеологическое, культурно-языковое пространство, существовавшее на базе русского языка и культуры, начало разрываться. В этой связи глубокие перемены стали характерной чертой жизни всех бывших советских народов.

С обретением независимости национальная политика государства направлена на обеспечение защиты прав и интересов многочисленных этнических групп в республике. В этом сложном переходном периоде в Узбекистане не было каких-либо серьезных проявлений межнационального напряжения, что еще раз подтверждает наличие у узбекского народа таких качеств, как дружелюбие и уважительное отношение к представителям всех национальностей, проживающих вместе с ними.

Наряду с титульной нацией в гармонизации межнациональных отношений большая роль принадлежит всем этническим группам населения, которые не только проявляют уважение к культуре и традициям узбекского народа, но и испытывают гражданские, патриотические чувства к стране. Взаимное уважение наций и народностей – это показатель степени цивилизованности всякого общества и основа не только межнационального согласия в государстве, но также важнейшая предпосылка его социально-экономического и общественно-политического развития. Исходя из этого постулата, в межнациональных отношениях независимого Узбекистана устранена почва для проявления высокомерия одной нации над другой, пренебрежение этническими особенностями любой национальности и народности.

Важным условием дальнейшего развития толерантных установок и поведения в обществе является государственное и политическое устройство, обеспечивающее согласие между различными этническими группами. Для достижения и сохранения этого в стране имеются достаточные основания,

воспринимаемые людьми личностно, как приоритетные. Это, во-первых, отношение к культуре, языку титульной нации. Во-вторых, исторической памяти, воплощенной в совместном прошлом.

Изучение формирования и развития национального самосознания дает возможность увидеть тенденции формирования толерантного общества. В стратегии развития Узбекистана в XXI веке четко обоснованна национальная политика, позволяющая направлять рост национального самосознания и духовного возрождения народа в русло укрепления межнационального сотрудничества и солидарности. В связи с этим, постановка проблематики национального самосознания выдвигается на первый план.

Анализ научной литературы позволяет рассмотреть понятие национальное самосознание как категорию, обозначающую весь комплекс представлений национальности о самой себе (в том числе о принадлежности к ней), её осознанных интересов, ценностных ориентаций и установок по отношению к другим национальностям. Эмоциональную сторону национального самосознания составляют национальные чувства. При этом, отнюдь не обязательно национальное самосознание включает националистические предрассудки, гипертрофированное проявление национальных чувств.

Истоки национального самосознания органически связаны с этничностью. Субъективной формой проявления этничности является национальное самосознание, которое можно определить как «чувство принадлежности к тому или иному этносу, выражающееся в этническом самоопределении, т.е. в отнесении индивидом себя к данной этнической группе»[10].

Проблемы национального самосознания стали предметом специального исследования только с середины XX столетия. До этого времени они рассматривались в контексте национальной идеологии. В разработку проблем самосознания внесли свой вклад российские учёные В.И.Козлов, Ю.В. Бромлей, Л.М. Дробижева и другие научные сотрудники Института этнологии и антропологии. Различные аспекты развития национального самосознания,

взаимодействия национального самосознания и национальной культуры, национальные интересы и национальный характер рассмотрены в трудах узбекистанских ученых Ф.Р.Абдурахманова, А.А.Абдираззакова, С.А.Атамурадова, А.С.Ачилдиева, М.Бекмурадова, И.Р.Хужамурадова и др.

Философы, социологи и этнопсихологи утверждают, что национальная индивидуальность не есть единичное, неповторимое, а представляющее собой взаимосвязь и взаимообусловленность единичного и общего. Каждый человек при всей своей индивидуальности – воплощение индивидуальных и общих черт. Национальное самосознание включает в себя принадлежность к данной общности, любовь к родному языку, национальной культуре, приверженность к национальным ценностям, осознанное чувство национальной гордости и осознание общности интересов. Эти структурные компоненты национального самосознания находятся в постоянном диалектическом развитии.

Национальное самосознание как феномен общественной жизни в целом и как результат духовного производства – сложное в структурном отношении явление. В гносеологическом аспекте исследование национального сознания затруднено присутствием его во всех формах общественного сознания. Это придаёт ему то свойство, которое некоторые исследователи называют «неуловимостью» национального самосознания, национального духа.

В обобщенном виде структура национального самосознания имеет горизонтальный и вертикальный срезы. Национальное самосознание по горизонтали включает осознание принадлежности к этнической группе, образ «мы» и «этнические интересы». При этом, под образом «мы» имеются в виду не только автостереотипы, т.е. представления о характерных чертах группы, но и представления о своём народе, его культуре, территории и т.д.

Вертикальный срез национального самосознания носит более фундаментальный характер и включает в себя глубинные основы национального самосознания: психологические, культурные, исторические. В нём образ «мы» – основное звено структурного деления представляет

психологическое восприятие культурно-языковой и духовной индивидуальности общности на данной этнической территории и её историческом развитии.

Национальное самосознание – необходимая и специфическая сторона общественного сознания, которая отражает общественное бытие человека, его материальную культуру. Важной стороной национального самосознания является осознание людьми своей индивидуальности, принадлежности именно к этой, а не к другой национально-этнической, социально-политической общности – нации и народности.

Национальное самосознание, как определенная совокупность идей, ценностных установок, носит конкретно-исторический характер. Поэтому нет национального самосознания вне сознания принадлежности людей к «своей нации». Индивидуальное чувство, проходя ряд этапов, становится этническим национальным чувством, национальным сознанием.

Национальное самосознание – это духовная общественно развитая форма, которая фиксирует черты и свойства исторически определенного субъекта исторического творчества, его отношение к объективной реальности, в рамках которой протекает его жизнедеятельность. Национальное самосознание в качестве неотъемлемого элемента своего содержания должно иметь общечеловеческие черты и ценности, общенациональные интересы, в противном случае, гипертрофирование, обращенность национального сознания только на особенное в жизни нации может привести к национализму.

Другим компонентом национального самосознания является национальная психология. Национально-психологическая общность народа складывается под воздействием многих факторов, зависит от разных исторических детерминантов и закономерностей. Основными являются следующие: 1) географические и природно-климатические условия; 2) специфика национального бытия и характер материальной и духовной деятельности; 3) особенности социально-политической истории народа.

Национальное самосознание играет важную роль в совершенствовании межнациональных отношений, в укреплении взаимопонимания и уважения других наций.

Этническое самосознание имеет сложную структуру. В него входят когнитивные компоненты – представления, составляющие «образ я», а также эмоциональные и поведенческие компоненты. Среди эмоциональных, чувственных компонентов выделяется стремление к психологической общности с группой. Эту потребность в общности с группой люди испытывают в разной мере – в зависимости культурных традиций, воспринятых человеком в процессе социализации, и от особенностей личности.

Идентичность существует не просто сама по себе как набор эмоционально окрашенных представлений, в ней присутствует очень важный регулятивный, поведенческий компонент. Он-то и объясняет, почему этническое самосознание, как и любое другое групповое самосознание, «руководит» поведением людей. Этот компонент наиболее очевидно выражен в интересах, поэтому исследователи называют интересы «мотором этнического самосознания»[11].

Очень важным считается при изучении этнического самосознания учитывать не любые идеи, теории и взгляды, а лишь те, которые входят в сферу обыденного сознания, становятся продуктом «здравого смысла», формируют «практическое сознание», регулируют повседневную жизнь людей. Следовательно, далеко не все идеи, идеологемы, конструируемые элитой, становятся представлениями людей. Обыденное сознание может вырабатывать и собственные стереотипы поведения. Система этнических стереотипов является элементом когнитивно-эмоциональных компонентов в структуре этнического самосознания.

Анализ исследований позволяет утверждать, что в национальном самосознании на уровне ориентаций, предпочтений и стереотипов отражается образ и стиль жизни народа, его нормы и ценности, представления о «своём» народе в сопоставлении его с «другими» народами.

Современный этап развития человечества характеризуется обострением национальных проблем. Этнические противоречия отмечаются в различных странах, независимо от уровня экономического и социально-политического развития. Безусловно, национальные отношения в каждой стране имеют свою специфику, но, тем не менее, можно выделить некоторые константы, способные служить как объединяющим, так и, наоборот, разъединяющим фактором.

К таким константам могут быть отнесены возможность проявления национальной культуры, национальные стереотипы, проблема языка, уровень этнической толерантности национального самосознания, т.е. факторы, определяющие национальную самобытность человека в обществе, уровень межнационального согласия в обществе.

В научной литературе существует большое число исследований состояния межнациональных отношений, различных аспектов культуры, языка, обычаев и т.п. Вместе с тем, сегодняшние реалии делают особенно актуальным дальнейшее изучение состояния и направленности изменений национального самосознания различных социальных групп населения под воздействием объективных и субъективных факторов современности. Как показывает опыт последних лет национальное самосознание, этностереотипы могут играть важную роль в национальном возрождении. Своевременное выявление общественным мнением состояния национального самосознания может помочь в разработке мер по предотвращению межнациональных конфликтов, способствовать формированию у населения Узбекистана единого общегражданского менталитета.

Крайняя важность и практическая необходимость исследования национального самосознания методами социологии становится очевидным и в связи с тем, что оно выполняет прогрессивную историческую миссию в жизни нации, давая ясное представление о проблемах нации, условиях и факторах реализации ее нынешних и долговременных интересов. Тем более, именно национальное самосознание доводит до понимания, что источниками национального прогресса являются: с одной стороны, строго

национальные ценности, внутренний потенциал саморазвития; с другой – все большее значение на фоне глобальных социальных и политических перемен в мире начинают приобретать те ценности, которые уже интегрированы в культуре многих стран.

Социологическое исследование «Национальное самосознание», проводимое Центром изучения общественного мнения Узбекистана «Ижтимоий фикр» в режиме мониторинга[12] осуществляется через выявление общественным мнением оценок состояния национального самосознания, факторов и условий, влияющих на его содержание. Выбор основных критериев для решения поставленных перед исследовательской группой задач обусловлен опытом отечественных и зарубежных исследований, показавших, что элементами понятия «национальное самосознание» являются: этнокультурная и религиозная идентификация, характеристики межэтнических и межконфессиональных отношений, условия и факторы развития национального самосознания, национальные стереотипы и установки.

Исследование показало, что в национальном самосознании узбекистанцев понимание своей национальности ассоциируется с общностью людей, имеющих единую территорию, государство, Родину, язык, религиозную веру (46,2%); совокупность людей, имеющих один язык, историю, культуру (42,0%); осознание человеком своих национальных корней (43,8%). В сочетании с мнением, что «национальность – это не отметка в паспорте, а принадлежность человека к конкретному народу (43,4%) можно констатировать о наличии у узбекистанцев национально-государственного понимания такого явления как «нация».

Анализ полученных данных позволяет предположить рост в национальном сознании узбекистанцев эмоционально-окрашенных элементов, выраженных в любви к родной Земле (51,1%), культуре народа, в чувстве духовности (43,0%). Вместе с тем, фиксируется уменьшение, по сравнению с опросом 2001 года, числа тех, у кого ощущение принадлежности к своей нации связывается с родным языком

(с 46,7% до 35,0%), что характерно главным образом для представителей не титульной нации.

Нынешнее состояние и развитие национального самосознания каждой из опрашиваемых этнических групп характеризуется своими особенностями. Для узбеков и каракалпаков основными национальными чувствами выступает любовь к родной Земле, где они родились и жили их предки. У таджиков, армян и русских ощущение национальной принадлежности связано, прежде всего, с ощущением принадлежности к своему народу и духовного единства с ним.

В славянской и таджикской диаспоре наблюдается сравнительное усиление значимости внешних признаков национального своеобразия и национальной самобытности. Так, «мой образ жизни и культура основываются на национальных обычаях и традициях – это воспроизводит и укрепляет мои национальные чувства» подчёркивает почти каждый второй таджик (46,4%) и славянин (56,0%). В то же время на это указывают несколько меньше число узбеков (37,7%) и каракалпаков (45,3%).

Опрос показал достаточно сильное чувство привязанности к Узбекистану у представителей не титульной национальностей. Отвечая на вопрос: «Какие у Вас чувства к своей этно-исторической Родине?» почти каждый второй опрошенный отметил вариант «я родился в Узбекистане и считаю его своей Родиной, а к своей этно-исторической Родине отношусь спокойно» (46,9%), треть респондентов (31,6%) остановились на варианте «я много думаю об этом, но не уверен, что буду там полностью счастлив». Абсолютное большинство представителей славянских национальностей, проживающих в Узбекистане, устойчивы в признании Узбекистана своей Родиной.

Высоко оценён узбекистанцами такой признак этнической идентификации как общность исторической судьбы. Это проявляется в желании более глубоко изучать историю, культуру и духовное наследие Узбекистан, в особенности, среди представителей центрально-азиатских

этносов. Так, например, на это указали 62,5% киргизов, 53,9% узбеков.

Степень гражданственности узбекистанцев выражается в том, что абсолютное большинство населения страны «полностью ощущают себя гражданами Узбекистан» (89,7%), положительно относятся к фиксации национальности в паспорте гражданина Республики Узбекистан (82,4%), считают себя патриотами независимого Узбекистана (90,7%).

Реальным языком общения в различных местах социальных контактов выступает государственных (узбекский) язык, языком межнационального общения – русский. Активно развивается узбекско-русское двуязычие, в том числе среди русскоязычного населения. Большинство населения поддерживает дальнейшее развитие государственного языка. При этом почти каждый второй призывает к созданию мер по улучшению условий и возможностей для его изучения. Среди русскоязычных респондентов доминирует точка зрения, что внедрение в общественную жизнь государственного языка должно идти постепенно, при сохранении целесообразности государственной поддержки развития культур и языков всех других этносов, населяющих Узбекистан.

Опрос показал высокий уровень положительных установок узбекистанцев к представителям различных национальностей. Подавляющее большинство опрошенных не испытывают неприязни к какой бы то ни было национальности (85,5%).

В сфере межнациональных отношений все более явной становится лидирующая роль плюрализации национального самосознания. Будучи сложным социально-историческим феноменом, плюрализм является барометром активного отражения объективных процессов, которые происходят в общественно-политической и культурной жизни народов Узбекистана. Плюрализм национального самосознания предполагает не множество независимых и несвободных друг от друга видов сознания, он выступает как целостная форма оценки своей деятельности, осознание своих интересов и мотивов поведения, как оценка самого себя, своего нравственного облика и своей роли в обществе. Плюрализм

проявляется разными гранями и в демократических движениях, и в многопартийности, и в духовном возрождении.

Исследования национального самосознания способствуют укреплению межнационального сотрудничества и солидарности, формированию целостного общественного сознания, становлению общегражданского менталитета и, в конечном итоге, достижения узбекистанским обществом качественного нового уровня интеграции.

Список использованных источников

1. Русские в новом зарубежье: Киргизия. Этносоциологические очерки. М.,РАН. Институт этнологии и антропологии. 1995. – С. 39.
2. Русские в новом зарубежье: Киргизия. Этносоциологические очерки. М., РАН. Институт этнологии и антропологии. 1995. – С. 40ю
3. Тишков В.А. Русские в Средней Азии и Казахстане. – М., 1993. – С. 26.
4. Бердяев Н. Судьба России. – М.: Мысль, 1990.
5. Бекмурадов М., Назаров Р. Национальный менталитет в контексте изучения общественного мнения / Методология изучения общественного мнения в Узбекистане. – Ташкент, 2004. – С. 115.
6. Бекмурадов М., Назаров Р. Национальный менталитет в контексте изучения общественного мнения / Методология изучения общественного мнения в Узбекистане. – Ташкент, 2004. – С. 116
7. Демографический ежегодник Узбекистана (1991-2003 годы). – Ташкент, 2004. – С. 94.
8. Демографический ежегодник Узбекистана (1991-2003 годы). – Ташкент, 2004. – С. 94.
9. Демографический ежегодник Узбекистана (1991-2003 годы). – Ташкент, 2004. – С. 94.
10. Национальные отношения. Словарь. – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 124.
11. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология. – М., 1999. – С. 168.
12. Убайдуллаева Р., Ота-Мирзаев О., Ганиева М., Каюмов У. Национальное самосознание узбекистанцев. –Тошкент: Ижтимоий фикр, 2004.

* * *

Мақалада Өзбекстан халқының ұлттық сана-сезімінің дамуы мен қалыптасуының негізгі мәселелері сөз болады.

ӘОЖ 37.0(574)

Ә.М. Мұханбетжанова
Педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ТҮЙІНДІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазақстанның халықаралық білім беру кеңістігіне біртіндеп кірігуі жүзеге асырылуда, бұл өз кезегінде жоғары білім беру жүйесін реформалаудың негізгі бағыттарын нақтылауды қажет етіп отыр. Тез өзгеретін технологиялар заманында оның басты ұстанымы «өмір бойы білім алу, адамның сапалы кәсіби және ғылыми дайындығы, өз бетінше іздене білуі және өзін-өзі жетілдіруге қабілеттілігі болуы қажет» (1).

Қазіргі кезеңдегі ең өзекті мәселенің бірі – бәсекелестікке қабілетті, еңбек нарығында сұранысқа ие бола алатындай кәсіби мамандар дайындау. Бұл тек жоғары оқу орындарында білім сапасын арттыру, әлемдік білім кеңістігінің тәжірибелерін игеру арқылы ғана жүзеге асатындығы белгілі. Осы ретте жоғары оқу орындарының бағдарламалары қазіргі кезде белгілі дәрежеде халықаралық талаптарға сәйкестендіріліп, жоғары білім берудің мемлекеттік стандарттары оқытудың кредиттік жүйесіне бағытталып жасалынуда.

Қазақстан Республикасында 2010 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында білім

берудің негізгі міндеті – білімдік шоғырланудан нәтижеге бағытталған құзыреттілік тұрғыға көшу деп көрсетілген (2).

Білім берудің тұлғаның негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға және дамытуға бағытталуы оны ұйымдастыруға құзыреттілік тұрғыдан келудің пайда болуын айқындады және ол қазіргі білім жүйесінің әдіснамасы және нақты білімдік технологиялардың негізі ретінде тану көзделуде. Соңғы жылдары болашақ мамандардың құзыреттіліктерін сипаттап көрсету кәсіби педагогика мәселесімен шұғылданатын ғалымдардың талқылау пәніне айналып отыр. Бұл құбылыстың философиялық, психологиялық және педагогикалық қырлары қарастырылуда. Осыған байланысты жоғары кәсіби білім берудің (мемлекеттік) мазмұнын айқындайтын құжаттарда, яғни ЖКББМС-да, басқа да құжаттарда негізгі құзыреттіліктердің көрініс табу қажеттілігі туындап отыр. Осы мәселені шешу үшін жоғары мектеп дидактикасы, жоғары білім мазмұнының теориясы, әдістемесі мен технологиясы саласындағы жетістіктері тұрғысынан ғалымдардың күш-жігері талап етілуде.

Біз қарастырып отырған проблема – жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің бүгінгі қойылып отырған талаптарға сай негізгі құзыреттіліктерді студенттер бойында қалыптастырудың қажеттілігі мен педагогика ғылымының категориалдық аппаратына түйінді және кәсіби құзыреттіліктердің ендірілмеуі, оған сәйкес теориялық және әдіснамалық көзқарастардың қалыптаспауы арасындағы қарама-қайшылықтардың шешімін іздестіру.

Осы тұрғыдан «құзыреттілік», «құзырет» ұғымдарының пайда болуы, оның шетелдік тәжірибесі, т.б. мәселелерге тоқталып көрейік. Педагогика ғылымында құзыреттілік тұрғыдан келуді ендіру мәселесін шешуде басты рөлді тұлға игеруге тиісті таным, тәжірибе, әрекет тәсілдері сияқты мәселелер шеңберіне түсінік беретін ұғымдар қатарында құзырет, құзыреттілік ұғымдарын ғылыми айналымға ендіру және қолдану атқарады.

«Құзыреттілік» және «құзырет» ұғымдары абстрактілік пен нақтылық диалектикалық категорияларының

арақатынасы сияқты күйде, яғни, құзырет – бұл жүзеге асырылған құзыреттілік, іс-әрекеттегі құзыреттілік. Құзыреттер – тұлғаның қандай да бір іс-әрекетте жүзеге асырылған құзыреттілігі. Осылайша түсіндірілетін құзыреттіліктер *негізгі* немесе *тұғырлық* және *қосымша немесе кәсіби* болып бөлінуі мүмкін.

Кез келген технологияны, соның ішінде білім беру технологияларын құру оның әдіснамасын таңдауды және негіздеуді талап етеді. Негізгі құзыреттіліктерді дамыту **теориясының** міндеттеріне барынша бара-бар келетін білімдік әдіснама құзыреттілік педагогикалық тұрғыдан келу болып табылады. Бұл тұрғыдан келуді білім берудің **практикасына** ендіру және негізгі құзыреттіліктерді дамытудың теориясын жасау әлемдік педагогика ғылымы мен практикасы үшін бүгінгі күні барынша көкейкесті мәселеге айналуда.

Егер аталған ұғымдар білім берудің теориясы мен практикасының категориалдық аппаратына ендірілетін болса, онда теория саласында негізгі құзыреттіліктер мемлекеттік білім беру стандарттары мен білімдік бағдарламалары ережесіне сәйкес меңгеруге тиісті білім, іскерлік, әрекет тәсілдері белгіленуі қажет. Ал, білім беру практикасы саласында олар прагматикалық сипатта болады және ол төмендегілерге бағытталады: тәжірибеден пайдалыны ала білу; өзінің алған білімінің өзара байланысын ұйымдастыра білу және оларды тәртіпке келтіру; материалды зерделеудің өзіндік тәсілдерін жасау; білім алушылар алдында пайда болатын міндеттерді шеше білу икемділігі; өз білімімен өзбетінше айналыса білу икемділігі және т.б.

Батыстың дамыған елдерінде білім берудің мына міндеттері: білім алушыларда құзыреттіліктерді қалыптастыру, оларда пайда болатын интеграциялау икемділігін қалыптастыру, білімді әртүрлі өмірлік ситуацияларға көшіре білу және қолдану туралы мәселелер орын алуда. Бүгінгі күні оларда негізгі құзыреттер айқындалып, алғаш рет Еуропа Кеңесі эксперттері 1996 ж. білім беру мәселелері бойынша «Еуропалық жобада алғаш

ұсынылған тұғырлық құзыреттерді оқу процесінде қалыптастыру идеясы жүзеге асырылды»(4).

Құзыреттілік теориясын дамытуға жоғарыда айтылған «Ключевые компетенции для Европы» (Берн, 1996) симпозиумында шешім қабылданды. Ол қазіргі уақытта Батыс Еуропа мен АҚШ мектептерінде кең қолданыс тауып отыр. Кембридж және Оксфорд университеттерінде жасалған негізгі құзыреттіліктер жүйесінің сипаттамасында олар әртүрлі іс-әрекеттерді жүзеге асыруда, мысалы оқу және кәсіби іс-әрекетті орындау барысында дамиды деп көрсетіледі.

Құзыреттілік теориясы В.Чинапах, Я.И.Лефстед, Г.В.Вайлер, Н.Розов, В.В.Сериков, Н.В.Матяш, Ю.В.Койнов және т.б. еңбектерінде негізделген.

Қазіргі кезеңдегі білім берудің мақсаттарының жиынтығы негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруды көздейді және оның негіздеріне көп мәдениетті қоғамда өмір сүруге қабілеттілік, білімді практиканың қажеттіліктерімен байланыстыру икемділігі, өмірлік жағдаятты бара-бар бағалай алу және проблеманың шешу жолдарын табу және т.б. Жоғары білім беру жағдайында аталған және басқа да негізгі құзыреттілік төмендегі шарттарды қолданғанда жүзеге асырылуы мүмкін:

- білімдік мақсаттарға барынша бара-бар келетін әдіснаманың болуы;
- әдістемелік және педагогика ғылымының қазіргі мәліметтері банкінің болуы;
- дидактикалық практика тәжірибесінің жетістіктері мен қорытындылары.

Бұл мақсатты кәсіби білім беруді ұйымдастыруға құзыреттілік тұрғыдан келу арқылы жүзеге асыруға болады. Педагогикада аталған көзқарас бойынша нақты іс-әрекет тәсілдерін меңгеруге бағытталған жұмыстар М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер, В.В.Давыдов, П.Я.Гальперин және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Бірақ, бұл тұрғыдан көзқарас кәсіби білім берудің мақсатын, мазмұнын, әдістерін анықтауда көптеген жылдар бойы басты орын алмай келді. Құзыреттілік тұрғының теориялық базасын

жасау (Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов және т.б.) жөніндегі мұғалім қызметінің тұжырымдамасы мен моделін (Е.А.Климов, А.К.Маркова, Л.М.Митина, Е.И.Рогов, В.А.Сластенин және т.б.), жоғарғы білім беру деңгейіндегі кәсіптік құзыреттілікті белсенді зерттеу (Ю.Г.Татур, В.А.Адольф, Л.А.Петровская және т.б.), жалпы білім беру саласына құзыреттілік тұрғыдан келуді зерттеу (И.А.Зимняя, Н.А.Гришанова, А.И.Савинков т.б.) зерттеу еңбектерінен басталғаны белгілі.

Кәсіби білім берудегі құзыреттілік тұрғы әртүрлі құзыреттілік түрлерінің жиынтығы арқылы күтілетін нәтижені қалыптастыруды көздейді. Тек аталмыш тұрғыдан келу арқылы ғана кәсіби салада өнімді өзбетіндік және жауапты іс-әрекетке дайын маман даярлауға болады. Педагогтың құзыреттілігін жеке тұлға қасиеттерінің интеграциясы ретінде қарастыра отырып, кәсіби педагогикалық құзыреттіліктер моделін анықтау қажет. Ресейлік және шетел ғалымдарының еңбектерінде педагогтың құзыреттілігі келесі бағыттарда қарастырылған: кәсіби еңбек нәтижелілігін анықтайтын білім мен біліктердің жиынтығы (Е.П.Тонконогая); жеке тұлғалық сапалар мен қасиеттердің үйлесімі (Л.М.Митина); кәсіби және жалпымәдени көрсеткіштердің бірлігі (Т.Г.Браже, Е.А.Соколовская).

Педагог құзыреттілігінің моделін жасауда Герцен атындағы РГПУ ғалымдарының пікірлері қызығушылық тудыруда. Олар мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін үш құрамдас бөліктердің: негізгі, базалық және арнайы құзыреттіліктердің бірлігі ретінде қарастырады. Болашақ мұғалімнің негізгі құзыреттілігі оны дайындау құрылымының басты элементі болып табылады. Ол нақты кәсіби іс-әрекетпен байланысты болмаса да, бірақ ол жалпы және кәсіби білім берудің арасындағы дәнекер тізбек ретінде алынады.

И.А.Зимняя өз жұмыстарының бірінде үш топқа біріктірген негізгі құзыреттіліктерді қарастырады:

1. Адамның жеке тұлғалық іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектісі ретіндегі құзыреттіліктер;

2. Адамның өзара іс-әрекеті мен әлеуметтік саласына қатысты құзыреттіліктер;
3. Адамның іс-әрекетіне қатысты құзыреттіліктер (5).

Негізгі құзыреттіліктер жалпы орта білім беру саласында қалыптасып, қандай да бір мамандықтың іргетасын құрайтын компоненттерден тұратын базалық құзыреттіліктердің негізіне дайындайды. Э.Ф.Зеердің пайымдауынша базалық құзыреттілікке жататындар:

- жалпығылыми ұғымдар - табиғат, қоғам және адамның іс-әрекетінің негізгі заңдары;
- экономика мен мінез-құлықты ұйымдастырудың негізін құрайтын әлеуметтік-экономикалық;
- азаматтық-құқықтық;
- ақпараттық-коммуникациялық;
- политехникалық – техника мен технологияның, жаратылыс-ғылыми, автоматтандырылған өндірістік қызмет ету принципі, бақылау және басқару жүйелері;
- жалпы кәсіптік-мамандықтар тобына қатысты.

Білім беруді жаңарту негіздерінің бірі ретінде құзыреттілік тұрғыдан келуді жақтаушылар күтілетін нәтижелер тұжырымдамасын жасауда негізгі ереже ретінде таңдау жасайды. Бұл тұрғыдан көзқарасты М.В.Рыжаков (Негізгі жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандарты (теория және практика)) атты еңбегінде төмендегіше көрсетеді:

– құзыреттілік ұғымы тек танымдық (когнитивтік) және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлықтық, яғни ол оқыту нәтижелерін (білім мен іскерлікті), құндылық бағдар жүйелерін, әдет және т.б. қамтиды.

– құзыреттілік - алынған білім, іскерлік, тәжірибе мен мінез-құлық (тәртіп) тәсілдерін нақты жағдаятта, нақты іс-әрекет жағдайында жұмылдыру қабілетін білдіреді.

– құзыреттілік ұғымында «нәтижеден» қалыптасатын білім мазмұны интеграциясының идеологиясы жатыр.

– құзыреттіліктер білім беру мекемесіндегі оқу процесінде ғана емес, ол әрі қоршаған ортаның әсерімен, яғни, қалыптан тыс, қалыпты емес білім алу жағдайында да қалыптасады(4).

Бұл тұрғыдан көзқарасқа сәйкес білім беру жүйесі негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Құзыреттілікті келесі сипаттық белгілеріне қарап түйінді деп қарастыруға болады:

– интегративтік табиғатының болуы, яғни біртекті немесе жақын келетін білім мен іскерліктерді, мәдениет пен іс-әрекеттің ауқымын (ақпараттық, құқықтық және т.б.) өзіне қамтып алады.

– көпқызметтік, яғни оны меңгеру күнделікті өмірде әртүрлі проблемаларды шешуге мүмкіндік береді;

– пәнүстілік және пәнаралық сипатта болады, яғни әртүрлі жағдаяттарда қолданылады;

– белгілі дәрежеде интеллектуалдық дамуды талап етеді;

– көпөлшемдік (сиымдылығы), яғни әртүрлі ойлау процестері мен интеллектуалдық икемділіктерді қамтиды.

Барлық құзыреттіліктер әртүрлі типтегі амал-әрекеттерді талап етуімен (қосымша және тек белгілі бір жағдайда көрініс табуы мүмкін) мәнді:

– автономды және рефлексивтік әрекет ету;

– әртүрлі құралдарды интерактивті қолдану;

– әлеуметтік-гетерогендік топтарға кіру жән оларда қызмет ету.

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды, білім мазмұнын дамытудың бүгінгі жағдайын есепке ала отырып, Қазақстан Республикасындағы 12 жылдық орта білім беру стандартында қабылданып отырған негізгі құзыреттіліктерді: проблеманың шешімін табу, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастырып дамыту көзделіп отыр (3). Олай болса, болашақ маман аталған құзыреттіліктерді оқушылар бойында қалыптастыруды жоғары оқу орнының қабырғасында меңгеріп шығуы тиіс екедігіне ешкімнің дауы жоқ деп ойлаймыз.

Құзыреттілік тұрғыдан келу қазіргі үздіксіз білім беру, соның ішінде кәсіби білім беруде, білімді дамытудың келесі тенденцияларын айқындайды.

Біріншіден, үздіксіз білім берудің жалпы жүйесінде өздігінен білім алу кезеңдерінің мәнділігі. Сондықтан, білім берудің қазіргі кезеңінде білім алушылардың өзбетіндік, танымдық және практикалық іс-әрекет дағдысын қалыптастыру міндеті ерекше өзектеліп отыр.

Екіншіден, өздігінен білім алуды дамыту жағдайында сөз жоқ, оқыту құралдарының рөлі артады. Қазіргі кезеңдегі оқыту технологиясында оқытудың ақпараттық технологиясының құралдары ерекше мәнге ие болуда.

Үшіншіден, білім беруді жүзеге асырудың даралап оқыту принципінің ролін күшейтеді, әрбір білім алушы үшін оқу процесін даралауды жүзеге асыруды көздейді.

Төртіншіден, білім беруде пәндік-бағдарлық жүйеден жобалау жүйесіне көшуге бағыттайды.

Мұның барлығы өз тарапынан жоғары білім берудегі тиісті құрылымдық қайта құруды, сондай-ақ алдыңғы қатарлы әлемдік беталысқа сәйкес болу мақсатында білім беру жүйесінің ішкі түрлендіруін қажет етеді. Бұл білім беру жүйесінің сыртқы ортаға бейімделуі жағдайында және оның қазіргі заманның келешекте жасайтын жаңа қадамдарына ұмтылысы кезінде ғана мүмкін болады. Осыған сәйкес білім берудің мәні ғана емес, сонымен қатар оқыту нысандары да түпкілікті түрде өзгеріп отыр, бұған ең алдымен интерактивті оқыту технологияларын (іскерлік ойын, проблемалық жағдай, кейс технологиялар) жатқызуға болады. Сонымен қатар, оқыту үдерісінде жобалық – ұйымдастырылған тәсілдерді қолдану өз тиімділігін көрсетіп отыр.

Сонымен, қарастырылып отырған проблеманың жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің бүгінгі қойылып отырған талаптарға сай негізгі құзыреттіліктерді студенттер бойында қалыптастыру мен осы проблеманы шешу үшін педагогика ғылымының әдіснамасына, теориясына және практикасына құзыреттілік тұрғыдан келуді ендіру қажет деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасындағы 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Астана, 2004.
2. 2010 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2004.
3. Қазақстан Республикасындағы Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Астана, 2007.
4. Рыжаков М.В.Ключевые компетенции: возможности применения. //Стандарты и мониторинг в образовании, - М., 1999, №4.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. №5. 34-42.
6. Петров А. Профессиональная компетентность: понятийно-терминологические проблемы // «Alma mater». 2004. № 10. С. 6-10.
7. Петровская Л.А. Компетентность в общении. М., 1989.
8. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. М., 2002. 396 с.

* * *

В статье рассматриваются проблемы внедрения в систему высшего образования категорий комптентностного образования, необходимость подготовки высококвалифицированных педагогов и формулирование целостного категориального аппарата по компетентностно-ориентиро-ванному профессиональному образованию в отечественной педагогике.

В качестве решения проблемы развития компетенций будущего учителя предлагается: создание методологии с адекватными образовательными целями, накопление современного методического и педагогического банка данных и обобщение имеющегося опыта дидактической практики.

* * *

Formation of the key and professional competences of the future teacher.

In the article are examined the problems of introduction of competent education's categories into the system of high education,necessity of preparation of highly qualified teachers and formulation of the integrated categorial apparatus on competently oriented professional education in the home pedagogics

As a decision of the problem of development of future teacher's competences is offered: creation of methodology with abequate educational aims, accumulation of the modern methodical and pedagogical data bank and generalization of the available experience of didactical practice.

ӘОЖ 378.1+808.5

А.С. Қыдыршаев
Педагогика ғылымдарының докторы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ШЕШЕНДІКТАНУДЫ ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ РИТОРИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Шешендіктану /риторика/ ғылымын дәуірлер ағысына қарай қилы тұрғыда танимыз. Ойлана сөйлеу іс-әрекетінің табиғатын философиялық-дидактикалық тұрғыдан тану риториканы білім мен білік, дағды жинақтайтын ерекше ілім ғана емес, осының негізінде мәдениеттің тұғырлы құндылықтарына қол жеткізу арқылы риторикалық мәдениет биігіне көтерілу тұрғысында бағалауға жетелейді. Біздіңше, шешендіктануды мәдениет саласында қарастыру риторикалық іс-әрекет мәнінің бұрын-соңды баса мән берілмей, елеусіздеу қалып келген жаңа бағыттарын айқындауға мүмкіндік туғызды.

Риторикалық мәдениет турасында не білеміз? Ол үшін, ең алдымен, көпшілікке ежелден мәлім, бір-бірінен алуан интерпретациялық тұрғыда айырмашылығы бар «мәдениет» ұғымы туралы айқындық керек. Ғылымда адамзаттың мәдениетке қатынасының кең көлемді жүйесі алға тартылып, онда мәдениетке қатысты теологиялық көзқарастан марксистік көзқарасқа дейінгі, рационалистіктен эмотивистікке дейінгі, технологиялықтан символдыққа дейінгі, жекеліктен субстанциялыққа дейінгі, креативистіктен деструктивистікке дейінгі көзқарастар талқыға салынуда. Нәтижеде мәдениеттанушылар арасында «мәдениет» туралы ортақ тұжырымның жоқтығы аңғарамыз. Бұған мәдениет турасында шамамен бір жүз елу анықтаманың тіркелуі дәлел. Сондай-ақ «мәдениет» ұғымының көп мәндігі соңғы жылдары жарық көрген мәдениеттің жалпы жалпы

теориялық мәселелеріне арналған монографиялық еңбектерде де атап көрсетіледі.

Мәдениет турасында пікірлер шоғыры әр алуан. Кейбір түйіндер легі төмендегіше: «Қоғам мүшесі ретінде адам баласының бойына құрамына білім, өнер, заң, морал, салт-дәстүрлерге орайлас қабілет, дағдыларды қамти жинақталған кешен» (Э. Тейлор); «Адамның өзіндік еркіндікте көрінуіне бірден-бір әсер етуші тіл, өнер, дін, ғылым іспеттес үдеріс, оның алуан қилы сатылары» (Э. Кассирер); «Адамзат баласының биік өлшемдерді меже тұтып, оларды зерде сүзгісінен өткізе жоғарғы құндылықтарға қол жеткізуі» (М.Хайдеггер); «Материалдық рухани құндылықтардың тұтастығы» (Г.Францев); «іс-әрекет технологиясы» (З.Файнбург); «адам іс-әрекетінің амалдары» (Э. Маркарян); «өмір сүру салтының бағдарламасы» (В.Сагатовский); «тығыз астаса түйінделген құндылықтар» (Н.Чавчавадзе); «қоғамның рухани келбеті» (Л. Кертман); «мәдениеттердің диалогы» (В.Библер); «Бұрынғы және қазіргі кездегі мәдени құндылықтар ретінде айқындала негізделген адамның шығармашылық іс-әрекеті» (Н.Злобин); «Әлеуметтік іс-әрекет барысында адамға тән күш – жігердің қалыптасуы мен дамуына бірден-бір септесер іс-шаралар мен амалдардың жүйесі» (Л.Коган); «Мәдениет руханилық өндіріс жүйесі ретінде өз құрамына рухани құндылықтар мен білім-бағдарларды туындатуды, сақтауды және қолдануды қалайды, ал бұның бәрі қоғам мен адамның рухани әлемінің құрамында қамтылмақ. Ендеше мәдениет іс-әрекеттің мақсат-міндеттері, ереже-уәждері және қағидаттары қалыптасатын күллі іс-қимылдың рухани өлшемі іспеттес. Демек, мәдениет дегеніміз – адам өмірінің сан алуан қырын қамтамасыз етуші барлық іс-әрекет жүйесінің алғышарты және құрамдас бөлігі сияқты адамзат іс-қимылының рухани компоненті» (Б.Ерасов); «Мәдениет адамды қалыптастырушы тұрғысында танылмақ, яғни іс-әрекеттің субъектісін дамыту шарттары, қоғамдық өмірдің түрлі саласындағы адам іс-әрекетінің амалдарын аталмыш субьектінің меңгеруінің шарттары ретінде көрінуі» (В.Келле); «Адам іс-әрекетінің барша салалары арқылы өтетін бірден-бір қайталанбас өзек»

(М.Мамардашвили); «адамды биіктете отырып, оның өміріне құндылық дарытар құрылым» (Р.Тшуми); «мәдениеттегі бастысы – материалдық жетістіктер емес, индивидтердің адами биік идеалдарға қол жеткізуі» (А.Швейцер); «адамды өзіндік табиғи шегінен алып шығатын адами дамудың біртұтастығы» (И.Херман); «өзіндік жеке жетілу, өзіңді-өзің таныту тұрғысындағы жан-тәнімен жасалған іс-әрекет» (А.Лосев); «адамның рухани тұрғыдан жетілу шарттары ретіндегі жүйе, адам баласының бірден-бір ұмтылар жарқын да таза, абсолютті идеалды тұрғыдан жетілуі» (В.Краус); «Мәдениет – қоғамдық-тарихи дамудың жай ғана үрлеп қойған қорабы емес, қайта оның ішкі жұмыс жасаушы компоненті және бірден-бір бөлінбес алғышарты, адам өмір сүруінің нағыз сапалық қажеттілігі» (Л.Митрохин); «Мәдениет дегеніміз – адамның шынайылық, әдемілік және ізгілік заңдылықтары бойынша өзіне де, өзгелерге де байланысты шығармашылық іс-әрекеті, бағалаушылық қарым-қатынасы» (В.Канке)...

Қысқасы, «мәдениет» турасындағы түрлі көзқарастарға зер сала қарасақ, жоғарыда түйінделген мәдениеттанушы ғалымдардың ұстанымдарын бір-біріне мүлдем кереғар, келіспестей тұжырымдар деуге келмейді. Зерттеушілердің мәселенің қай аспектісіне басымдық беруіне қарап, ұсынылған анықтамаларды жалпылама тұрғыда бірер құрылымдық нұсқаларға топтауға әбден болар еді. Жинақтай айтсақ, мәдениет дегеніміз – рухани әрі материалдық тұрғыдағы құндылықтарды туындату және соған қол жеткізу бағытындағы адамның шығармашылық іс-әрекеті. Нәтижеде адам жеке тұлға ретінде де, сондай-ақ ешкімге ұсамас, қайталанбас индивид ретінде де өзіндік ашылу, толымды тұрғыда қалыптасу, шымырлана беку үдерістерін бастан кешеді. Ал бұлайша өрілген тұжырым мәдениетті феномен ретінде біртұтас ерекше құбылыс тұрғысында түсінуге жетелейді. Мәдениетті осылайша қабылдаудың тағы бір қыры – мәдениеттің тұңғиық мәні адам іс-әрекеті арқылы ғана ашылатын оның философиялық-антропологиялық түсінік ретінде тұжырымдалуы. Яғни, мәдениет – адам дамуының, оның жеке тұлға және индивид ретінде өзінше

қалыптасуының, оның қабілет-қарымының, білім-дағдыларының ашылуы мен жетіле түсуінің тиімді алғышарты.

Мәдениетті философиялық-антропологиялық тұрғыда талдау оны феномен ретінде танудың өзіндік белгілерін (мәдениеттің адамның ішкі жан-дүниесіне тән екендігі, соның негізінде адамның ішкі сарайы айқындалатындығы; мәдениеттің толғаныс актілерінде туындайтындығы; диалог үстінде туындап, жүзеге асатындығы; өте жоғары, биік құндылықтар екендігі; жоғары да биік құндылық ретінде кез-келген тәжірибеде көрінетіндігі; өзіндік тылсым құпия мәнге ие екендігі, ал адамдар оларды тану, ашу арқылы дамып, жетілетіндігі) айқындауға мүмкіндік туғызады. Ал мәдениет турасындағы бұл белгілер адам ұғымын біртұтас жүйе қалпында танытады. Адам өзінің біртұтастығын мейлінше толық әрі терең тұрғыда тек шығармашылық іс-әрекет үрдісінде ғана, құндылықтарды туындатуда, нақтылап анықтауда ғана, яғни мәдениет кеңістігінде ғана ашып көрсете алады.

«Мәдениет» турасындағы жалпы көзқарастар бізді риторикалық мәдениет жөніндегі пайымдауға жетелейді. Риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау бағытындағы ойлана сөйлеу іс-әрекетін айқындайды. Риторикалық мәдениетті өз бойына ұялата білген адам рухани тұлға және айқын да жарқын индивидтік қалыпта көрінбек.

Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бұл іспеттес рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістің өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға турасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің қалыптасу ерекшелігін де айқындайды. Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың тұрмыси құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар ұстануы негізінде адамзаттың ішкі жан дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге асады. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы – бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен адамгершілік-рухани

проблемалар. Ал мұндай жағдайда риторикалық мәдениеттің қалыптасуы, біздің пайымдауымызша, адамды өзгертудің, оның рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетілуінің тиімді жолдарының бірегейі.

Ал студент атаулының бойына риторикалық мәдениетке қатысты білік, дағдыларды қалай жұғысты етпекпіз. Басты жолы – жоғары оқу орындарында шешендіктану ғылымын игерту арқылы. Біздіңше, шешендіктану курсын оқытуды қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мәдениет және ұлттық менталитетімізбен байланысты шынайылыққа, ізгілік пен әдемілікке ұмтылуға бағытталған студенттердің ойлана сөйлей білу білік-дағдыларын, қабілет-қарымын дамытуды көздейтін аталмыш саланың (риториканың) кешенді қалыптағы интеграцияланған пән екендігі туралы түсініктен туындата білген дұрыс. Сондай-ақ, риторикалық мәдениетті, риторикалық біліктілікті қалыптастыру – бұл тек оқытудағы бір ғана бағыт емес, сонымен бірге, өзге де оқыту пәндеріне әсер ету құралы да, интеллектуалдық және эмоционалдық тұрғыда жетіле дамытудың тиімділігін қамтамасыз ететін, әлі де тереңірек айтсақ, студенттің әлеуметтік тұрғыда бейімделуінің тиімді жүруіне бірден-бір қажетті алғы шарт та.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында шешендіктануды оқытуда риторикалық білімнің негізі ретінде логос, пафос және этнос үштік тұғырының өзара үйлесе сәйкес келу идеясы да ескерілуі тиіс. Ендеше шешендіктану тұңғиығына терең бойлау, шешендік өнерге баулу жай ғана риторикалық технологияны меңгеріп қана қою емес, сондай-ақ бұл – бізге ата-бабамыздан мұра ретінде қалдырылған жоғары адамгершілік тұрғысындағы құндылық ретіндегі ұлттық мәдениетті маңызды танып-білу. Демек, шешендіктануды ұлттық риторикалық идеалды бөлінбес бөлігі ретінде қабылдай білуіміз керек.

Ал жоғары оқу орындарында шешендіктануды оқыту арқылы риторикалық мәдениетке қатысты білік-дағдыларды жұғысты етуге септесер шешендік өнер дәрістеріндегі бірер ой тезистері төмендегіше:

– Кез келген затты, құбылысты, іс-әрекетті әр қилы анықтауға, сипаттауға болады. Сол сияқты шешендіктану да

әртүрлі сипатта айқындалады. Мәселен, *шешендік* – дидарласушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсе болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый */Жан Лабрюйер (1645-1696) – француз жазушысы. Шешендік* – сөйлеген сөзге тыңдаушылардың ешбір қиналыссыз құлақ қоюы ғана емес, сондай-ақ айтылған мәселеге ерекше ынта-ықылас танытып, тақырып байыбына терең бойлауға ұмтылысының оянуына түрткі боларлықтай сөз екшей білу өнері / *Блез Паскаль (1623-1662) – француз ғалымы, философ; Шешендік дегеніміз* – кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу /*Ломоносов Михаил Васильевич (1711-1765) - әйгілі орыс оқымыстысы, орыс шешендіктану ғылымының негізін салушы; Шешендік* – сөзбен жүзеге асырылатын әрі сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнер саласы. Демек, барлығының тізгінін өз қолына алған, күллі өнердің қасиет - күшін өз бойына жинақтаған деуге болады /*Платон (б.з.д.. (427-347) – ежелгі грек философы; Шешендіктану* – шаршы топ алды сөз сөйлеу арқылы әсер ету жөніндегі ғылым. / И.А.Стернин /; Шешендіктану – көпшілікке ерекше әсер ететін айғақтамаларды әзірлеу және жинақтау амалдарын зерделейтін филологиялық пән. Не болмаса, ежелгі грек философы *Аристотель* шешендіктануды /риторика/ бақыт тұрғысында түйіндеген, себебі ол адамдардың өзгеге түсінікті болуына көмектеседі. Десек те, шешендіктанудың ғылым ретінде пайда болуын бәрі бірдей мойындамаған.

– Шешендіктанудың негізгі нысаны – сөз, шебер сөйлеу дағдысы. Бұл секілді орасан күшті сөзге ие болу (сөйлей білу) – тыңдаушыларға әсер ете білу, өз сезім-толғанысыңды, ой-көзқарасыңды жарқын да айқын әрі толық жеткізе білу, көпшілікке өзіннің адал екендігіңді айқын сездіре, сендіре білу деген сөз. Бірақ та шешендік сөз – бұл кез келген сөз емес, аузыңа келгенді айту да емес, бұл –жан-дүниеңді толғата өрілген, ой энергиясы арқылы толғанта көрінген сөз. Шешендіктану нысаны – белгілі бір коммуникативтік мақсат көздеген ерекше сөз. Демек, *шешендік* –айрықша қуатқа ие

теңдесі жоқ қару. Шешендіктанудағы сөйлеуші мақсаты – аудиторияға өзіндік ұмтылысын, қызығушылығы мен қажеттіліктерін ұғыну, түсінуге көмектесу, оларға танымның бір көзі іспеттес осы бағыттағы белгілі бір әдісті аңғарту.

– Шешендіктану өзіндік ерекшеліктерге ие. *Шешендіктану* – тарихи құбылыс, яғни белгілі бір уақытқа, қоғамға сәйкес өзгеріп отырады. *Шешендіктану* күрделі синтетикалық қалыпқа ие. Ол қазақ тілі, қазақ әдебиеті, сөйлеу мәдениеті, философия, психология, педагогика, этика және т.б. өзге де ғылым салаларымен байланысты. Әрине, әр түрлі саладағы мамандар шешендікті қилы тұрғыда қарастырады. Мәселен, *лингвистика* ауызша сөйлеу мәдениетінің теориясын қарастырады, шешендерге шаршы топ алды сөйлеуде туған тіліміздің байлығын қалай қолдану турасында кеңестер береді; *Психология* ауызша сөз сөйлеуді қабылдау, сөйленген сөздің ұжымдық санаға әсерінен туындар мәселелерді қарастырады, адамдарға тән шешендік тұлға және аудитория психологиясын зерделейді; *Логика* шешендерді өз ойын үйлесімді де жүйелі баяндау, ұсынып отырған мәселенің шынайылығын дәлелдеу мен жалған түйінді жоққа шығару бағытындағы дұрыс ойлау амалдарына үйретеді.

– Адамның кім екендігін айқындайтын сан алуан сапалық қасиеттердің ішінде шешенге аса қажетті сапалық белгілер бары даусыз. *Қандай адамды шешен дейміз?* Бұл орайдағы пікірлер де әр түрлі: бірі қалай сөйлегеніне байланыссыз, әйтеуір көпшілік алдында сөз сөйлеуші адамды шешен деп есептейді, бірі шын мәнінде шебер сөйлей білетін адамды шешен деп таниды. Сөздерге жүгінсек, «шешен» /«оратор»/ сөзі орыс тілінде XVIII ғасыр басында пайда болған. Ал қазақтарда тым әріден бары байқалады. *Шешен (шежіре, ділмар, сөзшең, сөзуар).* Ол латын тіліндегі «orare» /«говорить» - «сөйлейді»/ сөзінен шыққан. В.И.Даль бұл сөзге түсінік бере келіп, *«вития», «краснослов», «сөзшең адам», «шебер сөйлейді»* деген синонимдерін келтіреді. Бақсақ, бұл ұғымдардың қай-қайсысында да *«шешен сөйлеу»*,

яғни әдемі, бейнелі, мәнерлі сөйлеу сапасына акцент беріледі;

– Антикалық дәуірден бергі шешен тұлғаның келбетін танытар негізгі үш тірек тұғырлар сапынан этос, логос, пафосты атаймыз.*Этос (грекше ethos – салт-дәстүр, адами қалып, мінез).* Ежелгі гректердің пікірінше, егер де шешен өзі өмір сүріп отырған қоғамда беделді, ақылды да адал, адамгершілігі мол адам ретінде танымал болса, оның сөзі қашан да сенімді шықпақ. «Этос» пен «этика» - бір түбірден өрбіген сөздер. *Логос (грекше logos – түсінік, ой).* Сөйленер сөздің күллі өрілу барысы, құрылымы, айғақтамасы, түйіндері айқындалар логика заңдары негізінде құрылуы. «Логос» және «логика» - бір түбірлі сөздер. *Пафос (грекше pathos – сезім, жұлқыныс).* Серпінді сілкініс, ілгерілеу, эмоцияның көрінуі. Пафоспен сөйлеу дегеніміз – дауыс тонын тиімді пайдалана отырып, интонацияны құбылта, пантомимикамен анық та әсерлі, эмоционалды тұрғыда жеріне жеткізе айту;

– Шешендіктің аксиомалары бар. Олардың бірқатары төмендегіше: 1). Ешкімді зорлап оқыта алмайсың, тек танымдық тереңдікке ұмтылысты оятуға, ілім-білімге құлшынысты еселеп туындатуға болады; 2). Этика заңдарына сүйене келе, өзіңді құрметтей отырып, тек өз ой -пікіріңді ғана дұрыс деуден аулақ болған жөн. Сәйкесінше өз ойыңды ғана ұсынып қоймай, дидарласушының да пікірін електен өткізе ескеру абзал; 3). Қашан да дидарласушының білім, білік-дағдыларының деңгейін ескере отырып, оның өз тілінде сөйлесуге ұмтылған жөн. 4). Сөйлеу мәдениетіңді еселеп көтеріп отыру мақсатында сөздік, анықтағыштарға сүйеніп, сөйлеу тіліндегі қателіктерден арылу жөн, т.б [7].

– Сөз сөйлеуге даярлану алгоритмі туралы ойлану. Шешендік өнерді жаңадан бастап үйренушілерге сөз сөйлеуге мұқият даярлану – міндетті іс. Ең алдымен сөз сөйлеудің қажеттілігін айқындап алған жөн, яғни сені сөз сөйлеуге мәжбүр еткен қандай себеп екендігін, сөйленер сөзіңнің мақсатын айқындап алуды ойлау дұрыс; Бұдан әрі өз мүмкіндігің мен алғы мақсатыңа орай *инвенция* сатысына

(сөйленер сөзіңізге қажетті материалдарды даярлау) кіріскейсің; Сөйлеу мақсатының толық жүзеге асуы үшін, ой жүйесінің тиімділігін ескере келе, жинақталған материалдарды топтастыру дұрыс /диспозиция/; Элокуция кезеңінде сөйленер сөздің жоспары мен құрылымын әзірлегейсің. Бұл тұста тілмен жұмыс жасаудың тынымсыз машақаты жүрмек; Еске сақтау амалына сүйеніп, редакцияланған, жазылған сөйленер сөзіңіздің мәтінін жаттап алуға кеңес берер едік [7].

– „Тыңдалмаса ықыласпен, Ұқпасқа айтқан сөз жетім” /Төле би/. „Көп адам жақсы нәрселер айта алады, бірақ тыңдай білетіндер тым аз, өйткені бұл үшін ақылдың күші қажет”/Э.Хоу/. Адамдармен дидарласа келіп, егер де біз бір-бірімізді тек тыңдап қана қоймай, айтылған сөздердің байыбына терең бойлай білсек, кез келген іс атаулыны оп-оңай, жеп-жеңіл әрі айқын да нақты шешкен болар едік-ау деген риторикалық сауалды өз-өзімізге жиірек қою [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аристотель. Риторика. М., Лабиринт, 2007.-256 с
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. /Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С./.-А., Жазушы, 1989.-137-298-б.б.
3. Маметова Ә. Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны. Филология ғыл.канд. ...диссертациясы, А.,1945.
4. Адамбаев Б. Шешендік өнер. А., Ғылым, 1999.-204 б.
5. Негимов С. Шешендік өнер. А., Ана тілі, 1997.-209 б.
6. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. А., Білім, 2003.-260 б.
7. Қыдыршаев А.С. Кестелі шешендіктану. Орал, 2008.-84 б.

* * *

В данной статье дается определение понятия риторической культуры , рассматриваются проблемы формирования у студентов риторической культуры через преподавание риторики в вузах.

* * *

In this article is given the determination of rhetorical culture notion, are looked the matters of forming the rhetorical culture of students through teaching the rhetoric in high school.

УДК 028

Даришева Т.М.
Кандидат педагогических наук
Коленко И.М.
Ст.преподаватель,
ЗКГУ им.М.Утемисова, г.Уральск

К ПРОБЛЕМЕ АКМЕОЛОГИИ ЧТЕНИЯ

В Республике Казахстан разработана и начала внедряться первая государственная программа «Читающий Казахстан». Главная цель программы – приобщение населения к чтению как необходимому инструменту духовного и интеллектуального прорыва нации. Программа разработана Министерством культуры и информации Республики Казахстан и Национальной библиотекой Республики Казахстан на 2007-2010 годы [14].

Чтение определяется главным элементом постижения культурных и национальных ценностей, инструментом познания и повышения интеллектуального потенциала нации, творческой и социальной активности личности, фактором воспитания гражданской позиции и патриотизма членов общества.

Чтение формирует сознание человека, закладывает основы мировоззрения, образования и получения профессиональных навыков.

Исследования последних лет показывают, что в современном Казахстане, как и во всем мире, наблюдается кризис чтения. Проблемы чтения стали в один ряд с важнейшими государственными задачами сохранения и развития национальной культуры. Их решение требует объединения усилий органов государственной власти и управления, библиотек, издательств, редакций средств массовой информации, различных общественных организаций, фондов, структур по распространению печатных изданий для

молодёжи, для поддержки читательской культуры с целью сохранения духовного наследия.

Программа «Читающий Казахстан» разработана в соответствии с Посланием Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия вхождения Казахстана в число пятидесяти конкурентоспособных стран мира» (март 2006 г.) и в соответствии с разделом 4 «Развитие современной системы образования, процветания культуры и развития духовного потенциала народа» Программы Правительства Республики Казахстан на 2006-2008 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан (30 марта 2006г. №80) [11].

Разработанная Программа направлена на углубленное и действенное культивирование чтения в целях духовного просвещения нации. Реализация Программы предусматривает осмысленное, целенаправленное, глубокое чтение, которое ведет к культурной безопасности и состоятельности нации. В методике воспитательной работы в становлении и развитии личности немаловажную роль играет расширение кругозора воспитуемого. На передний план выдвигается проблема воспитания культуры чтения молодого поколения.

Чтение как научная проблема не только имеет место, но и становится актуальной для научного познания. Тема мало изучена, поскольку ощущается недостаточность фундаментальных исследований по данной проблеме. Программа «Читающий Казахстан» предусматривает научные исследования по проблемам социологии, философии, психологии, педагогики чтения.

Для реализации Программы объединены усилия государственных органов, библиотек, издательств, редакций, средств массовой информации, образовательных учреждений, общественных фондов с целью привлечения к чтению широких слоев населения, обеспечения доступа к печатным изданиям каждому гражданину, поощрения чтения, поддержки читательской культуры с целью сохранения духовного наследия [6].

Среди задач Программы: возрождение традиций чтения в производственных коллективах, развитие традиций

семейного чтения, пропаганда чтения среди детей и юношества, использование новых технологий в популяризации чтения, расширение репертуара чтения и другие.

Предполагается развитие сети детских библиотек по типу досугово-познавательных центров и организация салонов детского чтения в крупных торгово-развлекательных комплексах; вовлечение средств массовой информации в процесс создания привлекательности чтения; широкое использование и внедрение мультимедийных технологий; проведение республиканских и международных акций, фестивалей по чтению.

Целенаправленная работа в области политики развития чтения в общенациональном масштабе направлена на поддержку устойчивого вкуса к чтению, особенно подрастающего поколения казахстанцев.

Проблема детского и юношеского «нечтения» - общемировая. Многие страны, соприкоснувшись с «вторичной неграмотностью», приступили к решению проблемы, при этом акцент ставится на внедрение програм «Детское чтение», «Выключи компьютер (телевизор)», «Летнее чтение» и т.п. Принимаются государственные программы чтения в Канаде, США, благополучной в отношении читательской культуры - Франции. В США, например, курс литературы и мировой культуры введен в технических вузах, для студентов и старшеклассников организуются летние лагеря чтения. В России реализуется «Национальная программа поддержки и развития чтение».

Сегодня чтение поставлено в один ряд с важнейшими государственными задачами защиты и обеспечения безопасности культуры. Изыскать возможность исключения кризиса чтения, защита его ценности, поднятие его статуса, привитие вкуса, поддержка положительного отношения к чтению у молодежи – общая задача государства.

Отдельная статистика, выведенная по анализу чтения, показывает, что у 12 % опрошенных в круг чтения входят классические произведения, более 36 % респондентов (в основном учащиеся и студенты) указали, что посещают

библиотеки по необходимости, в частности, чтобы получить художественную литературу. Чтение в современном обществе выполняет в основном лишь две социальные функции – образовательную и развлекательную. Чтение утрачивает статус высоко духовного занятия, равно как и статус престижного времяпрепровождения [8,9].

Вопросы, затрагивающие проблему чтения в нашей стране поднимаются на заседаниях Министерства культуры и информации Республики Казахстан; на международном конгрессе чтения «Читающее общество – основа конкурентоспособности страна» (Астана, 2007г.); на заседаниях республиканской конференции «Чтение – национальный приоритет Казахстана», (Актобе, 2006г.); на конференции «Чтение молодежи – духовный ресурс развития общества» (2 ноября 2006 года); на заседаниях издателей, книготоргующих фирм; на международной книжной ярмарке «По Великому Шелковому пути»; на библиотечных форумах и в профессиональных периодических изданиях [15].

В октябре 2007 года в г.Шымкенте состоялась международная научная конференция «Книга и Великий Шелковый путь», где были обсуждены перспективы возрождения традиций чтения.

Проблема развития чтения интенсивно изучается во всех развитых странах мира. На международной конференции «Чтение в культуре III-его тысячелетия» представлены доклад специалистов разных областей знания – педагогов, библиотекарей, психологов, социологов, нейролингвистов. Всех их объединяет идея акмеологии чтения, то есть повышения его качества, совершенствования читательской деятельности, развития способности полноценного восприятия текста, что в конечном итоге обуславливает продуктивность чтения [12].

«Акмеология» происходит от греческого «akme», что означает – вершина. Вторая часть – соответствует значению слов «наука», «знание». Таким образом, акмеология представляется как наука о закономерностях достижения вершин развития человека в любых видах жизнедеятельности.

Акмеология чтения – новое междисциплинарное знание. Чтение – объект для научных исследований. Акмеология чтения – сравнительно молодая наука. Акмеология включена в реестр наук, по которым присуждаются учёные степени. Создана Международная академия акмеологических наук, открыты кафедры акмеологии в вузах, издаётся журнал «Акмеология», проводятся международные и региональные конференции. Акмеология выходит на ведущие научные позиции в системе знаний о человеке, фокусирующей в себе то, что помогает личности достигать высокого уровня развития.

Акмеология чтения отражает интегративный подход к человеку читающему, объясняет суть читательского развития человека как путь к вершинам чтения во всей его многогранности и многоступенчатости. Это – междисциплинарная область знаний о закономерностях развития читателя – субъекта читательской деятельности, включающей разные её уровни и аспекты анализа, на основе принципа единства сознания личности, деятельности и общения. Акмеология чтения – научная дисциплина о закономерностях достижения вершин на каждом этапе читательского развития человека [3].

Рассмотрим некоторые вопросы изучения чтения в контексте акмеологии чтения. В ней читатель рассматривается в единстве индивидуума, личности и субъекта деятельности. Человек сам творит свою читательскую судьбу. «Читатель выступает не пассивным субъектом управляющего воздействия педагога, библиотекаря, а активным участником, имеющим собственную цель обращения к литературе» Культура чтения отражает уровень читательского развития, его количественно-качественные изменения в сознании, деятельности и общении, одновременно являясь продуктом и фактором развития личности [7].

Читатель находится на пересечении видеокультур: книжной, компьютерной. Снижение основных показателей культуры чтения фиксируют социологи, психологи, педагоги, библиотековеды. Отмечается увеличение количества

нечитателей, изменение круга чтения в сторону «чтива» и прагматических целей, снижение продуктивности чтения. Возникает необходимость анализа чтения на основе концепций системного типа, среди которых и акмеологическая.

Цель акмеологии чтения – разработка теоретико-методологических и технологических основ читательской социализации, читательского развития личности. Её достижение возможно через комплекс задач системного характера, включающего разные аспекты исследования и практической реализации. Одной из них является институциализация и профессионализация читательского развития личности. Это означает создание организаций государственного характера, отвечающих за научную, образовательную и практическую деятельность в области читательской социализации. Необходимо осознать, что без специальной подготовки кадров - акмеологов чтения с высоким уровнем профессиональной компетентности, кризисные явления в области чтения не преодолеть.

Термин «акмеология информационной культуры» введен наряду с термином «акмеология чтения». Акмеология информационной культуры – научная дисциплина, изучающая закономерности достижения вершин информационного развития личности на каждом возрастном этапе ее жизнедеятельности в соответствии с достигнутым уровнем информационной социализации человечества [4].
Основой формирования информационной культуры является теория информационного развития личности.

XXI век отмечен быстрым развитием электронных средств хранения, распространения и предоставления информации, что резко меняет сложившуюся систему коммуникаций. Нынешнюю ситуацию сравнивают с периодом появления книгопечатания. Компьютер бросает вызов книгам и институтам их хранения и распространения.

Исследователи утверждают, что в ходе информатизации общества, роль книжной культуры объективно снижается, книга вытесняется электронными носителями информации. Однако, мировой опыт, статистика книгоиздания показывает,

что число выпускаемых и читаемых книг с распространением компьютеров увеличилось. Необходимо отметить, что стремительное развитие информационных систем, компьютерных технологий влияет на формирование интересов читателя.

Основные преимущества электронной формы хранения и распространения информации - компактность, высокая сохранность, быстрота распространения в пространстве. Чтение нередко приобретает интерактивный характер, превращаясь в диалог, который ориентируется на удовлетворение информационно-прагматических потребностей. Несмотря на развитие информационных технологий следует учесть, что предпосылкой в овладении электронными средствами информации, является умение читать.

Век новых технологий требует гибкости от пользователей информации, в частности, компьютерная грамотность не может существовать без традиционных навыков грамотности. Книги остаются не только источником информации, но и предметом жизненной необходимости, ибо они выполняют роль эмоциональной, интеллектуальной и социальной поддержки.

Ряд исследователей считают, что только читающее общество является мыслящим. Ученые прогнозируют снижение уровня грамотности и распространение функциональной неграмотности тех, кого учили, но не научили читать, не сделали настоящим читателем [5,13].

Считаем, что молодое поколение необходимо воспитывать в направлении по осознанию значения книг, газет, журналов в жизни человека. Доступность и мобильность в использовании электронными средствами информации не должно их отчуждать от чтения.

Конкуренция различных источников информации с печатной продукцией, стала почвой для прогнозирования кризиса книжной культуры, особенно, среди представителей молодого поколения, широко увлекающегося аудиовизуальными источниками информации. Однако, многочисленные исследования социологов, психологов, библиотековедов, педагогов говорят об обратном. Чтение продолжает играть

ведущую роль не только в образовательном процессе, но и в личностном саморазвитии на протяжении всей жизни людей.

Перспективы читательской социализации во многом будут зависеть от решения задачи профессионализации акмеологии чтения – самостоятельного вида научной, образовательной и практической деятельности, важное значение которой уделяется и в Казахстане.

Уникальная роль в пропаганде чтения, читательском развитии и формировании информационной культуры личности принадлежит библиотеке - основному социальному институту, реализующему права человека на свободу чтения, что отражено в Законе Республики Казахстан «О культуре»[10].

Многофункциональная библиотека на современном этапе – это огромный мир социальных коммуникаций, место, где встречаются друг с другом, ищут ответы на самые насущные вопросы жизни. Будущее за теми библиотеками, которые объединяют традиционную культуру общения с книгой с новыми информационными технологиями [1,2].

Развитие читателя – процесс длительный, касающийся многих сфер человеческой деятельности. На наш взгляд, обучение стратегии чтения должно быть интегрировано в учебные предметы, в проведение практических занятий, во внеаудиторные мероприятия, проводимые библиотеками учебных заведений, культурными центрами.

Учитывая, что библиотеки играют неоценимую роль в формировании у детей умений и навыков чтения, сохранении общего уровня грамотности, необходимо определить соответствующее место библиотекам в стратегических программах при бюджетном планировании. Библиотека – одна из важнейших систем воспитания и обучения, представляющая доступ к духовным ценностям, следовательно, необходимо направить значительную часть целевых программ для развития библиотек. Например, в Северном Казахстане, с 2005 года действует программа «Открытая книга», Центр чтения «Книга без границ», в Восточно-Казахстанской областной библиотеке им.А.С.Пушкина реализуется программа «Читающая семья».

В Западно-Казахстанской области библиотека для детей и юношества им. А.П.Гайдара пристальное внимание уделяет комплексным программам по чтению детей, юношества и родителей, обслуживанию инвалидов-детей, воспитанию экологической, информационной культуры, внедрены программы: «Радостное чтение», программа работы образовательного и культурного центра ПТШ и колледжей «Молодежь и XXI век», «Материнское чтение», «Библиотека как центр экологической культуры».

В Западно-Казахстанском государственном университете им.М.Утемисова разработана и внедрена целевая программа «Книга и чтение студента ЗКГУ». В рамках программы проводятся литературные вечера, презентации книг, встречи с писателями и поэтами Казахстана, книжные выставки, конкурсы чтецов и другие формы пропаганды книги и чтения.

Такие программы позволяют скоординировать действие различных структур, поощряют сотрудничество разных партнеров, позволяют государству действовать в русле позиций Манифеста ЮНЕСКО: «Создание и закрепление навыков чтения у детей с самого раннего возраста».

Эффективной формой привития у студентов университета интереса к чтению являются творческие объединения. Успешно осуществляют свою деятельность молодежные объединения: «Ақиқат», «Жас экономист»; студенческие театры «Дауылпаз», «Эхо», «Парадигма»; литературное объединение им.К.Жумалиева; Театр книги, литературный салон «Свеча», экологический клуб «Бумеранг» и другие.

Программы деятельности творческих объединений различны. Например, в процессе проведения дебатных турниров, студенты практикуются в умении грамотного построения своего выступления и привлечения внимания и поддержки аудитории, овладевают навыками культуры речи. Молодежное объединение «Студенческий союз ЗКГУ» привлекает студентов, увлеченных научными открытиями, спортом, видами искусств. Театр книги ставит целью презентацию новых произведений казахстанской литературы,

проводит юбилеи книг, мероприятия в рамках Всемирного Дня Книги. Литературное объединение им.К.Жумалиева, литературный салон «Свеча» проводят для студентов поэтические, прозаические вечера, посвященные литературному творчеству классиков, писателей – современников. Участие в творческих объединениях расширяет познавательную активность студентов, повышает информационную грамотность, расширяет круг чтения и формирует его культуру.

Одним из инструментов изучения роли чтения в жизни населения являются социологические исследования. Сотрудники областной библиотеки для детей и юношества им. А.П.Гайдара областной универсальной научной библиотеки им.Ж.Молдагалиева проводят постоянное и целенаправленное изучение читательских потребностей, интересов, мотивов чтения. Среди них: «Лето - 2003», «С любимой книгой в XXI век», «Современное чтиво», «Расскажи о себе» и другие. В Западно-Казахстанском государственном университете им.М.Утемисова проведено социологическое исследование «Студент- читатель». Результаты исследования активно используются на практике. Среди основных мотивов чтения выделены: учебно-образовательный процесс, повышение профессионального уровня, реализация увлечений, психологическая разгрузка.

Исследования также показывают:

- в структуре читательских предпочтений сохраняется высокий интерес к книге, способной дать человеку необходимые знания и практические советы, быть полезной в решении конкретных проблем;

- высокий интерес к чтению не зависит от социального статуса личности;

- в чтении национальной литературы лидирующее положение занимает художественная литература на казахском языке;

- литературные интересы читателей Западно-Казахстанской области во многом совпадают с литературными пристрастиями читателей стран СНГ, в

списках литературы преобладают детективно-приключенческие и сентиментальные романы.

Молодое поколение в любой стране – это активная и перспективная часть общества, восприимчивая ко всему новому, готовая на перемены и новации, переживающая период становления социальной зрелости. В Казахстане уже сформировалось поколение молодых людей, выросших в условиях независимого государства, демократических преобразований. Именно молодежи вместе со старшим поколением предстоит решать важную стратегическую задачу, поставленную Президентом Республики Казахстан – вхождение нашего государства в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира. Успех проводимых реформ во многом зависит от уровня образованности, информированности, интеллектуального и физического потенциала молодого поколения, являющегося стратегическим ресурсом страны. Сейчас, когда формируется общество знаний, особенно важна роль чтения как основы умения непрерывно учиться, осваивать новое. В этой связи акмеология чтения сродни лестнице, ведущей к успеху в образовании в иных сферах деятельности и в общей психоэлевации – возвышении личности [12]. Распространенность чтения – непременный фактор жизни любого общества и человека, показатель духовной, образовательной, культурной состоятельности государства.

Список использованных источников

1. Бердигалиева Р.А. Инновационное развитие библиотек Казахстана.// Вестник БАЕ.- 2006.- №2.-с.70-72.
2. Бердигалиева Р.А. Стратегические императивы развития и модернизации библиотек.//Мир библиотек.-2006.-№3.-с. 6-9.
3. Бородина В.А. Акмеология чтения в отечественном библиотековедении//Библиотековедение.-2006.-№3.-с. 61-66.
4. Бородина В.А. Информационная культура: акмеологический подход// Современное библиотечно-информационное образование. Учебные тетради. Вып.7.СПБ., 2004.-с. 4-22.
5. Бродский М.А. Клуб и Интернет в приобщении детей к чтению.// Школьная библиотека.-2005.-№1-2.-с. 97-105.
6. Исамадиева С.А. Поддержка и защита историко-культурного наследия// Мир библиотеки.-2006.-№1.-с.34-35.

7. Карданова М. Основа творческого мышления. Культура чтения: историко-философские аспекты.// Библиотечное дело.-2006.-№1.-с.11-15; №2.- с.33-37.
8. Кумарова Р.С. Ключевая роль книги и чтения в информационном обществе.// Мир библиотеки.- 2003.-№4. с. 48-50.
9. Лукзен Л.Н. Проблема чтения- проблема общегосударственная //Кітапхана.- 2005.- 31.-с.4-22.
10. О культуре. Закон Республики Казахстан.// Казахстанская правда.-2006.- 26 декабря.
11. Программа развития сферы культуры на 2006-2008 гг.// Кітапхана.- 2006.-№1.-с. 4-22.
12. Тихомирова И. Лестница, ведущая к успеху.//Библиотека. - 2000. - №7. с.11.
13. Чемоданова Е.А. Сетература и Рулинет. Чтение в Интернете: реальность или фантом? // Библиотечное дело.- 2004.- № 11.- с. 9-12.
14. «Читающий Казахстан». Паспорт программы.// http: www/ nlrk. Kz.
15. Чтение молодежи – духовный ресурс развития общества: Сборник материалов республиканской научно-практической конференции (2 ноября 2006 г.). – Алматы: ГРЮБ им. Жамбыла, 2006. -112 с.

* * *

«Оқудағы акмеология мәселесі жөнінде» атты мақаланың авторлары Т.М.Даришева, И.М.Коленко жас ұрпақтың көркем әдебиет оқу мәдениеті хақында зерттеу жүргізген. Авторлардың ойынша арнайы әзірленген акмеолог мамандарсыз оқу мәдениетіндегі күйзелісті жағдайларды түзету және оқу мәдениетінің жоғары деңгейін қалыптастыру мүмкін емес. Оқу мәдениетін жетілдіруінің тиімді жолдары оқу пәндеріне енуі, сабақтарда тәжірибе жүзінде және оқу орнының кітапханалары мен мәдени орталықтарының ұйымдастыруымен өтетін сабақтан тыс уақыттағы шараларда қолданылуы қажет деп санайды.

* * *

In the article “For the problem of acme logy of reading” the authors T.M.Darisheva and I.M.Kolenko research the problems of cultural reading’s upbringing of young generation. They think it’s impossible to overcome the crisis phenomenon in the sphere of reading without special preparation of professionals of acme logy who know reading with high level of professional competence. The instruction of reading strategy must be moved into the studying subjects, into the holding of practical lessons, out of lecture-hall meetings which are held by educated instructions’ libraries and culture centers.

УДК 379.82 : 374.3

Аманиязова С.Б.
Аспирант ЗКГУ им.М.Утемисова,
г.Уральск

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВЫХ ЦЕНТРОВ ПО ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА МОЛОДЕЖИ

В настоящее время социокультурная ситуация характеризуется целым рядом негативных процессов, наметившихся в сфере духовной жизни – утратой духовно-нравственных ориентиров, отчуждение от культуры и искусства детей, молодежи и взрослых, существенным сокращением финансовой обеспеченности учреждений культуры, в том числе и деятельность современных культурно-досуговых центров.

Переход к рыночным отношениям вызывает необходимость постоянного обогащения содержания деятельности учреждений культуры, методов ее осуществления и поиска новых досуговых технологий.

Культурно-досуговые центры являются местом определенной концентрации социально-культурной деятельности людей в сфере досуга, местом, где каждый человек приобретает навыки самоутверждения в творчестве самореализации, опыт досугового поведения, т.е. сферой наибольшего благоприятствования для развития личности. В арсенале культурного центра – неисчерпаемые возможности создания ситуации успеха для каждого человека, что благотворно сказывается на укреплении его достоинства, высокий уровень культурно-технической оснащенности, использования современных досуговых технологий, форм и методов, эстетически насыщенное пространство и высокий художественный уровень досугового процесса. Здесь культурный досуг для человека превращается в образ жизни в заполнении свободного времени разнообразными, содержательно насыщенными видами деятельности.

При создании современных культурно-досуговых центров важно учитывать, чтобы такой центр представлял из себя полный комплекс услуг, необходимый для организации и обеспечения массового активного отдыха, развлечения, восстановления физических и духовных сил, способствующих формированию культуры досуга человека. Основная задача культурно-досуговых центров, как социального института, заключается в развитии социальной активности и творческого потенциала личности, организации разнообразных форм досуга и отдыха, создание условий полной самореализации в сфере досуга.

Одной из актуальных проблем деятельности культурно-досуговых учреждений на пути решения данной задачи, является организация досуга молодежи. К сожалению, в силу социально-экономических трудностей общества, неустроенности молодежи, отсутствия должного количества культурных учреждений и недостаточного внимания к организации досуга молодежи со стороны местных органов власти и культурно-досуговых учреждений, происходит развитие внеинституционального молодежного досуга.

Свободное время является одним из важных средств формирования личности молодого человека. Оно непосредственно влияет и на его производственно-трудовую сферу деятельности, ибо в условиях свободного времени наиболее благоприятно происходят рекреационно-восстановительные процессы, снимающие интенсивные физические и психические нагрузки. Использование свободного времени молодежью является своеобразным индикатором ее культуры, круга духовных потребностей и интересов конкретной личности молодого человека или социальной группы.

Являясь частью свободного времени, досуг привлекает молодежь его нерегламентированностью и добровольностью выбора его различных форм, демократичностью, эмоциональной окрашенностью, возможностью сочетать в ней физическую и интеллектуальную деятельность, творческую и созерцательную, производственную и игровую. Для значительной части молодых людей культурно-

досуговые центры являются ведущими сферами социально-культурной интеграции и личностной самореализации. Однако, все эти преимущества досуговой сферы деятельности пока еще не стали достоянием, привычным атрибутом образа жизни молодежи.

Сформулируем требования к организации досуга молодежи в культурно-досуговых центрах. Прежде всего необходимо подходить к нему как к средству воспитания и самовоспитания человека, формирования всесторонне, гармонически развитой личности. При выборе организации тех или иных занятий, форм досуговой деятельности необходимо учитывать их воспитательное значение, четко представлять, какие качества личности они помогут сформировать или закрепить в человеке.

Отличным качеством культурного молодежного досуга является эмоциональная окрашенность, привнести в каждую возможность заниматься любимым делом, встречаться с интересными людьми, посещать значимые для него места, быть участником важных событий.

В сегодняшней социально-культурной ситуации молодежный досуг предстает как общественно осознанная необходимость. Общество кровно заинтересовано в эффективном использовании свободного времени молодежи, а в целом социально-экономического развития и духовного обновления всей нашей жизни. Сегодня досуг становится все более широкой сферой культурного досуга, где происходит самореализация творческого и духовного потенциала молодежи и общества в целом.

Организация молодежного досуга состоит в том, что он, несомненно должен быть разнообразным, интересным, носить развлекательный и ненавязчивый характер. С помощью каких же средств достигаются названные качества досуга? Разумеется, тут важны как содержание, так и форма предлагаемых занятий, развлечений, которые должны отвечать потребностям и интересам молодежи, органически восприниматься юношами и девушками. Единственный способ обеспечить именно такой досуг - это предоставить возможность каждому активно проявить себя, свою инициативу в различных видах отдыха и развлечений.

Практика молодежного досуга показывает, что наиболее привлекательными формами для молодежи являются музыка, танцы, ток-шоу, КВН.

Однако, не всегда культурно-досуговые центры строят свою работу, исходя из интересов молодых людей. Надо не только знать сегодняшние культурные запросы молодых людей, предвидеть их изменение, но и уметь быстро реагировать на них, суметь предложить новые формы и виды досуговых занятий. При этом особое значение имеет творческая деятельность и работников данных учреждений. Многое зависит именно от них, от их умения предложить интересные формы отдыха, услуг и увлечь людей.

Создавая различные досуговые программы для молодых людей, чередуя занятия в свободное время, надо соблюдать временные, энергетические и другие лимиты, обдумывая определенный набор переключений с одного занятия на другое. Нарушение меры в любом виде деятельности (концерты, игры, праздники) превращает ее в утомительную, а значит и неугодную для отдыха. Следовательно, много хорошего – тоже плохо, ведь не всегда чем ярче, тем лучше, здесь тоже есть свои границы, когда мероприятие становится утомительным, и даже начинает раздражать.

В современных культурных центрах организации досуга молодежи нужно добиваться преодоления потребительского отношения к досугу, которое присуще многим людям, считающим, что содержательное проведение свободного времени им должны обеспечить кто-то, но только не они сами. Следовательно, эффективность использования молодежного досуга во многом зависит от самого человека, от его личной культуры, интересов и т.д. Деятельность человека в свободное время определяется его объективными условиями, окружающей средой, материальной обеспеченностью сетью культурно-досугового учреждения и т.д.

Совершенствование деятельности культурно-досугового центра по организации досуга молодежи сегодня является актуальной проблемой. И ее решение должно идти активно по всем направлениям: совершенствование хозяйственного механизма, разработка концепций учреждений культуры в новых условиях, подходы к модели и профессии клубного работника, содержание деятельности, планирование и

управление учреждений сферы досуга. Высший смысл истинного досуга состоит в том, чтобы приблизить ценное любимое и отделить пустое, ненужное. Основные особенности культурного досуга молодежи – высокий уровень культурно-технической оснащенности, использование современных технологий и форм, методов, эстетически насыщенное пространство и высокий художественный уровень досугового процесса.

Совершенствование организации культурных форм молодежного досуга обеспечит ей возможность неформального общения, творческой самореализации, духовного развития, будет способствовать воспитательному воздействию на большие группы молодежи.

Изучение совершенствования деятельности культурно-досуговых центров по организации досуга молодежи подтверждает, что в настоящего время они переживают достаточно сложный период, который характеризуется следующими негативными процессами: недостаточное финансирование, падение интереса населения к деятельности досуговых учреждений, следствие этого низкая их посещаемость, многие формы досуговых занятий просто устарели.

Таким образом, задачей культурно-досуговых центров является максимальная реализация развивающих досуговых программ для молодежи, в основе которых лежат принципы простоты организации, массовости, включения незадействованных групп молодежи.

* * *

Мақалада автор бос уақытты тиімді өткізу, мәдени демалыс орталықтарының басты міндеттері,жастар үшін, оларға арналған дамыту бағдарламасын мейлінше қарапайым, қолжетімді тұрғыда мәдени қамтылмаған жастарды тарта отырып,бұқаралық негізде ұйымдастыру жөніндегі мәселелерді қарастырған.

* * *

Leisure approaches valuable, favorite and separates empty, unnecessary. The aim of cultural – leisure centers is the maximal realization of developing leisure programs for youth in which basis lays the principles of simple organizing, mass character, involving inactive groups of youth.

УДК 378.2:78: 159.923

Макашева М.С.
Аспирант Московского государственного
университета культуры и искусств, г.Москва

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ К ФОРМИРОВАНИЮ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА

В конце XX века в различных странах и регионах мира началась бурная активизация процессов культурного самоопределения народов и этносов. Эти процессы - реакция народов на растущую глобализацию мира, которая, с одной стороны, способствует развитию науки, техники и экономики стран, расширению международного сотрудничества, взаимодействию различных культур, а с другой - ведет к унификации образа жизни и исчезновению культурной самобытности каждого народа. Следовательно, исследование поликультурного образования в современных условиях актуально, а задача подготовки молодежи к жизни в многокультурном обществе названа в числе приоритетных в документах ООН, ЮНЕСКО, Совета Европы последнего десятилетия.

В вопросах глобализации тесно переплелись следующие важные аспекты: политический, экономический, образовательный, информационный, лингвистический и культурологический, в основе которых лежат гуманитарные и экологические проблемы.

В рамках образовательных систем России и Казахстана происходит поиск эффективных моделей обучения различных этнических групп: вопросы обучения на родном языке, представленности этнических культур в содержании образования, возрождения традиций народной педагогики, которые выдвигаются в ряд

актуальных педагогических проблем в полиэтнических государствах. Наряду с развитием собственной национальной культуры образовательные системы ставят своей целью научить подрастающее поколение понимать и ценить своеобразие других культур, а также воспитывать молодежь в духе мира и уважения всех народов.

Современная школа должна создать такие условия, благодаря которым учащиеся осознают свою уникальность, выработают представление об определенной социальной группе, об общих корнях, об особенностях культуры, языка, быта, норм поведения народов, а также полнее раскроют свои задатки и дарования.

В связи с этим как никогда важна роль поликультурного образования, в процессе которого осуществляется приобщение ребенка к родной культуре, а от нее - к мировой. Поликультурное образование способствует распространению межкультурной коммуникации и компетентности в поддержку мира, прав и основных свобод человека, демократии, справедливости. Приобретение межкультурной компетенции, которая представляет собой функциональные умения понимать взгляды и мнения представителей другой культуры, корректировать свое поведение, преодолевать конфликты в процессе коммуникации, признавать право на существование различных ценностей, норм поведения становится насущной потребностью для современного образования.

Большую ценность для нашего исследования представляют концептуальные работы Э. Холла, в 1954 году вышла в свет книга Э. Холла и Д. Трейгера «Культура и коммуникация. Модель анализа», где авторы впервые предложили межкультурное обучение, которое возникает при непосредственных контактах с носителями других культур. Учебный процесс Э. Холл понимал как процесс анализа конкретных примеров межкультурного общения, в результате которого расширяется межкультурная компетенция обучающихся и преодолеваются трудности в повседневном общении с людьми из другой культуры.

Теоретические основы проблемы формирования межкультурной компетенции получили в трудах Е.В.Бондаревской, Г.Д.Дмитриева, Е.М.Верещагина, В.Г.Костомарова, Е.И.Пассова, И.Л.Бим, в работах зарубежных учёных Д.Бенкса, М.Абдалла-Претсея, Ж.Берка, М. Бирама, а также в работах казахстанских ученых ученых Ж.Ж. Наурызбая, Б.Е. Каировой, К. Болеева, К.М. Калиева, К.Н. Нурлановой. В этих работах раскрывается сущность основных понятий, связанных с проблемой формирования межкультурной компетентности.

Вопросы формирования межкультурной компетентности наиболее подробно исследованы в подготовке учителей иностранного языка. Изучение данных вопросов в трудах М.С.Колесниковой, К.С.Кричевской и Т.К.Цветковой позволяет сделать вывод о том, что основными компонентами межкультурной компетентности являются: знание и понимание собственной культуры; знание и понимание «иной» культуры; стремление к конструктивному диалогу культур, на базе диалога культур – формирование интеркультурной компетентности [5; 6]. На основе этого положения нами выделены компоненты межкультурной компетентности учителя музыки:

- знание и понимание собственной музыкальной культуры;
- знание и понимание различных музыкальных культур;
- способность вести и направлять диалог по изучению национальных музыкальных культур на уроках музыки.

Одним из основополагающих компонентов межкультурной компетентности является компонент «диалог культур». Проблема диалога культур исследуется многими учеными. Разработкой философской теории "диалога культур" занимался М.М. Бахтин [1]. Дальнейшее обоснование этой теории продолжено В.С.Библером. По определению В.С. Библера, диалог, понимаемый в идее культуры - это – всегда диалог различных культур. Событие и взаимодействие двух (и многих) совершенно разных миров – различных онтологически, духовно, душевно, телесно [2, с.13].

Методически правильное построение диалога культур на уроках музыки означает не обмен информацией о

культурных различиях, а общение двух (или многих) совершенно разных миров, реконструированных в произведениях национальной культуры.

Таким образом, на уроках музыки изучение национальных культур представляется нам как организация межкультурного общения или «общение» посредством национального искусства, национальной музыки на межкультурном уровне. Межкультурная компетентность необходима будущему учителю музыки для организации общения средствами искусства. По этому вопросу З.И.Гладких отмечает: теорию и практику художественно-педагогического образования обогащают данные исследований в области межкультурной коммуникации. Учителю искусства необходимо знание и целесообразное использование закономерностей межкультурной коммуникации в художественно-педагогическом процессе [4, с. 11]. Нам необходимо интегрировать в подготовку будущего учителя музыки к формированию поликультурной личности школьника некоторые аспекты теории межкультурной компетентности.

Организация успешного межкультурного диалога на уроках музыки в общеобразовательной школе, говоря языком психологов, подразумевает формирование в сознании школьников стадий: принятие различий, адаптация к культурным и групповым различиям, и интеграция, где ученик выступает как «человек-посредник между культурами», «человек мультикультуры» [3, с. 196].

Содержание музыкальных занятий по изучению особенностей национальных культур должна отражать специфику миропонимания, «картины мира» различных этносов. Задача педагогов – поднять сознание учащегося до такого уровня, при котором происходит осмысление различии между художественными образами различных культур.

Известный востоковед Н.И.Ильминский стремился приобщить нерусские народы к русской, через нее – к общечеловеческой культуре, а также сделать доступным для русских культурные ценности других народов России. Его

система предполагала просвещение нерусских народностей на основе использования фольклора (во всех его жанрах) в учебном процессе. Идея его не потеряла актуальности и в современной системе образования, в частности, она может использоваться в музыкально-эстетическом воспитании детей. Изучая особенности музыкальной культуры разных народов, можно понять специфику национальной души, национальных эмоций, которые, отражаясь в культуре, показывают отношение народа к тем или иным нормам, ценностям (Г.Г. Шпет).

Национальные и общечеловеческие ценности преломляются через культуру, посредством культуры проникают в совокупность общественно-исторической жизни. Таким образом, главной целью современного образования выдвигается формирование человека нового типа, с высокой мировоззренческой культурой, который воспитан на основе национальных и общечеловеческих ценностях.

Список использованных источников

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство. - 1979. -424 с.
2. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат. - 1991.-413 с.
3. Bennett M. J. A Developmental Approach to Training for Inter cultural Sensi tivity // International Journal of Intercultural Relations. 1986. Vol. 10. P. 179 -196.
4. Гладких З.И. Национальный образ мира и художественное образование //. Искусство и образование. - 2004. - №1.- С. 11- 23.
5. Колесникова М.С., Кричевская К.С. Региональный компонент и межкультурная компетенция в подготовке и повышении квалификации учителей немецкого языка // Ярославский педагогический вестник. - 1996. - № 2. -С.16-21.
6. Цветкова Т.К. Лингводидактика. Обучение иностранному языку в контексте социокультурной парадигмы // Иностранные языки в школе. - № 1. -2004.-С. 24-36.

* * *

Мақалада мәдениаралық біліктілік негізінде музыка оқытушыларын дайындау процесі қарастырылған.

* * *

The process of preparing teachers of music, based on different cultures is considered in the given article.

УДК 37.01 (574)

Калкеева К.Р.
Кандидат педагогических наук,
доцент ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана

ИЗ ОБЩЕНАУЧНОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ КАЗАХСТАНА

Об уровне развития науки, как правило, судят по степени дифференцированности ее исследований и по тому многообразию связей науки с другими, благодаря которому возникают пограничные научные дисциплины.

Известно, что шли и идут большие размежевания относительно педагогических наук и ее содержания, уточнения предметной области научных поисков, которые привели к внутрипредметной дифференциации.

В педагогической науке выделились те ее отрасли, которые имеют общий предмет, но имеющие свою специфику, цели. К таким отраслям педагогики относится история педагогики.

Истории педагогики как отрасли педагогики даются следующие определения:

История педагогики изучает развитие педагогических идей и практики воспитания в различные исторические эпохи.

История педагогики - это отрасль педагогических знаний, исследующая вопросы развития воспитания как общественного явления и историю педагогических учений. Она показывает борьбу прогрессивных идей в педагогике против реакционной педагогики, узаконивающей антидемократическую просветительную политику правящих классов, и не только прослеживает пути отражения современных явлений, используя ценный опыт и достижения прошлого, но и предостерегает от повторения ошибок и

делает более обоснованным прогностические предложения, устремленные в будущее.

История педагогики - наука об изучении формирования педагогических идей и школы в истории человечества.

Несмотря на разночтения в определении, история педагогики определяется как наука о закономерностях функционирования и развития воспитания, образования, обучения в прошлом.

Разночтения в оценке статуса, возможностей и перспектив истории педагогической науки объясняются историческими причинами. Известно то обстоятельство, что сама наука педагогика зарождалась в русле других областей знания – философии, социологии, антропологии, психологии, науки о природе.

История педагогики - это гуманитарная наука, в основе которой лежат социальные закономерности и механизмы передачи социального опыта новым поколениям. По этой причине ее относят к области гуманитарных наук, иногда еще называют социальными науками, т.е. науками о социуме.

История педагогики давно переживает кризис, касающийся ее методологических оснований и парадигмы.

В данном контексте все более настоятельно ставится вопрос о необходимости создания научной дисциплины «История педагогики Казахстана», выполняющей при изучении интегративную функцию отечественного образования по отношению к другим областям знания, по своей сути создающей теорию отечественного образования. Хотя история педагогики уже образовалась как отрасль науки в своих основных чертах и выступила как социокультурный феномен вплоть до настоящего времени, в ней отсутствует теория казахстанского образования, изучающая его внутренние и внешние противоречия, источники, движущие силы и т.д. С точки зрения этой позиции, сегодня стало исключительно актуальным углубленное изучение общенаучной проблематики в пределах образования как относительно самостоятельного социального феномена. При этом необходимо целостное всестороннее рассмотрение собственно педагогических

аспектов явлений и процессов, что может служить переходом от педагогики к философии образования

В таком качестве методология «Истории педагогики Казахстана» действительно имеет свой предмет, особую структуру и функции, которые и определяют принадлежащее ей место, как в общей системе научных знаний, так и в системе философского знания. Любая педагогическая теория, педагогическая система строится на определенной философской системе, которая и определяет ее методологию. Само собой разумеется, что это далеко не всегда прямая зависимость. Кроме того, история педагогики Казахстана как наука имеет свою внутреннюю логику построения и развития, свои динамические и статические особенности развития. Внутренняя логика истории отечественной педагогической науки проявляется не только в том, что ее развитие определяют социально-экономические условия жизни общества, но и в ее связи с человеческой деятельностью.

П.П. Чупин в своей статье «О предмете и статусе научного познания» рассматривает познание как предмет философского исследования. Среди философских проблем он заостряет внимание на реальном содержании методологической проблематики. Автор рассеивает сомнения в том, что в своей основной части методология науки представляет собой специальное философское учение, ставящее своей задачей исследование принципов и методов как средств его функционирования, развития и практического применения в преобразовании природы и общества.

По мнению автора, представленная в таком качестве методология науки обладает специфическим предметом, особой структурой и функциями, которые по мере продвижения познания и практики вперед имеют тенденцию к усложнению и специализации, всегда сохраняя при этом общую философскую направленность. П.П. Чупин указывает, что проблема здесь не в простом соединении методологии с философией (такая связь между ними, хотя, быть может, не всегда ясно осознаваемая самими исследователями, всегда

существует и не может быть элиминирована в принципе), а в сознании такого положения, чтобы основу методологии науки составляли принципы научной философии. Нефилософской методологии как специального учения быть не может именно потому, что любая частная наука, ее методы и принципы получают в философии, так сказать, предельное методологическое обоснование.

При изучении любого предмета необходимо «... не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения этого развития смотреть, чем данная вещь стала теперь».

В настоящее время разрабатываются курсы истории по отдельным научным дисциплинам, например курсы истории медицины, математики, естествознания. Давно существующие курсы истории педагогики требуется расширять и совершенствовать. Нельзя по-настоящему формировать национальные педагогические кадры без знания истории отечественной педагогики. Без истории науки вопроса нет его теории. Многие современные проблемы педагогики, психологии, методов организационных форм обучения нельзя решить, не изучая критически педагогическое наследие прошлого. Надо не злоупотреблять, не увлекаться историческим материалом в ущерб современности, но и не умалять его значения.

При осмыслении прошлого воспитания и образования актуально понимание места истории педагогики Казахстана в системе педагогических наук и ее методологии. История педагогики изучает развитие теории и практики воспитания и обучения во взаимосвязи с актуальными проблемами педагогики и школы, других педагогических наук. История педагогики сохраняет тесные связи с традиционным кругом научных знаний: общей педагогикой, школоведением, методикой обучения, а также предоставляет результаты своих исследований в распоряжение относительно молодых

наук: сравнительной педагогики, педагогической антропологии, культуролгии и т.д.

Общественно-исторические науки по своему существу являются историческими, поскольку по необходимости рассмотреть свой предмет – человеческое общество или отдельные его стороны и связи – в его изменении и развитии, следовательно, исторически. К.Маркс и Ф. Энгельс, говоря от природы к обществу, выражали этот переход так, что вслед за естествознанием (историей природы) ставили историю человечества. В этом смысле история охватывает все общественные науки, а если присоединить к ним еще и философию, и психологию, то вообще гуманитарные науки. Для того, чтобы разобраться во многих методологических проблемах исторических наук, в том числе и в их классификации, нам, наверное, уместно будет проследить – какова их внутренняя структура, их взаимосвязь.

Прежде всего, по определению Б.М. Кедрова, все общественные науки разделяются на две основные группы. Одну из них составляет история в собственном, или узком, смысле слова. Это гражданская история, включающая в себя историю различных эпох и периодов различных стран и народов. В итоге, из всех этих отдельных историй складывается единая всемирная история всего человеческого общества.

Для первой группы наук, по мнению автора, существенно и характерно то, что они рассматривают в каждом случае человеческое общество как нечто целое, единое, без членения на отдельные его стороны, аспекты или связи.

Берется ли отдельная историческая эпоха? Например, древность или отдельная часть света, страна или отдельные народы. Во всех этих случаях, в рамках данной эпохи или страны или же части света общество рассматривается как единое целое, во взаимосвязи и взаимодействии всех его сторон. Причем так, что те его стороны, которые играли по отношению к другим его сторонам более крупную роль, получают и соответственное

отражение в историческом их освещении, т.е. в исторической науке.

Другую группу общественных наук, далее продолжает автор, образуют те науки, предметом которых служит не все общество в целом, а только отдельные его структурные элементы, аспекты или стороны. Для этой группы наук характерен прием вычленения из всей совокупности общественных отношений и связей определенных их сторон и изучение их в абстрактном виде — в смысле изоляции от других сторон, которые в данном разрезе либо оказываются несущественными, либо берутся лишь в той связи, в какой они стоят по отношению к выделенной стороне общественных явлений. Науки, входящие в эту группу, автор предлагает назвать *структурными*. Их предметом являются в первую очередь различные этажи общественного здания: экономический базис, государственно-политическая надстройка, идеологические надстройки.

В эту же вторую группу ученый относит и другие науки структурного характера, которые изучают либо материальную, либо духовную сторону общественной жизни (производственный процесс, технику и т. д., культуру, язык, науку и т. д.), но предмет которых не входит ни в базис, ни в надстройку, ни в какую-либо область, промежуточную между базисом и надстройками. На наш взгляд, будет оправдано причислить историю педагогики Казахстана во вторую группу, которую автор называет структурными.

Но было бы неправильно полагать, что для первой группы наук исключается структурный подход, а для второй — исторический. В действительности и для тех и для других характерны оба названных подхода в их единстве и взаимообусловленности, с тем, однако, важным различием, что в этом их единстве в первом случае доминирует исторический подход, во втором — структурный.

В самом деле, было бы совершенно невозможно излагать историю педагогики Казахстана как некоторый суммарный, нерасчлененный процесс, где все слито в одно

целое, неразличимое в своих частях. Точно также было бы невозможно излагать теорию педагогических явлений, при полном отвлечении от истории всего общества в целом. В первом случае получилось бы чисто эмпирическое описание событий в их хронологической последовательности, во втором случае — формальное, если не сказать догматическое изложение материала, касающегося свойств и строения отдельных элементов общественной жизни вне их развития, а значит, без возможности определить их действительную сущность и их место в общественной жизни. Поэтому с полным основанием можно сказать, что в исторической группе метод предполагает структурный и опирается на него, а в структурной группе структурный метод в свою очередь предполагает исторический и опирается на него.

В ходе развития методологии и методики историко-педагогических исследований и под влиянием актуальных общественных потребностей возникают соответствующие основания, стимулирующие ученых к получению нового знания об исторических реальностях педагогических явлений. Особую значимость в этом отношении приобретает историческое педагогическое образование Казахстана, которое обладает двоякого рода возможностями — ускорять или замедлять процесс развития истории педагогики Казахстана.

История педагогической науки изучает существенные, закономерные и повторяющиеся явления, на основе познания которых она способна дать долгосрочные прогнозы.

Доказательство научного статуса науки истории, в свою очередь, выдвигает необходимость определения составляющей науки: законы, принципы, функции, т.е. разработки концепции науки.

По вопросу в разработке концепции предмета истории науки как науки, состоялись дискуссии, где были высказаны различные точки зрения на определение предмета истории науки. Обратимся к некоторым из них:

В.Н. Приписнов. «История науки изучает и объясняет конкретный ход развития общества, в котором проявляется действие законов».

А.В. Гулыга. «Предметом истории является изучение законов общественного развития в их конкретных проявлениях».

На данном этапе развития общества определены задачи и функции истории науки.

«Функцией истории науки признано: отбор, накопление, объяснение исторических фактов; изображение и оценка исторической действительности. Задачей истории науки является объективно верное изображение исторического процесса развития общества во всей его конкретности, исследование специфики развития различных этапов истории общества, стран, народов, государств…» Возникает вопрос: как будут соотноситься общая (единая) методология всякого научного исследования, включаю в себя логику мышления вообще, и частная, специальная методология истории педагогики Казахстана в частности. Очевидно, что и здесь будет действовать единство общего и отдельного, о котором говорилось. «Значит, противоположности (отдельное противоположно общему) тождественны: отдельное не существует иначе как в той связи, которая ведет к общему. Общее существует лишь в отдельном, через отдельное. Всякое отдельное есть общее. Всякое общее есть частичка или сущность отдельного. Всякое общее лишь приблизительно охватывает все отдельные предметы. Всякое отдельное неполно входит в общее и т.д.»

Именно так нам видится соотношение между собой в будущем общая диалектическая методология истории педагогики Казахстана как отдельной отрасли педагогики и отдельной научной дисциплины.

История педагогики Казахстана, изучающая педагогические явления и процессы, обязательно проводит своими способами разделение этого процесса на отдельные ступени, этапы или периоды. Подобная периодизация

позволяет вскрыть внутреннюю структуру изучаемого феномена. В этом отношении в основе частной методологии истории педагогики Казахстана будет лежать один из принципов общей методологии, а именно принцип отрицания отрицания, согласно которому и протекают все относительно законченные, а потому и поддающиеся периодизации процессы.

Таким образом, последовательное диалектико-материалистическое понимание исторической науки и ее предмета во взаимосвязи специальными историческими дисциплинами можно выразить посредством категорий общего, особенного и единичного как соотношение исторического материализма (общее), исторической науки (особенное) и конкретных исторических дисциплин.

Список использованных источников

1. Педагогика (под ред. С.П. Баранова, Т.В. Воликовой, В.А. Сластенина) М. Просвещение, 1976.
2. Педагогика. (Под ред. Ю.К. Бабанского)- М.: Просвещение, 1983.- 608.
3. Педагогика. Казахский национальный педагогический университет им.Абая, 2003)
4. Иванов А.Б., Коршунов А.М., Петров Ю.В. Методологические проблемы исторического познания. - М.: Высш. шк., 1981. С.222.
5. История социологии. М., 1964, с.15

***

Мақалада Қазақстан педагогикасының тарихын автор педагогика ғылымдарының саласы ретінде қарастырып, оның ішкі құрылымына талдау жасайды. Оның тарих және педагогика ғылымдарының арасындағы интегративті ғылым саласы ретінде қарастырады.

***

The author shows the history of Kazakhstan pedagogics from the scientific-pedagogical pint of view, analyses its inner structure.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

1) **2008 жылдың 14 қарашасында М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «Қазіргі қоғамдағы және білім беру саласындағы шешендіктанудың өзекті мәселелері»** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференция барысында 3 секция жұмыс жасады, атап айтсақ, 1-секция «Қазіргі қоғамдағы шешендіктану: тарихы, философиясы және практикалық қажеттілігі», 2-секция «Жоғары оқу орындарындағы шешендіктану: педагогикасы, психологиясы және әдістемесі», 3-секция «Қазақ мектебіндегі шешендіктану: теориясы, оқыту технологиясы және тәрбиелік мәні» деп аталды. Конференцияға 96 баяндама келіп түсті. Конференцияның пленарлық мәжілісінде 6 ғылыми баяндама, секциялық мәжілістерде 51 ғылыми-әдістемелік баяндама тыңдалды.

2) Конференцияға Алматыдан Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының президенті, педагогика ғылымдарының докторы, академик А.Құсайынов, Абай атындағы Қазақтың Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Г.Қосымова және Ақтөбе қаласынан Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты Б.Ш.Баймұқанов, Жәңгір хан атындағы аграрлық-техникалық университетінен философия ғылымдарының докторы, профессор Т.Х.Рысқалиев сынды танымал ғалымдар, орта білім беретін мектептің озат мұғалімдері қатынасып, қазіргі қоғамдағы шешендіктанудың қажеттілігін, оны дамыту жолдары сынды мәселелерді талқылады. Сондай-ақ бұл конференцияға Ресейдің Мәскеу қаласынан қазақ диаспорасының өкілі, «Астана» халықтар достығы мен ұлтаралық қатынасты реттеу орталығының президенті, ізденуші Ж.Қ.Өтешова қатысты.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМА НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Туймебаев Ж.К.
ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ
В СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ.....3

ФИЛОЛОГИЯ

Туймебаев Ж.К.
ЭТИМОЛОГИЯ ЭТНОНИМА *ОЙРАТ*.....18
Сабыр М.Б.
МӘДЕНИ МҰРАМЫЗ –РАБҒУЗИДЫҢ
«ҚИСАС –УЛ ӘНБИЙА» ЕСКЕРТКІШІ……...….33
Урунова Р.Д.
О ПРОИСХОЖДЕНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ
МЕСТОИМЕНИЯ 1-ГО ЛИЦА, ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА
В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ТЕКСТАХ X-XIV вв.....39
Опря О.В.
ЖАНР ВОСТОЧНОЙ СКАЗКИ И ПОВЕСТИ
В ТВОРЧЕСТВЕ В.И.ДАЛЯ.....50
Жұмабекова Г.А.
ҚҰЛМАНБЕТ АҚЫН АЙТЫСТАРЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ
АЙТЫСТЫҢ ТІЛДІК, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ӨРІСІ.....63

ТАРИХ ИСТОРИЯ

Рысбеков Т.З.
АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ
ҚҰРУ МӘСЕЛЕСІ.....70
Аманжолова Д.А.
ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ.....77
Бекмаханова Н.Е., Нарбаев Н.Б.
КАЗАХСКИЙ СУД БИЕВ В XIX в.:
АДАПТАЦИЯ К РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....85
Шинтимирова Б.Ғ.
ҚАЗАҚ САЯСИ ОЙЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
МЕН ДАМУ ТАРИХЫ.....106
Бірімжаров Б.Қ., Байболсынова А.С.
ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТІЛІК
ИДЕЯ ЖӘНЕ БӨКЕЙЛІК ЗИЯЛЫЛАР.....122
Мұқтар Ә.Қ., Сүндетұлы Қ.
ОРАЛ БАСПАСӨЗІНІҢ ТАРИХЫНАН (1932-1938 жж.).....131
Рысбекова С.Т.
АУЫЛ ЕҢБЕККЕРЛЕРІНЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛДЫҚ
ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ
ҰЙЫМДАРДЫҢ РӨЛІ (ХХ ғ. 30-шы жылдар).....141
Тасмагамбетов А.С.
ИЗ ИСТОРИИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИСЛАМА
В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ.....146
Рысбекова С.Т.
СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА:
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ.....163
Дастан Сәтбай
О.СҮЛЕЙМЕНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ
КӨРКЕМДІК МӘДЕНИЕТІ.....173
Қайырғалиева Г.
БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЗАҚ
ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОРНЫ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ.....183
Муханбеткалиев Х.С.
ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ – СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ.....189

Дюсенгалиева М.Ғ.
ЖӘҢГІР ХАН ТҰСЫНДАҒЫ САУДАДАҒЫ
ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ АТҚАРҒАН РӨЛІ.....197
Мұханғалиева Ж.Қ.
БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХХ ғасырдың 60-80 жылдардағы
АГРАРЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ЕҢБЕККЕР ӘЙЕЛДЕРДІҢ
ОРНЫ (тарихнамалық мәселе).....209
Ганиева М.Х.
ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ
И РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО
САМОСОЗНАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ УЗБЕКИСТАНА.....216

ПЕДАГОГИКА

Мұханбетжанова Ә.М.
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ТҮЙІНДІ ЖӘНЕ КӘСІБИ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....232
Қыдыршаев А.С.
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА
ШЕШЕНДІКТАНУДЫ ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ
РИТОРИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....241
Даришева Т.М., Коленко И.М.
К ПРОБЛЕМЕ АКМЕОЛОГИИ ЧТЕНИЯ.....250
Аманиязова С.Б.,
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВЫХ ЦЕНТРОВ
ПО ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА МОЛОДЕЖИ.....262
Макашева М.С.
МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ
ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ
К ФОРМИРОВАНИЮ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ
ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА.....267
Калкеева К.Р.
ИЗ ОБЩЕНАУЧНОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ
ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ КАЗАХСТАНА.....272

ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....282

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,5 интервалымен, 16 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,5 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева
Корректоры-Корректор:
А.А.Сапарова

Материалдарды компьютерде беттеген
Верстка и изготовление оригинал-макета
Е.А. Штельмухова, Д.М. Тулепова, А.Е. Павленко, Б.М. Мустахапова

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2008
090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34
т.: 50-76-52

Басуға 06.12. 2008 ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 17,9 б.т.
Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 16

Подписано в печать 06. 12. 2008 г.
Формат А4. Бумага офсетная.
Объем 17,9 п.л. Тираж 550 экз.
Заказ № 16

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2008
090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34
т.: 50-76-52